HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 11.

Sebestyén Árpád emlékére

Helynévtörténeti Tanulmányok

11.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István
Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2015

A Magyar Névarchívum Kiadványai 36.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2015
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2015

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Borítóterv: Varga József
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA: Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez 7
RÁCZ ANITA: A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai 17
ZOLTÁN ANDRÁS: Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században 35
RÉVÉSZ LÁSZLÓ: A régészeti hagyaték és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében (szemelvények) 45
PELCZÉDER KATALIN: A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke 55
PÓCZOS RITA: A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: *Lupa, Kapos* 69
KOVÁCS HELGA: A *kő* utótagú várnevek 85
BÖLCSKEI ANDREA: Az egyházi birtoklásra utaló történeti helynevek összegyűjtéséről, elemzési szempontjairól 103
TÓTH VALÉRIA: Gondolatok a helynévi eredetű személynevekről 121
SLÍZ MARIANN: A személyneveket érintő kontaktushatások tipológiája 137
MOZGA EVELIN: A *h* graféma előfordulásai a Tihanyi összeírás személyneveiben 151
RESZEGI KATALIN: A névközösség fogalmához 165
DITRÓI ESZTER: Statisztikai módszerek felhasználási lehetőségei az összehasonlító névtudományban 177

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei 199

Hoffmann István–Tóth Valéria

Szempontok a 11. századi nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdéséhez*

1. Bevezetés

A Kárpát-medence honfoglaláskori és korai Árpád-kori állapotának vizsgálata terén mindig is fontos szerep jutott a magyar nyelv- és névtörténeti kutatásoknak. A kérdéskörnek a nyelvészet oldaláról történő megvilágítására elsőként két kiváló magyar nyelvtörténész vállalkozott: MELICH JÁNOS a honfoglalás korának helyneveit (1925–1929), az ő nyomdokain haladva KNIEZSA ISTVÁN pedig a 11. századi Magyarország helyneveit kívánta elemezni a fenti céllal (1938). Munkáikban olyan elveket és módszereket is kidolgoztak, amelyek a nyelvészeti vizsgálatokat biztos alapokra helyezték, és egyúttal szélesebb anyag bevonását is lehetővé tették a kutatásba. Vizsgálataikban nyelvészeti eszközöket használtak ugyan fel, ám mindezt történettudományi célok elérésére alkalmazták, mivel az adott korszakbeli Kárpát-medence etnikai képét kívánták felvázolni.

E két nagy tekintélyű tudós módszereit és eredményeit a magyar nyelvésztársadalom meghatározó körei elfogadták, s az általuk felvázolt keretekbe saját kutatómunkájuk révén újabb és újabb elemeket illesztettek bele. A magyar nyelvtörténészektől szinte egységesen vallott véleményt a történettudósok jó része is felhasználta bizonyító érvként saját munkájában. E kiegyensúlyozott, véleményegységet mutató tudományos építménynek a szilárdnak hitt falain az első rést az 1970-es években KRISTÓ GYULA és munkatársai ütötték néhány kronológiai tétel megkérdőjelezésével (KRISTÓ–MAKK–SZEKFŰ 1973, 1974, KRISTÓ 1976), majd nyelvész-névkutatók is finomították ebben a kérdéskörben az ismereteket. Az ezredfordulón aztán KRISTÓ GYULA elérkezettnek látta az időt arra, hogy — közvetlenül KNIEZSA tételeinek kritikáját adva — átfogó bírálat alá vegye e nagy hatású nyelvészeti elméletet, és az általa kiiktatandónak vélt módszerek helyébe

---

* A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara fennállásának 100. évfordulója tiszteletére „Kulturális örökség és a humán tudományok innovációi a 21. században” címmel 2014. október 8–9-én megrendezett konferencia „Nyelvi örökség és interdiszciplinaritás. Közelítések a Kárpát-medence 11. századi nyelvi-etnikai kérdéséhez” című szekcióján elhangzott előadás írott változata.

A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

újabb vizsgálati szempontokat ajánljon (2000). Felvetései az azóta eltelt másfél évtized nyelv- és névtörténeti kutatásaiban reflektálatlanul maradtak, ami nemcsak azért sajnálatos, mert bizonytalanságot okoz a nyelvész-névkutatók és a történettudósok körében, hanem azért is, mert megnehezíti a két tudományterület e kérdésekben különösen fontos együttműködését.

Ez a körülmény késztetett bennünket arra, hogy e problémakör átfogó nyelv- és névtörténeti szempontú értékelését elvégezzük. Mivel ez a feladat az itt rendelkezésünkre állónál jóval bővebb teret igényel, ezúttal csak néhány szempont bemutatására vállalkozhatunk. Azt a kérdést kívánjuk tehát több oldalról is körüljárni, hogy milyen nyelvészeti-névtani eszközök használhatók fel a Kárpát-medence nyelvi és ezen keresztül esetleg etnikai képének a megrajzolásában a magyarság itteni megtelepedésének első évszázadaira vonatkozóan. Vázlatosan bemutatjuk az ennek hátterében meghúzódó névelméleti kérdéseket, továbbá KNIEZSA és KRISTÓ egy-egy tételét vesszük kritikai vizsgálat alá.

2. A helynévadás és helynévhasználat névelméleti kérdései

A 11. századi írott források helynévi szórványainak nyelvi és etnikai forrásértékét többféle fogódzót felhasználva tisztázhatjuk. E fogódzók között nagy súllyal esnek latba azok a tényezők, amelyek a névadás és névhasználat általános névelméleti kérdéseit érintik. Az alábbiakban e tényezők közül mindössze néhányat emelünk ki: azokat, amelyeket a 11. századi helynévadatok nyelvi-etnikai értékelésekor a leginkább szem előtt kell tartanunk.

A helynévadás névszociológiai hátteréről ma is az az általános vélemény, hogy a nevek létrehozása a régiségben szinte kizárólag népi jellegű, kollektív tevékenységként képzelhető el (vö. pl. MELICH 1925–1929: 401, LŐRINCZE 1947: 23, BÁRCZI 1958: 146, MARKÓ 1970: 86, SOLYMOSI 1972: 189, MEZŐ 1982: 34, 42). Ez a vélemény arra az elképzelésre épül, amely szerint a helynevek mintegy véletlenszerűen választódnak ki számos egyedi közszói megjelölés közül, és válnak lassan, fokozatosan tulajdonnévvé. Ezzel szemben viszont a mai névelméleti felfogás a névadási helyzet tekintetében különbséget tételez fel a régi helynévanyag egyes helynévfajtáinak létrejötte között, s részben különbözőnek tartja a természeti nevek körében jelentkező névadási szituációt az ember alkotta helyek és objektumok megnevezési szituációitól (HOFFMANN 2005: 120–121).

A településnevekre vonatkozóan a kognitív-pragmatikai érvekkel megtámogatott felfogás a névadás aktusában a közösség helyett az egyén szerepét állítja előtérbe, illetőleg ezzel egyidejűleg a tudatosságot helyezi az ösztönösség elé. A település ugyanis az ember alkotása és egyben annak is a kifejezője, hogy az ember birtokba vett valamely területet: a névadás ennek az alkotási folyamatnak a részeként értékelhető. Ebből adódóan a településnév-adásban sokkal erőteljesebben kifejeződnek az egyéni érdekek, s ezáltal a névadási helyzetnek esetleg több részlete (mint pl. a névadó személy) is megragadható (HOFFMANN 2005:

122). Nem egy olyan oklevélrészletet ismerünk például, amelyben a birtokosoknak a névadásban, a névváltoztatásban játszott szerepe szövegszerűen is nyomon követhető (lásd ezekhez pl. KRISTÓ 1976: 11, 13–14, 1981: 101–104, MEZŐ 1982: 29–42, 1996: 43, RÁCZ A. 2006: 13). Ennek jól érthető, világos magyarázata van. A honfoglalást követően a Kárpát-medencében a birtokviszonyok évszázadokig tartó kialakulása és megszilárdulása a szóbeli és az írásbeli kultúra határán állva ment végbe. A szóbeliség körülményei között pedig a birtoklás fontos kifejezőeszköze lehetett a megnevezés, amely egy névhasználói közösség életében — a mindennapi kommunikációs helyzetekben — hosszú ideig fenntarthatta verbálisan is a személy és a hely összetartozásának tudatát.

Ez a különbségtétel az egyes helynévfajták névszociológiai státusát érintően azt a korábbi tételt is megingatni látszik, amely a települések névadóinak leginkább az elnevezett település környezetének lakóit tekinti, ami pedig a nyelvi-etnikai konzekvenciák terén azt is jelenti, hogy az adott településnévből elsősorban a környék lakosságának etnikai viszonyaira lehet következtetni (vö. pl. KNIEZSA 1938: 405, 1942: 124, BÁRCZI 1958: 146, SZABÓ I. 1966: 132, MOÓR 1970: 45, SOLYMOSI 1972: 189, KRISTÓ 1976: 9, KÁLMÁN B. 1978: 172–174). A névtörténeti szakirodalomban egy ideje megjelent már és egyre nagyobb hangsúlyt kap az a vélekedés, amely szerint bizonyos településnév-típusok esetében a névadásban az adott települések lakóinak vagy valamely meghatározó lakosának, tulajdonosának stb. névadó szerepét kell előtérbe állítanunk. A legnagyobb valószínűséggel ezt a személynévi eredetű helynevek esetében tehetjük fel. Az egyéntől induló tudatos névadás egyik jeleként értékelhetjük azokat a nevekben gyakran bekövetkező változási folyamatokat is, amelyek a tulajdonosváltást, a tulajdonjogban bekövetkező változásokat nyelvi síkon kísérik (lásd bővebben HOFFMANN 2005: 122–123). A környező lakosság névadói szerepét sem kell persze teljesen elvetnünk, jó esélyekkel számolhatunk ugyanis ezzel például a természeti nevekből alakult településnevek körében. Ezzel a különbségtétellel az etnikai célú nyelvi rekonstrukciós eljárások során okvetlenül számolnunk kell.

3. A törzsi helynevek problematikája — Kniezsa István tételeinek vizsgálata

A Kárpát-medence 11. századi nyelvi-etnikai viszonyainak vizsgálatában KNIEZSA ISTVÁN történeti, nyelvészeti és régészeti bizonyítékokat használt fel. Ezt a komplexitásra törekvést mi magunk is elengedhetetlennek tartjuk egy ilyen bonyolult kérdéskör megvilágításában, ám a továbbiakban csupán a nyelvtudományi érvekkel kívánunk foglalkozni, s a történeti, régészeti bizonyítékokat történész és régész szakemberek megítélésére bízzuk. Megbízhatóbb eredményekre juthatunk ugyanis akkor, ha az egyes tudományterületek kutatói a saját tudományszakukon belül maradva értékelik a figyelembe vehető adatokat anélkül, hogy ennek során más szakmák ismeretanyagából a saját eredményeiket megtá-

mogató érveket keresnének. Ugyanezt a felfogást vallja a régész RÉVÉSZ LÁSZLÓ is (2015: 48).

A magyar nyelvterület jellemzésekor KNIEZSA ISTVÁN csak harmadikként tárgyalja a honfoglaló magyar törzsek neveiből alakult helyneveket, ám vizsgálatában ezek — a nekik tulajdonított korjelző érték miatt — meghatározó szerepet töltenek be, így mostani elemzésünkben mi is ezt a névcsoportot emeljük ki.

A magyarság Kárpát-medencebeli történetének első évszázadaira vonatkozóan igen kevés forrás maradt ránk, így csakis ezekre támaszkodva meglehetősen hézagos képet kaphatunk a magyar nyelv s ezen keresztül a magyarság korabeli helyzetéről. A forráshiányos korai évszázadoknak az adatokkal való feltöltését szolgálta a kor(meg)határozó értékkel bíró helynevek elméletének a kidolgozása (KNIEZSA 1943–1944: 122–132). Itt most a probléma egészének áttekintésére nincs módunk, a kérdést ezért csak a törzsi helynevek vonatkozásában érintjük, mivel KNIEZSA maga is csak ezt a névcsoportot vonta be a 11. századi nyelvi állapotok vizsgálatába.

A törzsi helynevek kronológiai határait a kutatók többféle érveléssel próbálták meghúzni, s ezekre támaszkodva többféle időszakot jelöltek ki keletkezésük koraként. MELICH JÁNOS azt állapította meg róluk, hogy nem keletkezhettek a 10. században túl (1925–1929: 359–360, de lásd még 342 is), mivel a szerinte a 11. század után keletkezett és benépesített határ menti megyékben ilyen nevek nem fordulnak elő. MELICH érvelése tehát a településtörténet roppant bizonytalan (és részben éppen a helynévi adatoktól függő) ismeretanyagára támaszkodik. KNIEZSA ISTVÁN a MELICHétől eltérő véleményt fejt ki, szerinte ugyanis a törzsi helynevek nem lehetnek későbbiek a 11. század közepénél, ugyanakkor a 10. század végénél aligha lehetnek régebbiek (1938: 371). Az alsó időhatárt a törzsek bomlási folyamatának a történettudomány által vallott időszakához köti, a felső időhatárt pedig ahhoz, hogy a 11. század végi ősgeszta nem említi a törzsek neveit, mivel addigra azok már teljesen feledésbe merültek (i. h.). A későbbi szakirodalom jórészt e két véleményre hagyatkozva foglalt állást a kérdésben.

KNIEZSA tételeit KRISTÓ GYULA vette először komolyabb bírálat alá 1976-ban. Felhívta a figyelmet arra, hogy a törzsneveknek az ősgesztabeli hiánya nem e szavaknak az emlékezetből való kiesését mutatja, ahogyan azt KNIEZSA gondolta, hanem a geszta történelemszemléletéből fakad, s így „az ősgeszta rendeltetésénél fogva a törzsnevek létére vonatkozóan nem lehet forrás” (1976: 40, lásd még 1977: 424, továbbá RÁCZ A. 2006: 10–12).

Arról, hogy egy-egy fogalom kiavulását a mindennapi életből mennyivel követi az őt jelölő szó kiveszése a nyelvhasználatból, nincsenek ismereteink. Így nem tudunk képet alkotni arról sem, hogy a törzsi szervezet felbomlását követően a törzsek megnevezései meddig éltek még a nyelvközösség tudatában. Ezt mérlegelve a kutatók azonban nem vettek figyelembe egy igen fontos és felettébb kézenfekvő körülményt, azt, hogy e szavak a jelzett korban helynevek százaiban él-

tek tovább az e helyeket ismerő korabeli népesség mindennapi nyelvhasználatában. Az ilyen helynevek viszonylag magas számára tekintettel azt gondolhatjuk, hogy ezek a nevek, amelyek a korabeli nyelvhasználatnak feltétlenül sűrűn használt elemei voltak, jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a törzsek megnevezései — változó, egyre halványuló szemantikai tartalommal ugyan, de — a korabeli nyelvhasználat részeként hosszú időn át fennmaradhattak. Ebből adódóan törzsi helynevek keletkezése a törzsi szervezet bomlása után több generációval, akár évszázadnyi vagy annál is több idő elteltével is elképzelhető.

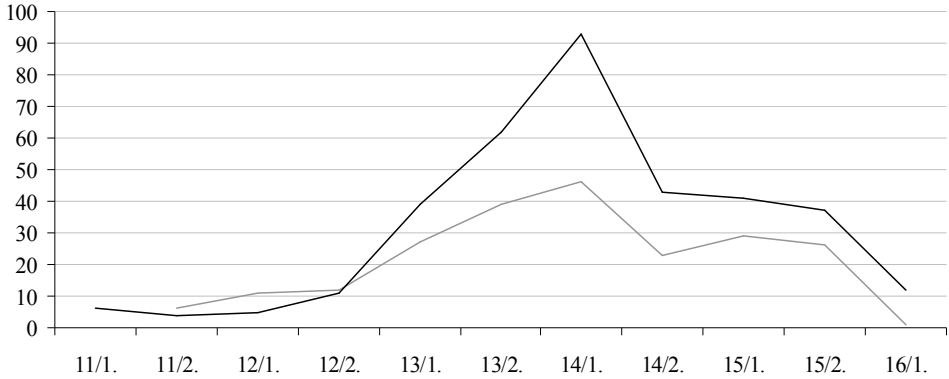
KRISTÓ GYULA már az 1970-es években KNIEZSA elképzeléséhez képest jócskán kiterjesztette a névtípus keletkezésének felső időhatárát, s különösebb érvelés nélkül azt is megállapította, hogy a törzsek nevét közvetlenül legalább a 11. század végéig, közvetett módon (pl. névköltöztetéssel) pedig azt követően még évszázadokig felhasználhatták településnevek alkotására (1976: 42, lásd még 1977: 424, 1995: 272–273, 1997: 156–157, 2000: 8). Ezt a feltevést azonban igazolni nem tudjuk, mivel semmiféle nyelvészeti-névtani eszközünk nincs arra, hogy e településnevek különböző kronológiai rétegeit szétválogassuk. Ebből adódóan a törzsnévi helynevek ma ismert, háromszáznál is több tagot számláló csoportjának a magyarság 11. századi jelenlétét bizonyító erejéről kénytelenek vagyunk lemondani, s bizonyítékként csupán azokat a neveket használhatjuk fel, amelyek ténylegesen is adatolhatók az e században keletkezett dokumentumokból, noha az is nyilvánvaló, hogy a korban ennél jóval nagyobb számban létezhettek ilyen típusú helynevek.

Ha a törzsnévi helynevek nyelvi kapcsolatrendszerét próbáljuk felmérni az Árpád-kor első századaira vonatkozóan, s azt vizsgáljuk, hogy az ide tartozó nevek és szavak milyen más név- és szócsoportokkal mutatnak összefüggést, kézenfekvő megoldásként kínálkozik a népnévi és a foglalkozásnévi eredetű helynevekkel való összevetésük, minthogy ezek mindegyike az ún. társadalmi csoportnevek közé tartozik. Áttekintésünket RÁCZ ANITÁnak két olyan dolgozatára alapozzuk, amelyben a szerző a törzsnévi helynevek nyelvi kérdéseit állította középpontba (2006, 2015).

A törzsnevek és a törzsi helynevek típusa feltűnő eltéréseket mutat a másik két szó- és névtípus sajátosságaihoz képest: amíg ugyanis a nép- és foglalkozásnevekből gyakran alakult személynév az Árpád-korban, a törzsek neveit nemigen találjuk meg ilyen szerepben; illetve a nép- és foglalkozásnevek jellegzetesen háromféle szerkezetben fordulnak elő helynevekként (alapalakban, helynévképzővel és földrajzi köznévi utótaggal), a törzsnévi helynevek ezzel szemben szinte kizárólag önmagukban állva jelentkeznek helynévi funkcióban; végül a magyar helynévrendszer e különlegesen egynemű csoportja a változásoknak is nagy mértékben ellenáll, szemben a másik két névtípussal.

Mivel a helynevek kormeghatározó értékének tételét nem látjuk tarthatónak, így az egyes helynévtípusok abszolút kronológiáját eszközök, módszerek híján

nem tudjuk megadni, megkísérelhetjük azonban az egymáshoz viszonyított, ún. relatív kronológiájuk meghatározását. Ehhez az egyes helynevek első adatainak időbeli eloszlását vehetjük figyelembe, ami nagyszámú névadat esetében az egyes névtípusok relatív kronológiai viszonyait hűen tükrözheti. A népnévi és a törzsnévi településnevek első előfordulásait RÁCZ ANITA az alábbi görbén ábrázolta (2015: 29).[1]

1. ábra. *A népnévi és a törzsnévi településnevek relatív kronológiája*
(fekete görbe jelzi a népnévi, szürke görbe a törzsnévi településneveket)

Ebből kitűnik, hogy a két névtípus gyarapodása, illetve e folyamat visszaszorulása időben nagyjából párhuzamosan folyt le. A két névtípus kronológiai párhuzama nem utal tehát arra, hogy a népnévi és a törzsnévi helynevek keletkezési idejében valamiféle különbség mutatkozna.

Összességében is megállapítható, hogy a törzsnévi helynevek sokat kutatott és vitatott csoportjáról objektív, támadhatatlan nyelvészeti eszközökkel igazán fontos, az eddigiekhez képest új megállapításokat nem tudunk tenni. Összegzésünk azonban talán mégsem volt teljesen eredménytelen, mivel olyan elképzeléseket tudtunk általa megcáfolni s így kiiktathatóvá tenni e kérdéskör mai tudásunk szerint helytálló ismeretanyagából, amelyek ma is széles körben közkézen forognak, és tudományos elméletek alapjául szolgálnak.

4. A helynév-etimológia metodológájához: Kristó etimológiai módszerei

A továbbiakban egy olyan kérdést érintünk röviden, amely KRISTÓ eljárásában vezető szerepet játszott (de persze nagymértékben támaszkodott erre korábban KNIEZSA is): a helynevek etimológiai magyarázatának problémáját. A helynevek eredetének és történetének magyarázatát, az újabban némileg kibővített tartalommal helynév-rekonstrukciónak nevezett eljárást (vö. ehhez HOFFMANN 2010b) a

[1] A kötetünkben közreadott diagramból itt csak a bennünket közelebbről érintő időszakot emeltük ki.

történeti névkutatás alapvető feladatának tartjuk, amelyre számos további következtetést és vizsgálatot tudunk építeni.

KRISTÓ több száz helynév eredetével kapcsolatban foglalt írásában (2000) állást, ám az egyes okleveles adatokat meglehetősen heterogén, részben elavult szakirodalmi források alapján minősítette, így az olvasóban erős kétség merülhet fel jó néhány névmagyarázat megbízhatóságát illetően. Aligha hisszük, hogy a 11. századból fennmaradt helynévi szórványok felhasználhatók lennének a korszak nyelvi-etnikai jellemzésére anélkül, hogy alapos (újra)elemzésüket a helynév-rekonstrukció ma érvényesnek gondolt eszközeivel el ne végeznénk úgy, ahogyan az a közelmúltban megtörtént a Tihanyi alapítólevél (HOFFMANN 2010a, SZENTGYÖRGYI 2014) és a Garamszentbenedeki oklevél (SZŐKE 2015) esetében.

KRISTÓ névmagyarázatainak egyik nagy hiányossága az, hogy az egyes nevek elemzésében nem veszi figyelembe a nevekhez kapcsolódó adatok forrásainak sajátosságait. Példa lehet erre a királyi székhelynek, Fehérvárnak az esete, amelynek az oklevelekben való hagyományos latin nyelvű említései mellett fennmaradtak magyar, német és szláv nyelvű adatai is. A német és szláv formákból azonban távolról sem következtethetünk arra — ahogyan ezt KRISTÓnál látjuk —, hogy Fehérvár környékén ilyen nyelvű népesség élt volna, s pláne nem arra, hogy a település elsődlegesen a szlávoktól kapott volna nevet (KRISTÓ 2000: 15, 18), hanem sokkal inkább a neveket tartalmazó külföldi források szerzőinek nyelvi lenyomataként tekinthetünk e névváltozatokra (vö. HOFFMANN 2010a: 136–139).

A helynév-etimológia terén KRISTÓ a talán legsúlyosabb hibát azzal követi el, hogy a személynevek etnikumjelölő értékével kapcsolatos téves felfogását alkalmazza a helynevek nyelvi-etnikai értékelésében is. Eszerint egy személynévből minden formáns nélkül metonímiával alakult helynév magyar névadás eredményeként jött létre, s ennek révén környezetének magyarnyelvűségére utal, ám az adott település lakóinak nyelvét KRISTÓ szerint a személynév eredete alapján lehet meghatározni, minthogy „a személynév viselője »karnyújtásnyira« (emlékezethatáron belül) élt, s a személy török, illetve szláv neve pontosan annyira etnikumjelölő, mintha egyenesen köznévből, azaz a személynévi lépcsőfok közbeiktatása nélkül jött volna létre a földrajzi név” (KRISTÓ 2000: 16). S mivel például *Baranya, Bihar, Doboka, Veszprém, Zaránd* települések nevét szláv, *Bács, Bars, Kolon* nevét török, *Hont* nevét pedig német személynévre vezeti vissza, ezeket a szláv, török, német etnikumra utaló helynevek között veszi számba (i. m. 21). Eljárását mai névelméleti ismereteink nemcsak, hogy nem támasztják alá, hanem határozottan cáfolják is.

Annak bizonyságául, hogy ezek a főképpen hibás elméleti alapállásból következő etimológiai tévedések összességében milyen módon torzítják el a 11. századi helynévanyag képét, álljon itt példaként a Tihanyi alapítólevél szórványainak KRISTÓtól adott elemzése! KRISTÓ téves etimológiai megfontolások alapján 11 olyan szórványt sorol fel, amely szláv lakosságra utal, de emellett bemutat négy

török és egy német eredetűnek tartott helynevet is (KRISTÓ 2000: 23). A Tihanyi alapítólevél közelmúltban elvégzett helynévtörténeti vizsgálata (HOFFMANN 2010a) viszont arra az eredményre jutott, hogy az oklevél szórványanyaga alapján rekonstruálható csaknem száz helynév, illetve helyet jelölő köznévi kifejezés között csak két olyan elnevezés található, amely nem a magyar nyelvben keletkezett. Ám a Balaton és Kesztölc település neve is olyan formában szerepel az oklevélben, amely a 11. század közepén feltétlenül magyar nyelvű névhasználókra utal (i. m. 231). Ez azt jelenti, hogy a Tihanyi alapítólevélben nem találunk olyan nyelvi elemet, amely a 11. század közepén szláv, török vagy német nyelvű népesség jelenlétét jelezné.

5. A 11. század személynévi adatainak nyelvi-etnikai forrásértéke

A korai oklevelek személynévi adatainak nyelven kívüli forrásértékével kapcsolatban alapvetően BENKŐ LORÁND fenntartásait osztjuk, azt tudniillik, hogy „A személynév […] puszta létének önmagában is fontos vallomásán kívül — bármennyire sajnálatos — nem hordozza magában további messzemenő magyar őstörténeti, társadalom- és művelődéstörténeti következtetések lehetőségét.” (2003: 19).

KRISTÓ GYULA a Szent István kori Magyarország etnikai összetételének vizsgálatakor e tekintetben részben helyes alapelveket követ. Hivatkozik például arra, hogy a névdivat nagy mértékben korlátozza annak a lehetőségét, hogy a személynevekből a viselőik etnikai hovatartozására következtetni lehessen (2000: 30); és azt is jelzi, hogy a Szent István korából a forrásokban ránk maradt mindössze 43 személynévi adat — amelyből 15-öt török, 13-at szláv, 10-et német, 5-öt pedig magyar eredetű névnek minősített — a korabeli társadalom egészének etnikai összetételét nem reprezentálhatja kielégítő módon (i. h.). Arra viszont már reális esélyeket lát, hogy a FEHÉRTÓI KATALIN által kijelölt úton (1997) haladva, vagyis a későbbi, 1138–1240 közötti időszak forrásanyaga alapján etnikai következtetéseket megfogalmazhasson (i. m. 31). Ezen a ponton azonban a következtetései megokolatlanokká válnak: pusztán abból, hogy az 1138–1240 közötti öt forrás 20%-ban tartalmaz magyar (belső) keletkezésű és 80%-ban idegen eredetű személynevet (itt most az egyes személynévformák etimológiai minősítésének meglehetősen esetleges voltára nem is térünk ki), semmiképpen sem következik az, hogy a korabeli lakosság 20%-a volt magyar, 80%-a pedig idegen etnikumú. Azt a véleményt pedig még kevésbé lehet módszertanilag alátámasztani, amit mindezek alapján KRISTÓ Szent István idejére vonatkozóan — mindenféle érvelést mellőzve — megfogalmaz: azt tudniillik, hogy a 11. század első évtizedeiben még nagyobb lehetett az idegen (döntően szláv), és még kisebb a magyar személynévanyag, mint amit a 12–13. század forrásaiban tapasztalunk. S innen már csak egy lépés a konklúzió: „S amennyiben ezt — megfelelő óvatossággal — etnikai értékekre vonatkoztatom, csak az következhet: a honfoglaló és a kora Árpád-kori

Kárpát-medencében (Magyarországon) a magyarság számbeli kisebbségben volt az idegen etnikumokkal (főleg szlávokkal) szemben." (i. m. 34). Nem vitatjuk azt, hogy így is lehetett, csak azt vitatjuk, hogy a fent bemutatott névtörténeti elemzési módszerrel megalapozottan lehet ilyen vagy ehhez hasonló, de akár ezzel ellentétes következtetéseket levonni. A személynevek nyelvi eredete, etimológiai származása nem kapcsolható közvetlenül, mechanikusan össze a kérdéses nevet viselő személy nyelvi-etnikai hovatartozásával. A személynévkincsnek közvetlen nyelvi-etnikai forrásértéke aligha lehet (lásd bővebben TÓTH V. 2013).

Irodalom

BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

FEHÉRTÓI KATALIN 1997. Árpád-kori közszói eredetű személyneveinkről. *Magyar Nyelvőr 121:* 71–75.

HOFFMANN ISTVÁN 2005. Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő 27:* 117–124.

HOFFMANN ISTVÁN 2010a. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 2010b. A helynév-etimológiától a helynév-rekonstrukció felé. In: P. LAKATOS ILONA–SEBESTYÉN ZSOLT szerk. *Emlékkönyv Mező András tiszteletére.* Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó. 63–70.

KÁLMÁN BÉLA 1978. Hogyan keletkeztek a helységnevek? *A Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 30:* 171–174.

KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.

KNIEZSA ISTVÁN 1942. *Erdély víznevei.* Kolozsvár.

KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.

KRISTÓ GYULA 1976. *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.

KRISTÓ GYULA 1977. Törzsek és törzsnévi helynevek. In: BARTHA ANTAL–CZEGLÉDY KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS szerk. *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 211–223.

KRISTÓ GYULA 1981. Puszta személyneves helynevek névadóinak kérdéséhez. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk. *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 101–106.

KRISTÓ GYULA 1995. *A magyar állam megszületése.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged.

KRISTÓ GYULA 1997. *A magyar nemzet megszületése.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12. Szeged.

KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok 134:* 3–44.

KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged.

LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete.* Budapest, Néptudományi Intézet.

MARKÓ IMRE LEHEL 1970. Földrajzi köznevek és földrajzi tulajdonnevek. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 85–89.

MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század.* METEM-könyvek 15. Budapest.

MOÓR ELEMÉR 1970. A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 45–50.

RÁCZ ANITA 2006. Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2:* 9–29.

RÁCZ ANITA 2015. A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 17–34.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2015. A régészeti hagyaték és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 45–54.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 1972. Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. *Magyar Nyelv 68:* 179–190.

SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

TÓTH VALÉRIA 2013. Szempontok a középkori források személynévi adatainak értékeléséhez. *Nyelvtudományi Közlemények 109:* 227–254.

Rácz Anita

A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai*

Az 1930-as–1940-es években a MOÓR ELEMÉR (1936), KERTÉSZ MANÓ (1939) és KNIEZSA ISTVÁN (1938, 1943–1944, 1960) munkáiban kibontakozó magyar történeti helynév-tipológiai kutatások a helynevek morfológiai felépítésének vizsgálatát kiemelkedő jelentőségű szempontként kezelték. A magyarság Kárpát-medencei jelenlétének korai szakaszára vonatkozó vizsgálatok tárgya a puszta törzsnévből, személynévből és népnévből alakult helynevek, az *-i, -d* képzős nevek, illetve a *-falva, -háza, -laka* stb. utótaggal létrejött összetett helynevek voltak. Tanulmányomban e korai helynévtípusok közül kettőt emelek ki: a törzsnévi és a népnévi eredetű településneveket, s ezek tipológiai sajátosságait szándékozom összefoglalni.

1. A népnevek a helynevekben

1.1. A magyar helyneveket rendszerezve KNIEZSA ISTVÁN a népnévi alapú településneveknek két nagy csoportját különítette el: „A népnevekből származó helynevek két főtípusra oszlanak: az egyszerű és az összetett típusokra. Az egyszerűnél is két csoportot különböztethetünk meg. Az egyik a puszta népnevekből (*Horvát, Tót, Káloz* stb.) alakult […]. A másik az *-i*-vel képzett csoport, mint *Németi, Csehi, Horváti, Tóti, Oroszi, Olaszi.* Ezzel szemben áll az összetett típus, mint *Németfalu, Tótfalu, Oroszfalu, Oláhtelek, Olasztelek* stb." (1943–1944: 124).

A helynévtípus létrejöttének kronológiájáról pedig a következőket mondja. A puszta népnévi településnevek típusa „lényegében azonos elbírálás alá esik, mint a puszta személynevekből származó helynevek típusa" (KNIEZSA 1943–1944: 124). Így „az ország nyugati felén a XIII. század elején már ilyen típusú nevek nem keletkeztek, keleten azonban […] esetleg tovább is élhettek, a tatárjárás után azonban itt is kétségtelenül megszűntek." (i. m. 128).

---

* A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara fennállásának 100. évfordulója tiszteletére „Kulturális örökség és a humán tudományok innovációi a 21. században" címmel 2014. október 8–9-én megrendezett konferencia „Nyelvi örökség és interdiszciplinaritás. Közelítések a Kárpát-medence 11. századi nyelvi-etnikai kérdéséhez" című szekcióján elhangzott előadás írott változata.

A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

A képzőmorfémával álló, etnonimára visszavezethető nevek keletkezéséről így vélekedik: „Az *-i* képzős helynévtípus csak aránylag nagyon rövid ideig volt eleven, azért korhatározó jelentősége igen nagy. Az egész országra vonatkozó kutatásaim szerint ez a típus a XII–XIII. század határán túl már nem keletkezett, viszont a XI. század közepe előtt sem kezdődhetett, mert sem a kétségtelenül a XI. század közepéig beköltözött népek *(böszörmények, kálizok, besenyők)* nevéből, sem pedig pogánykori magyar személynevekből ilyen típusú nevek nem alakultak." (KNIEZSA 1943–1944: 124–125). Ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy KNIEZSA — nem igazán megalapozottan — az *-i* helynévképző megjelenését a magyar nyelvben szláv nyelvi hatással magyarázta.

MELICH JÁNOS — KNIEZSA megállapításainál már jóval korábban — az etnonimák magyar helynevekben való megjelenését egyenesen ősmagyar kori sajátosságnak mondta: „A honfoglalás előtt megvolt magyarnyelvi földrajzi nevekhez és földrajzi névadáskészséghez hozzá kell sorolnunk a már a honfoglalás előtt használatban volt azon népneveket is, amelyekkel a magyarok más népeket, s azokat is, amelyekkel más népek a magyarokat jelölték." (1925–1929: 12). A helynevek alapos etimológiai, nyelvtörténeti elemzésével fő feladatának a honfoglalás kori Kárpát-medence nyelvi-etnikai képének rekonstruálását tekintette, azaz főképpen azt kívánta felderíteni, hogy a magyarság a honfoglaláskor milyen más népességet talált e térségben.

KNIEZSA a helynevek segítségével a magyar szállásterületet is megrajzolta, s kutatásai eredményét térképre vetítette (1938). Végső következtetését munkája összefoglalásában olvashatjuk: „Az elmondottak alapján tehát megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a XI. században csak két nép lakott, amely nagyobb területeken zárt tömegekben tömörült és a vidék népi jellegét is meghatározta. Ez a két nép a magyar és a szláv." (1938: 452).

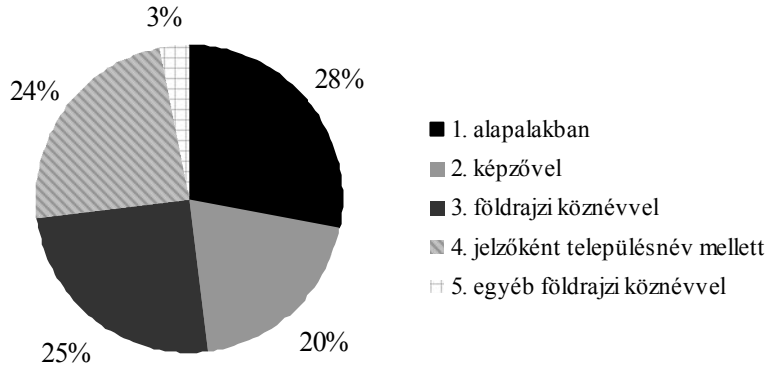
A magyar történeti helynév-tipológiában különösen nagy jelentősége lett a helynevek ún. kormeghatározó értékének. Abban, hogy ez általánosan elfogadott álláspontá válhatott a magyar helynévkutatásban, kétségtelenül nagy szerepe volt BÁRCZI GÉZA tekintélyének is, aki KNIEZSA elveit tulajdonképpen változtatás nélkül átvette, s azt vallotta, hogy „egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá" (1958: 149). A történeti helynév-tipológia tételeit lényegében minden nyelvtörténész, névtörténész elfogadta, kisebb bírálat csak a történész KRISTÓ GYULA és kollégái részéről érte az 1970-es évek közepén (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973, 1974 és KRISTÓ 1976), a kritika azonban csupán az egyes névtípusok kronológiai határainak némi módosítására, megnyújtására vonatkozott. Az ezredfordulón aztán KRISTÓ GYULA KNIEZSA eredményeinek felülvizsgálatát is megkísérelte (2000): tipológiai csoportjait lényegében elfogadta, de néhány ponton határozott kritika alá vonta módszerét. Ezek alapján megállapította, hogy „A Kárpát-medence általa [ti. a Kniezsa által] szövegesen kifejtett és térképen ábrázolt etnikai állapotai sokkal inkább a kései

(12. századi, helyenként a 13. század eleji), semmint a korai (11. század eleji) Árpád-korra érvényesek." (2000: 10). KRISTÓ bírálatának azonban — érvelésének sok ponton meggyőző volta ellenére — egyelőre nem látszik komolyabb hatása a magyar történeti helynév-tipológiai kutatásokban.

1.2. Magam jó néhány éve foglalkozom a magyar helynévkincs két kitüntetett szerepű csoportjával: a népnévből, illetve a törzsnévből alakult helynevekkel. Munkám mostani állása szerint a népnévi helynevekkel jutottam távolabbra: a kutatás első szakaszában egybeállítottam a népnévből alakult helyneveknek a teljes ómagyar kori állományát 1526-ig bezáróan. E teljességre törekvő adattárat Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez címmel adtam közre 2011-ben. Ebben 943 település 1354 névalakjának több ezres nagyságrendű adatállományát tettem közzé, az alábbi, a névstruktúrát középpontba állító elrendezésben: 1. a népnév alapalakban szerepel település neveként; 2. a népnév képzős alakban szerepel település neveként; 3. a népnév települést jelentő földrajzi köznévvel szerepel település neveként; 4. a népnév jelzőként szerepel már meglévő településnév mellett; 5. a népnév nem települést jelentő földrajzi köznévvel áll település neveként.

Ezek a csoportok az etnonimákkal létrehozott településnevek differenciáltabb vizsgálatát engedték meg mind szerkezeti, mind kronológiai, mind névföldrajzi tekintetben. A típusok az azonos funkcionális-szemantikai jegy, az etnikumra történő utalás megléte mellett a helynévalkotásban felhasznált nyelvi eszközök jellegében térnek el egymástól.

A továbbiakban az egyes névszerkezeti típusok előfordulási arányait és kronológiai sajátosságait tárgyalom.

1. ábra. *Az egyes szerkezeti típusok aránya a népnévi településnevek körében*

A népnevek az ómagyar korban legnagyobb arányban (28%) alapalakjukban szerepelnek településnevekben (1. típus). Az ide sorolható elnevezések egyaránt lehetnek egy- vagy kétrészesek is, hiszen adatainkból kitűnik, hogy az etnonima egyfelől minden névformáns nélkül is válhatott egyrészes településnévvé, mint pl.

Besenyő, Lengyel esetében, másfelől azonban ezek az eredetileg egyrészes nevek az idők során jelzői előtaggal is kiegészülhettek oly módon, hogy maguk a településnév második névrészében, a főtagban változatlan formában szerepelnek. Így jöttek létre az e kategóriába tartozó olyan kétrészes elnevezések, mint pl. a *Kisbesenyő* vagy a *Nagylengyel*.

E mögött a névtípus mögött számbeli jelenlétüket tekintve nem sokkal maradnak el (25%) az olyan kétrészes elnevezések, amelyekben az első névrészbeli etnonimát egy települést jelentő földrajzi köznév követ (3. típus). Az alkalmazott településjelölő földrajzi köznevek közül leggyakrabban a *falu ~ falva* és a *telek ~ telke* (főképpen a birtokos személyjel nélküli alakjuk) fordul elő: ilyen például a *Németfalu* és az *Oláhtelek* elnevezés.

A gyakorisági sorban a harmadik helyen (24%) azok a nevek állnak, amelyekben a népnév jelzőként szerepel már meglévő településnév mellett (4. típus), ahogyan ez a *Szásznyíres* vagy a *Tótalmás* esetében is látható.

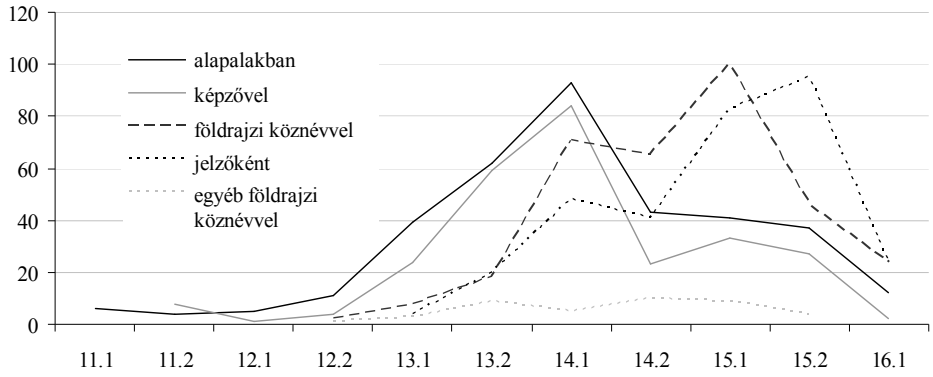
Az etnonimát tartalmazó nevek egyötöde (20%) helynévképzővel, morfematikus szerkesztés útján jött létre (2. típus), mint *Csehi* és *Horváti* neve.

Az említett négy struktúrát mutató névalakoktól jócskán elmarad azoknak a településneveknek a száma (3%), amelyek előtagjában etnonima, utótagjában pedig nem települést jelentő földrajzi köznév áll (5. típus). Ezek többnyire valamilyen természeti névből alakultak metonimikus úton településnévvé, mint pl. a *Nándortó* és a *Zsidópatak* településnevek.

A fentiekből kitűnik, hogy az adott szemantikai típuson belül a nyelvhasználók a helynevek alkotásában rendelkezésükre álló nyelvi lehetőségeket meglehetősen kiegyensúlyozottan használták fel: a metonimikus úton keletkezett (puszta népnévi), a morfematikus szerkesztéssel (helynévképzéssel) és az összetétel két formájával (a népnév főtag, illetve bővítményrész a helynévben) létrehozott nevek aránya szinte megegyezik a vizsgált korban.

Az egyes típusok kronológiájában azonban jóval nagyobb eltérések mutatkoznak. Itt kell kitérni arra a nyilvánvaló problémára, hogy az egyes névadatok első írásbeli felbukkanása csak egészen kivételes esetben eshet egybe keletkezésük időpontjával. Minthogy azonban nem rendelkezünk olyan tudományos eszközökkel, amelyek segítségével minden kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy helynév keletkezési korát, csakis az adatolásukra hagyatkozhatunk. A nevek első lejegyzésének esetlegessége azonban nyilvánvalóan minden egyes nevet érint, ezért az egyes névtípusok relatív kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első előfordulások is szépen kirajzolják. (Lásd ehhez a 2. ábrát).

Az etnonimából morfematikus úton, helynévképző formánssal történő névalkotási mód az ómagyar kor egész időszaka alatt hozott létre településneveket, de használatának kiemelkedő csúcsidőszaka névadataink szerint a 13. század második fele és a 14. század első fele közötti időintervallumra esik.

2. ábra. *Az egyes szerkezeti típusok relatív kronológiája a népnévi településnevek körében*

Az ómagyar korban nincs olyan időszakasz, amikor a metonímiát ne alkalmazták volna településnevek megalkotásában, de jól látható, hogy a népnévből formáns nélkül alakult típus névegyedei a legnagyobb arányban a 14. század első felében idézhetők az oklevelekből.

Az olyan strukturális felépítésű nevek népszerűsége, amelyekben a népnévi előtagot egy települést jelentő földrajzi köznév követi, a 14. századtól nő látványosan, s egészen a 15. század második feléig jelentős csoportként vannak jelen az etnonimákat tartalmazó településnevek sorában.

A népnév jelzőként már meglévő településnevek mellett, új névformát alkotva igazán termékenyen csak a 15. századtól vesz részt a településnevek alkotásában.

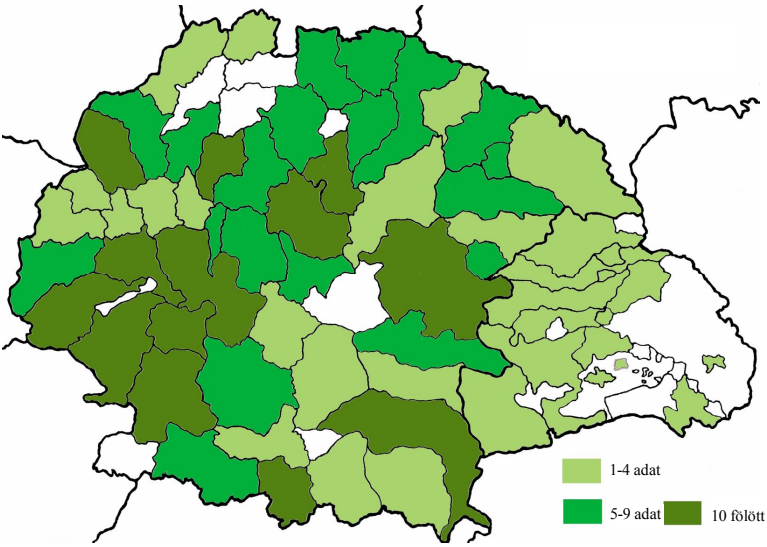
Azoknak a településneveknek a száma, amelyekben az etnonimát nem települést jelentő földrajzi köznév követ, annyira elhanyagolható, hogy létrejöttük kronológiai jellemzőiről nem is igen lehet és érdemes általánosító megállapításokat tenni.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy az egyes névalkotási módok közül a metonimikus és a morfematikus névalkotás korábbi, mint az összetétellel történő névalkotási forma, e tekintetben a népnévi eredetű településnevek a helynevek általános kronológiai sajátosságaitól nem különböznek lényegesen.

Etnonimák alkalmazásával a magyarság tehát már a kezdetektől hozott létre településneveket, a számuk látványosan azonban a 13. századtól kezd emelkedni. Népszerűségük csúcsát a 14. század első felében érik el. Mindebben szerepe lehet természetesen az oklevélíró gyakorlat korai hiányának és későbbi fokozatos terjedésének, de a Kárpát-medence és benne a magyarság korai történetének is. A honfoglaláskor ide érkező magyarság egyrészt helyben is talált idegen népességet, másrészt velük is érkeztek egyéb népelemek. Majd a történelem során a legkülönbözőbb okokból történt betelepülések és betelepítések is növelték a nem magyar etnikumú lakosság számát. Nem lehet továbbá figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy néhány évszázad alatt kialakult és — a visszatérő pusztí-

tások ellenére is — szilárddá vált a Magyar Királyság településszerkezete. Ez azt jelenti, hogy egyre kisebb számban jöttek létre új települések, így új településnevekre sem igen volt szükség. Részben mutatja ezt a görbéknek a 15. század utáni ereszkedése is. Ez a tényező pedig a helynévadásban, így a településnév-adásban is nyilvánvalóan nyomot hagyott.

A népnévből alakult településnevek névföldrajzi sajátosságait csak igen nagyvonalakban foglalom össze, s valamennyi névszerkezeti típus területi sajátosságait egy-egy térképen ábrázolom.

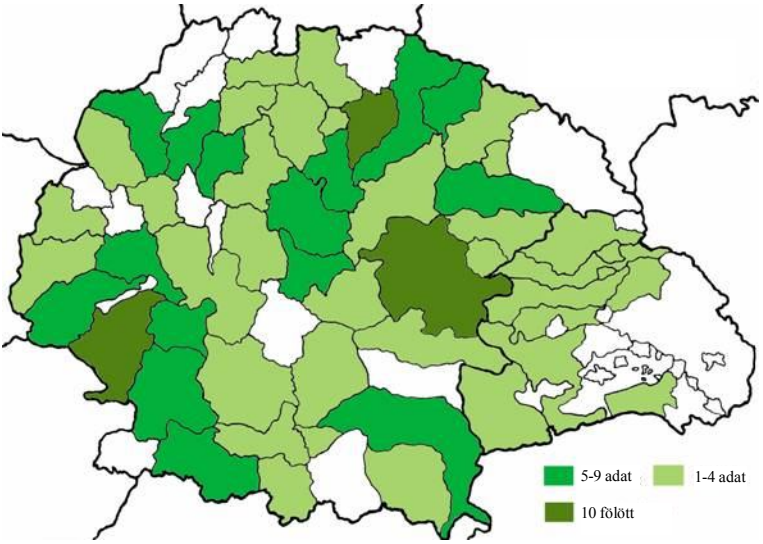
1. térkép. *A népnevet alapalakban tartalmazó településnevek névföldrajza*

Az 1. térképről azt olvashatjuk le, hogy a puszta népnévből alakult településnevek csaknem az egész nyelvterületen képviselve vannak, de nagyobb számban és összefüggő földrajzi területet mutatva a Dunántúlon, lényegében a Balatont körül ölelve jelennek meg. Ezen kívül elszórtan, egy-egy megyében is előfordulhatnak nagyobb számban, a legkeletibb vidékeken azonban nincsenek jelen.

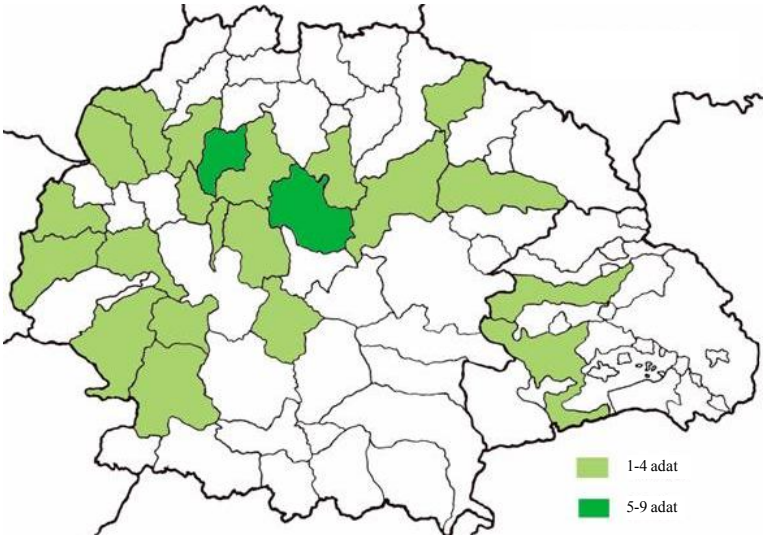
A képzett nevek között a két kiemelkedő jelentőségű helynévképző, az *-i* és a *-d* érdemel figyelmet. Helynévi adataikat térképre vetítve azt láthatjuk, hogy a helynévképző morfémák jelenléte erős szóródást mutat a Kárpát-medence területén (2. és 3. térkép).

A leggyakoribb *-i* képzőt vizsgálva feltűnő, hogy a medence keleti, középső és déli részén, illetve az északi és nyugati határánál alig-alig találunk ilyen képzőmorfémát tartalmazó településnevet. A délnyugati vidék megyéiben egy összefüggő sávban, északnyugaton, egy a medence középső részéig északról délre húzódó tömbben, illetve a korban legnagyobb kiterjedésű Bihar megyében, valamint Szatmár és Temes megyében láthatunk viszonylag gyakoribb névelőfordulásokat (2. térkép).

Hasonlóan gyakori előfordulást a *-d* képzővel álló településnevek között csupán Hont és Heves vármegyékben regisztrálhatunk (3. térkép). Az említett két morfémán kívül az elhanyagolható arányban előforduló egyéb képzők *(-é, -j, -aj/-ej, -ka/-ke, -ny, -s)* hasonló vizsgálatra természetesen nem alkalmasak.

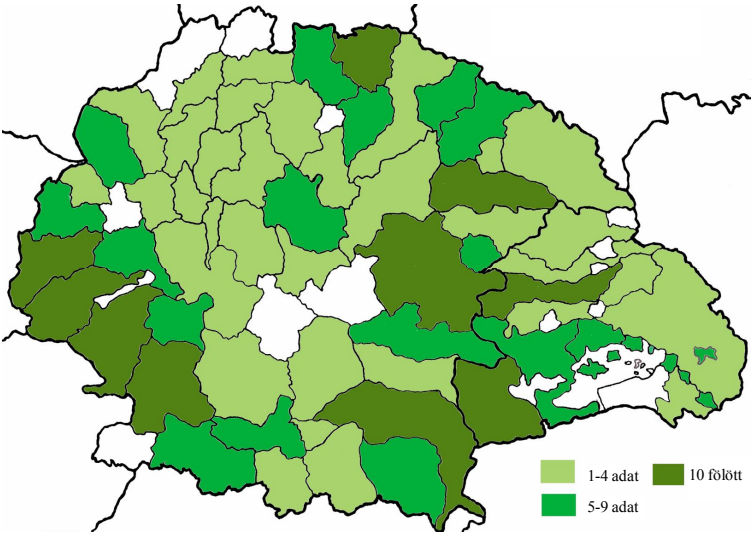
2. térkép. *A népnévből* -i *képzővel alakult településnevek névföldrajza*

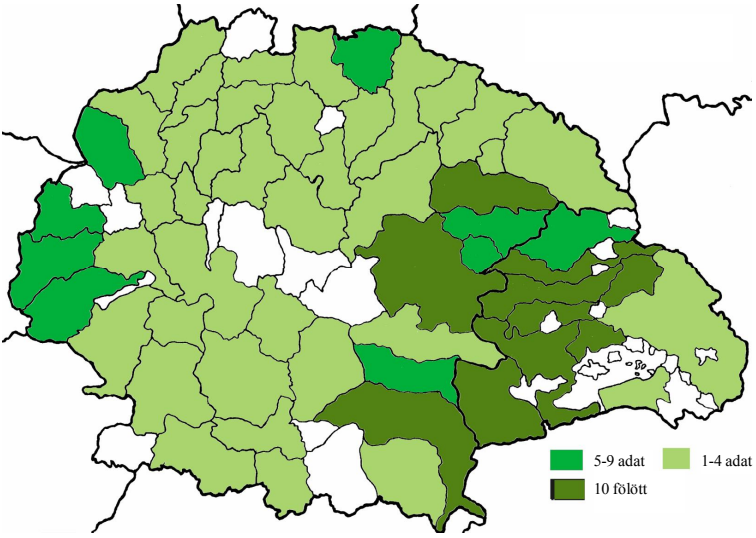
3. térkép. *A népnévből* -d *képzővel alakult településnevek névföldrajza*

A települést jelentő földrajzi köznevekkel összetett népnévi helynevek inkább a Kárpát-medence perifériikus területein látszanak elterjedtebbnek: a délnyugati határmegyékben, valamint Bihar és Kolozs, Szatmár, illetve Temes és Hunyad vár-

megyékben vannak jelen nagyobb számban. Az ország középső részét szinte teljesen érintetlenül hagyta ez a névstruktúra (4. térkép).

4. térkép. *A települést jelentő földrajzi köznévvel összetett nevek névföldrajza*

5. térkép. *A népnévi jelzőt tartalmazó másodlagos településnevek névföldrajza*

A jelzőként már meglévő helynevekhez kapcsolódóan népnevet tartalmazó összetett településnevek névegyedei jól kivehetően a keleti területeken mutatnak erőteljesebb tömbösödést (Temes, Hunyad, Szatmár, Bihar, Kolozs, Doboka, Torda, Küküllő vármegyében), de elszórtan a Kárpát-medence egész területén megtalálhatjuk képviselőiket (5. térkép).

A nem települést jelölő földrajzi köznevet tartalmazó kevés számú településnévnek a korabeli Magyarország területén való elhelyezkedését vizsgálva megállapítható, hogy azok a Kárpát-medencében szétszórtan bukkannak fel, esetükben tehát névföldrajzi sajátosság, területi tömbösödés nem mutatható ki. E területi jellegzetességek megoszlásának okaira legfeljebb akkor tudunk majd csak rávilágítani, ha más szemantikai névtípusok (pl. személynevekből, foglalkozásnevekből stb. alakult nevek) lexikális-morfológiai típusait is hasonlóan bő adatállományok egybeállítását követően megvizsgáljuk.

1.3. A fentiekből egyértelműen megállapítható, hogy az ómagyar korban etnonima településnév alapja minden akadály nélkül, természetes módon lehetett. Igen gyakran feltett kérdés ugyanakkor, hogy e nevek mennyire tükrözhetnek tényleges etnikai jelenlétet. Fontos leszögezni, hogy nem minden népnévi alapú településnév vezethető vissza közvetlenül népnévre. KNIEZSA a *Besenyő* településnevek kapcsán fogalmazta meg a következő gondolatot: „még abban sem lehetünk bizonyosak, vajjon minden *Besenyő*nek nevezett helység az ottlakó besenyőktől, vagy pedig csupán egy — esetleg besenyő nemzetiségű — *Besenyő* nevű birtokostól kapta nevét, mely esetben a helység lakóinak nem kellett okvetlenül besenyőknek lenniök" (1938: 439). BÁRCZI már általánosítva fogalmazza meg, hogy „sokszor az is lehetséges, hogy a népnév előbb személynévvé vált, s ebből keletkezett a földrajzi név" (1958: 129). KISS LAJOS szintén hangsúlyozza ezt a lehetőséget: „Népneves helyneveink vizsgálatakor némi bizonytalanságot annak lehetősége okoz, hogy a népnévből előbb személynévvé válhatott, s ebből is keletkezhetett a földrajzi név." (1996: 446).

Az effajta változás (ti. a népnév személynévvé alakulása) az ómagyar korban gyakran bekövetkezhetett. Az általam összeállított és vizsgált ómagyar kori névanyagban 39 etnonima szerepel az egyes település-elnevezésekben (RÁCZ A. 2011), amelyek a gyakoriság sorrendjében a következők: *tót, német, magyar, oláh, orosz, besenyő, szász, cseh, olasz, székely, horvát, maróc ~ marót ~ morva, lengyel, tatár, böszörmény, kun, nándor, káliz, úz, zsidó, kazár, román, várkony, jász, török, cigány, rác, bolgár, szerecseny, polyák ~ polány, komán, bajor, korontál, görög, kölpény, sváb, szerb, avar, örmény.* FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személyneveinket felsorakoztató munkájában (ÁSz.) a népnévre visszavezethető neveket áttekintve azt találtam, hogy e 39 lexéma közül 11-nek nem mutatható ki a korabeli személynévi használata.

Mindezt figyelembe véve elmondhatjuk tehát, hogy a kérdéses településnevekben az etnonimák által képviselt szemantikai tartalom többféle lehet. Kifejeződhet bennük 1. az 'adott etnikumhoz tartozó lakosok által lakott település', 2. az 'adott etnikumhoz tartozó egyén tulajdonában lévő település', 3. a 'valamilyen módon az adott etnikumhoz köthető (hasonló külső vagy belső tulajdonságok, viselet, ilyen etnikum által lakott vidékről származó stb.) személy tulajdonában lévő település' jelentéstartalom. És hogy a településnévben szereplő etnonima

konkrétan mikor és hogyan utal egy közösségre, mikor és hogyan személyre (akár köznévvel, akár a köznév személynévi használatával), vagy áttételesen etnikumhoz köthető valamely körülményre, azt nem is feltétlenül a nyelvész, sokkal inkább a történész feladata eldönteni. Erre a feladatra vállalkozott a történettudomány eszközeivel KRISTÓ GYULA a Nem magyar népek a középkori Magyarországon című munkájában (2003). Ezt a körülményt azonban sokszor még a megfelelő történeti források elemzésével sem lehet teljes bizonyossággal megállapítani. Ugyanakkor véleményem szerint az kétségtelen, hogy e lexémák végső forrása minden esetben egy az ómagyar kori nyelvhasználók által egy népcsoport megjelölésére ismert és használt népnév volt.

2. A törzsnevek megjelenése a helynevekben

2.1. A törzsnévi eredetű településnevek csoportja ugyancsak a Kárpát-medencében való letelepedés, a megyerendszer kialakulása kérdéseinek megválaszolása kapcsán került főképpen a történettudomány figyelmének középpontjába. A nyelvtudomány e lexémacsoport tanulmányozásakor szinte kizárólag etimológiai irányultságú volt. Azoknak a kérdéseknek a vizsgálata azonban, hogy a törzsnevek miként tagozódtak be a magyar hely- és személynévrendszerbe, milyen lehetett a magyar nyelvben játszott szerepük, milyenek voltak a nyelvi sajátságaik, nincs közvetlen összefüggésben e lexémák végső eredetével. A névtani kutatások feladata pedig éppen ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása. A törzsnevek etimológiai kérdései kapcsán annyit azért érdemes megjegyezni, hogy egy népcsoport megnevezésének (vagy megnevezéseinek) nyelvi eredete gyakran nem magyarázható az adott közösség által használt nyelvből, azaz a törzsnév eredete — ha egyáltalán biztosan megállapítható — nem utal a törzsbeliek nyelvhasználatára. Így ebből a szempontból valójában érdektelen, hogy több törzsnevünk eredetével kapcsolatban ma sincs tudományos konszenzus.

A törzsek és a törzsnevek problematikáját BENKŐ LORÁND a következőképpen foglalja össze: „A X. század közepi konsztantinoszi említésen, valamint a Kárpát-medence helynévanyagában való nagy számú (kb. 300 helységnévben) megjelenésen kívül a magyar törzsnevekről semmi egzaktan, filologikusan is megfogható dolgot nem tudunk: lényegében minden egyéb ismeretünk csak következtetés egyrészt a nomád törzsszervezetekkel való egybevetés, másrészt a nevek etimonjai alapján.” (2003: 81). A magyar törzsneveket Konstantinos császár De administrando imperio című munkája nyomán ismerjük. A kazár nemzetségből való *kabarok* említése után a türkök hét törzsét sorolja fel: *Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi.*

Ugyanakkor köztudott, hogy e nevek sem Anonymus, sem Kézai munkájában nem szerepelnek. Részben ennek alapján nyelvészeink közül MELICH JÁNOS fogalmazta meg először azt, hogy „a törzsnevekből lett helynevek nem keletkezhettek a X. századon túl” (1925–1929: 360). KNIEZSA ISTVÁN részletezőbb okfej-

tésében több egymással összefüggő motívumot is megemlít: „Mivel a törzsek neveit Konstantinus Porphyrogenetus 950 körül írt munkáján kívül semmiféle forrás, így a magyar források sem ismerik, joggal következtethetjük ebből, hogy a magyar ősgeszta szerkesztése idején, a XI. század végén a törzsek nevei már teljesen feledésbe merültek. Oka ennek nyilván abban rejlik, hogy maguk a törzsek már jóval korábban felbomlottak. […] A törzsek nevét fenntartó helyneveknek tehát kétségkívül akkor kellett keletkezniök, amikor a törzsi hovatartozás még elevenen élt az emberek emlékezetében. […] nem lehetnek későbbiek a XI. század közepénél, […] a X. század végénél aligha lehetnek régebbiek." (1938: 371).

Lényegében ugyanezen a véleményen volt BÁRCZI GÉZA is: „egy falu, település egy törzs nevét viseli, nyilván mert lakói az illető törzshöz tartoztak. Ezek minden valószínűség szerint még a X. századba tartozó elnevezések, de semmi esetre sem lépi születésük túl a XI. század közepét, mert az utóbbi időpontban nemcsak a törzsi szervezet volt már a múlté, de az egykori törzsi hovatartozás tudata is teljesen elhomályosult az emberekben." (1958: 157).

Alapvetően a fenti érvelésre támaszkodva szinte minden kutató, nyelvész és történész egyaránt úgy gondolta, hogy a magyar törzsek rendszere mint katonai és politikai szervezet 950 környékén még megvolt, de egyre inkább a politikai-hatalmi átalakulás gátjává lett, és Szent István idején szinte egyik pillanatról a másikra eltűnt (vö. PAULER 1900: 98, HÓMAN 1923: 7, 17, NÉMETH 1930/1991: 186, KNIEZSA 1938: 371). A törzsnévi eredetű helynevek kialakulásának kronológiájára nézve a tudományos közvélemény általában napjainkig a fenti elképzelést tekinti érvényesnek. Pedig KRISTÓ GYULA a történettudomány érveivel a felfogást már az 1970-es években határozottan bírálta, elsősorban a gesztá k funkcióját megvilágítva: „Elhibázott dolog az ősgeszta törzsnévlistájának hiányából messze vezető következtetéseket levonni, egyáltalán ezt a hiányt a feudális osztálytársadalom alapján létrejött ősgesztától számon kérni, hiszen az osztályrend »nem a törzsi nómenklatúra megörökítésére, hanem éppen kiirtására törekedett« […]. Mindebből egyértelműen következik, hogy az ősgeszta önmagában nem forrás arra nézve, hogy a XI. század végén a törzsek nevei már teljesen feledésbe merültek-e. Így a téves következtetésre épült feltevés, hogy ti. a törzsi helynevek a XI. század közepén túl már nem keletkezhettek, nem tartható tovább." (1976: 40, vö. 1970: 118, 127–128). Sőt megjegyzi még azt is, hogy „Sokat mond számunkra, hogy a XIII. század eleji Anonymus lényegesen többre emlékezett. […] számos becses többlete a korai magyar gestákkal szemben elsősorban nem »emlékezet« dolga, hanem *szemléleté*." (1976: 40).

KRISTÓ véleménye az általa vizsgált igen jelentős névanyag alapján az, hogy „a törzsnévi helynevek keletkezésének folyamata nem zárható le a XI. század elején vagy közepén, hanem még évszázadokon át tartott. Hol még a törzsbe tar-

tozás valóságos tudatának lecsapódásaként, hol már személynévből, névköltöztetéssel vagy más módon a XI. század közepén túl is keletkeztek »törzsnévi eredetű« (tulajdonképpen a törzsnévvel alakilag egyező) helynevek." (1976: 42, vö. még MIKESY 1973: 123).

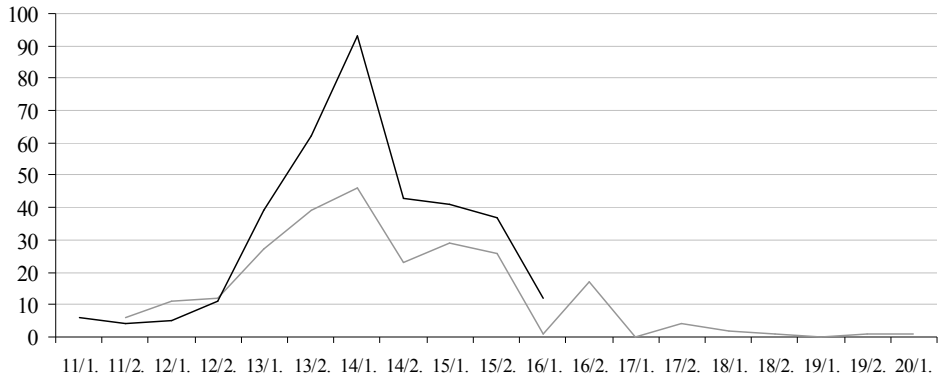
KRISTÓ történettudományi magyarázatán túl azonban a nyelvtudománynak, a névkutatásnak is megvannak az idevágó érvei. Az kétségtelen, hogy a törzsnévi alapú településnevek létrejötte akkor kezdődhetett, amikor maga a törzs szervezete, ezzel együtt az ahhoz való tartozás tudata élt a névalkotó emberben. De vajon a társadalmi szervezet eltűnése egy varázsütésre kitörölte létezésének emlékét is az emberekből? A törzsek megnevezésének feledésbe merülési folyamatát egyetlen, a kérdéssel foglalkozó kutató sem igyekezett körüljárni, így e helynévcsoport igen erős korhatározó értéke mögé az időhatárt illetően egyetlen egy érv sem került! A névkutatás kognitív iránya nyelvlélektani és névszociológiai alapon megkísérelhet néhány érvet előhozni a törzsnevek továbbélésével kapcsolatban. Az emberi emlékezet a helynevekben él tovább, és viszont: a helynevek az emberek emlékezetét „meghosszabbítják". Aligha lehet kérdéses, hogy a korai helynevek e típusának létrejöttét a törzshöz tartozás tudata motiválhatta ugyanúgy, mint az összes olyan helynévét, amely valamely személyt vagy személyek csoportját jelölő szóból alakult. Amikor a törzsek eltűnnek, a névhasználó emberek még feltétlenül ismerik és tovább hagyományozzák a település nevének eredetét, azaz az ilyen nevek egy idő után valójában a törzseknek állítanak nyelvi emléket, mégpedig nem szándékosan, hanem a beszélőknek a nevekhez fűződő viszonya alapján szinte azt mondhatni: automatikusan. Általánosan megfigyelhető, hogy a névadás motivációjára a névközösség tagjai ma is kíváncsiak, előszeretettel próbálják magyarázni a neveket. Ezt a jelenséget az élőnyelvi névgyűjtéseket végző kutatók nap mint nap tapasztalják. Miért gondoljuk, hogy ez ezer évvel korábban másképp lett volna? Aligha kérdéses, hogy az évezreddel ezelőtt élt emberek névkompetenciája lényegében véve ugyanúgy működött, mint ahogyan a mai embereké működik. Ezt az általános képességet nem érinti az a részletkérdés, hogy a létrejövő nevek nyelvi szerkezete korról korra némileg változik is a lényegi egyezések mellett.

A legkorábbi, és talán legismertebb etimologizáló munka Anonymus Gesta Hungaroruma, amelyben a magyar honfoglalás idejét kívánta saját kora politikai elitje igényeinek megfelelően leírni. Ehhez személyek és események tömegét vonultatta fel, s a hozzájuk kapcsolt személy- és helyneveket hívta segítségül mondanivalója hitelesítéséhez: nevek etimológiai magyarázatával indokolt például birtokhoz való jogot is. De ugyancsak hasonló módszert láthatunk viszont évszázadokkal később, számos, birtokper kapcsán írott oklevélben, periratban. Márpedig mindebből az következik, hogy a tudományos közvélemény által elfogadott 11. század közepi záró kronológiai határ okkal kiterjeszthető. Még a KRISTÓ által említett ritka személynévi áttételre, de még csak névköltöztetésre sem kell gon-

dolnunk az újabb, hasonló településnevek létrehozásának feltételezéséhez. A magyar helynévrendszer tagjaiként ilyen toponimák számosan léteznek, s ezek ismeretében az újabb nevek analogikusan (a meglévők mintájára) is megszülethettek. Az pedig már más kérdés, hogy ezeket a neveket azután a történettudomány hogyan és mire tudja felhasználni. Az bizonyos, hogy az eredeti elgondolásuknak megfelelően a letelepedés rekonstruálására önmagukban, mintegy nyelvi jellegük bizonyító erejénél fogva elégtelenek.

Az elméleti megközelítésen túl mindenképpen a kronológiai határ kitolása mellett szól a KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ szerzőhármas adattárának törzsnevekre vonatkozó része is. A témát illetően azért lehet figyelemre méltó ez a munka, mert az adott névtípus terén a teljességre törekedett. Nem az volt a céljuk, hogy egy-egy hely adatainak összességét gyűjtsék össze, csak az első előfordulást kívánták reprezentálni. Az adatok közül általam kiszűrt törzsnévi eredetű településnevek első előfordulását a következő diagram mutatja (3. ábra).

Világosan látszik, hogy ezek száma a 14. század első felében éri el a csúcsot, s viszonylag magas előfordulási arányt mutatnak a század második felében, illetve a 15. század folyamán is. E görbe íve feltűnő hasonlóságot mutat a népnevek körében már bemutatott ún. puszta népnévből alakult településnevek kronológiájával: e két névtípust összeköti azonos, metonimikus alakulásmódjuk. A törzsnevek első helynévi előfordulásai is azt mutatják tehát, hogy nincs okunk arra, hogy ezeket a neveket különleges kronológiai értékekkel ruházzuk fel.

3. ábra. *A népnévi és a törzsnévi településnevek relatív kronológiája*
(fekete görbe jelzi a népnévi, szürke görbe a törzsnévi településneveket)

KNIEZSA ISTVÁN elsőként próbálta meg összefoglalni a törzsnévi eredetű településnevek általános jellemzőit, ismérveit az alábbiakban: „1. az ország különböző részein szétszórtan találhatók, 2. személynévként nem fordulnak elő, 3. elterjedésük sehol sem lépi túl a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határát, 4. környezetük mindenütt jellegzetesen magyar” (1938: 371). KRISTÓ tévesnek találta, és meg is cáfolta e megállapításokat (1983). Az első ponttal

szemben azt az általános névtani igazságot hangoztatta, hogy a helynévadás szokásos törvénye szerint az azonos alakú nevek az ország területén mindig szétszórtan találhatók, hiszen ha túl sűrűn lennének egymás mellett, alapvető feladatuknak, az azonosításnak, a megkülönböztetésnek, az egyedítésnek nem tudnának eleget tenni. A második pontban foglaltakat szembeállítja azzal a ténnyel, hogy a törzsnevek ritkán ugyan, de előfordulnak személynévként, s a nyolc törzsnévből négynek igenis ismerjük személynévi megfelelőjét, bár valóban ritkán fordulnak elő (KRISTÓ 1976: 41). A helyzetet még tovább bonyolíthatja, hogy a tulajdonnevek között elképzelhető egy olyan változási irány is, amelynek során a törzsnév előbb helynévvé válik, majd ezt követi a helynév személynévvé alakulása. BENKŐ LORÁND ezt így fogalmazta meg: „A szuffixum vagy utótag nélküli alapalakban való váltás dolgában […] a magyar helynévkutatásban viszonylag régóta szinte dogmává merevedett, hogy e viszonylatban csak a személynévből helynévvé válás a szabályos, fordított út lényegében nincs […]. A dogma azonban bizonyosan hibás: nyelvünkben személynevek minden ismert nyelvtörténeti időben keletkezhettek helynévből szuffixum nélkül is, sőt ennek a fejlődési módnak is elég nagy volt a produktivitása. E problémának igen nagy a hordereje Árpád-kori helynévanyagunk település- és népességtörténeti vallomása szempontjából." (1996: 11–12, illetve vö. még 1998: 44–45 is). Ilyenkor tehát a személynév törzsnévi eredete csak látszólagos, valójában helynévre vezethető vissza. Ez a kérdés csakis az egyes konkrét nevek vizsgálatával tisztázható, ha egyáltalán tisztázható minden esetben. A KNIEZSA által említett harmadik jellemző, „a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határa" KRISTÓ szerint leginkább a XI. század második felének vonatkozásában érvényes, ebből pedig nem következik feltétlenül, hogy a X. századi törzsnévi helynevek is a magyar nyelvterületen belüliek. S végül az utolsó pontról szólva felsorolja az ellenpéldákat szláv vagy szláv–magyar vegyes lakosságú területekről: két Dráva–Száva-közi *Nyék,* egy Száva vidéki *Keszi,* egy Adriai-tenger menti *Megyer,* egy székelyföldi *Jenő* és még több más törzsnévi helynevünk jelzi szerinte a megállapítás helytelen voltát (KRISTÓ 1977: 212, vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 32–38).

2.2. A kronológiai sajátosságokon túl mindenképpen fontos a névtípus jellemző tipológiai jegyeit is vizsgálat alá vonni. Ehhez a népnevekhez hasonló, teljességre törekvő adatbázis ugyan nem áll a rendelkezésünkre, de azt gondolom, a jellemző tendencia megrajzolásához a FNESz. és az Adatok (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973, 1974) névanyaga jó alapot adhat.

2.2.1. A törzsnévi eredetű településnevek morfológiai tulajdonságai kapcsán a FNESz. ide vonható névkincsére támaszkodva megállapíthatjuk, hogy 149 egyrészes, egyes felfogások szerint törzsnévre visszavezethető helynévből mindössze 6 (4%) név végén találunk valamilyen morfémát. Két-két magyar törzsnévhez kapcsolódik a *-cs* és az *-i* képző. A *-cs* morféma szerepel a következő két névben:

1262: *Kerch* (Hernádkércs), 1247 u.: *Megerch* (Megyercs); két adatban pedig az *-i* jelenik meg: 1332–1337: *Kyry* (Németkér), 1286: *Keeri* (Szamoskér).

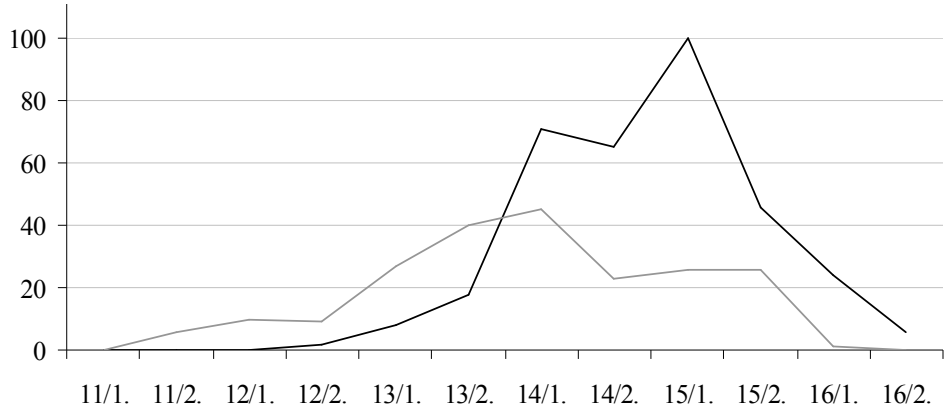
A KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ-féle Adatok törzsnevekre vonatkozó részében (1973: 32–42) a magyar törzsnevek között csupán 3 esetleg ide sorolható *-d, -i, -ő* morfémával ellátott alak lelhető fel: 1248: *Kezw* aliter *Kyrd, Kerd;* 1400: *Kerey* (37), illetve 1483: *Megerew* (33).

Ha ezeket a ritka előfordulásokat összevetjük a korábban megismert népnévi eredetű képzőmorfémával álló helynevek arányaival, akkor egyfelől igazolva látjuk, másfelől kritika alá vonhatjuk BENKŐ LORÁND véleményét, amely szerint „a legtöbb magyar nomenképzőnek nagy a nyelvrendszerbeli és a kronológiai kötöttsége. […] a magyarban — mint az óriási mennyiségű példa mutatja — népnevekhez, de még néprész- vagy törzsnevekhez sem szokott kicsinyítő képző járulni, sőt ezek földrajzi névi realizációjában is eléggé idegen az egyébként éppen a régi magyarban rendkívül termékeny *-d*." (1977: 55). A törzsneveket illetően a kutatások mai állása szerint úgy tűnik, továbbra is igazat kell adnunk BENKŐnek, a népnevek kapcsán azonban — ahogyan az írásom első részéből kiderült — már nem tartható tovább ez a vélemény. Az etnonimához kapcsolt képzőmorfémával létrejött helynevek 20%-os aránya ugyanis igazán nem mondható elhanyagolhatónak.

2.2.2. A vizsgálatok nyomán szintén eltérő strukturális tipológiai jegynek tűnik a népnevek és a törzsnevek között a kétrészes nevek első, jelzői névrészében való előfordulásuk vagy hiányuk. Erre a jelenségre az 1930-as években már NÉMETH GYULA is felfigyelt: „A *Nyék, Megyer, Kürt és Gyarmat* stb. helyneveknek nincsenek olyan változatai, mint pl. *Nyékfalva, Megyerfalva, Kürtfalva, Gyarmatfalva*" (1930/1991: 243). Mindez azonban nem is túl meglepő akkor, ha összevetjük az általam vizsgált névkorpusz hasonló felépítésű, etnonima + települést jelentő földrajzi köznév szerkezetű neveinek a kronológiáját ábrázoló diagramot és a törzsnévi eredetű elnevezéseink kronológiai jellemzőit mutató diagramot. Jól látszik, hogy a két névtípus legproduktívabb időszaka között nagyjából egy évszázadnyi kronológiai eltérés mutatkozik. Míg a törzsnévből alakult településneveink létrejöttének csúcsidőszaka a 14. század első fele, addig az etnonima + települést jelentő földrajzi köznév struktúrát mutató nevek legtermékenyebb időszaka a 15. század első fele (4. ábra). Tehát amikorra ez utóbbi, összetett névszerkezet elterjedt, akkorra a törzsneveknek már nem volt vagy erősen lecsökkent a névalkotásban a produktivitása.

Jelentős eltérés mutatkozik a nép- és törzsnevek helynevek előtti jelzői szerepű előfordulásában is. Amint a tanulmány első részében a népnévi eredetű helynévanyagban láthattuk, ott jelentős, 24%-kal képviselt szerkezeti csoportot alkotnak azok a településnevek, amelyekben a jelző funkcióját tölti be az etnonima. A

törzsnevek azonban egészen más képet mutatnak: a magyar törzsnevek ilyen funkcióban egyáltalán nem fordulnak elő.

4. ábra. *A népnév + települést jelentő földrajzi köznév szerkezetű és a törzsnévi településnevek relatív kronológiája*
(fekete görbe jelzi a népnévi, szürke görbe a törzsnévi településneveket)

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a két névtípus között alapvető strukturális különbségnek mutatkozik egyfelől a jelzői szerepben való megjelenés: megállapíthatjuk, hogy ez a népnevek sajátossága, a törzsnevek ilyen funkciót nem töltenek be. Másfelől a helynévképző előfordulási gyakoriságát tekintve is eltérő viselkedést figyelhetünk meg a két szemantikai csoport között: míg a népnévi eredetű településnevek 20%-ában fedezhetünk fel képzőformánst, addig a törzsnévi eredetre visszavezethető településnevek névalkotásában inkább kivételesnek mondható ezeknek a nyelvi elemeknek a részvétele. Az itt tett megállapítások azonban akkor lehetnek majd szélesebb körben is értelmezhetők, ha a törzsnévi helyneveknek egy a népnévieékhez hasonló viszonylag teljesnek tekinthető adattára is elkészül, s ezeket más helynévtípusokkal is módunk lesz összevetni.

Irodalom

ÁSz. = Fehértói Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bárczi Géza 1958. *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

Benkő Loránd 1977. Magyar nyelvtörténet — magyar őstörténet. In: Bartha Antal–Czeglédy Károly–Róna-Tas András szerk. *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 45–57.

Benkő Loránd 1996. Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra. *Névtani Értesítő 18:* 5–14.

BENKŐ LORÁND 1998. Anonymus „kunjainak" személynevei. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 40–58.

BENKŐ LORÁND 2003. Néhány szó a magyar törzsnevekről. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 81–84.

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

HÓMAN BÁLINT 1923. *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése.* A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. I. kötet 7. füzet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

KERTÉSZ MANÓ 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr 68:* 33–39, 67–77.

KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr 120:* 440–450. Újraközlése: KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 104–116.

KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.

KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.

KNIEZSA ISTVÁN 1960. A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 19–26.

KRISTÓ GYULA 1970. Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia 81:* 113–135.

KRISTÓ GYULA 1976. *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.

KRISTÓ GYULA 1977. Törzsek és törzsnévi helynevek. In: BARTHA ANTAL–CZEGLÉDY KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS szerk. *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 211–223. Újraközlése: KRISTÓ GYULA 1983. *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 422–442.

KRISTÓ GYULA 1983. *Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.

KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok 134:* 3–44.

KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest, Lucidus Kiadó.

KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez I–II*. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged.

MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

MIKESY SÁNDOR 1973. A névtudomány és a történettudomány. In: ÉRI ISTVÁN szerk. *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján elhangzott előadások, hozzászólások. 1971. máj. 6–8.* Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. 123–126.

MOÓR ELEMÉR 1936. Magyar helynévtípusok. *Népünk és nyelvünk 8:* 110–117.

NÉMETH GYULA 1930/1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Második, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

PAULER GYULA 1900. *A magyar nemzet története Szent Istvánig.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

RÁCZ ANITA 2007. A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 45–55.

RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Zoltán András

Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században*

1. A szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a honfoglalás előtt kezdődtek és máig megszakítás nélkül folynak, s e csaknem 1200 éves szüntelen érintkezés eredményeképpen állt elő az a helyzet, hogy nyelvünk legnagyobb jövevényszó-tömegét szláv jövevényszavaink teszik ki (PAPP 1967: 521).

Ma ezek a kapcsolatok a magyar nyelvterületnek a szomszédos szláv többségi nyelvű országokba átnyúló peremvidékein a legintenzívebbek, hatásuk a többnyire szláv–magyar kétnyelvű lakosság magyar nyelvhasználatára meglehetősen nagy, ám a magyarországi magyar standardra viszonylag csekély (vö. LANSTYÁK 2006). Nem hagyott mélyebb nyomot a magyarországi magyar standardban az 1949–1989 közötti időszakban kötelező orosz nyelvoktatás sem (ZOLTÁN 1993, NYOMÁRKAY 2013: 75–76).

Minden bizonnyal csupán érintőlegesek voltak a honfoglalás előtti szláv–magyar nyelvi kapcsolatok is a mai Ukrajna területén, mert a számos, ennek ellenkezőjét bizonyítani kívánó próbálkozás (MUNKÁCSI 1887, ROT 1973: 161–254, FÁBICS 2008, KOVÁCS 2013a, 2013b) ellenére sincs egyetlen olyan régi szláv jövevényszavunk sem, amelyről minden kétséget kizárón megállapítható lenne, hogy a honfoglalás előtt került volna nyelvünkbe az ókeletiszláv (protoukrán) nyelvjárásokból (CHELIMSKIJ 1989: 198).

Egészen más volt a helyzet a honfoglalás korában és az azt követő egy-két évszázadban. A magyarság szláv nyelvű lakosság közé telepedett, tehát nemcsak a nyelvterület peremén, hanem annak belsejében is érintkezett szláv nyelvű népességgel, amelyet idővel teljesen asszimilált. Ez a folyamat feltehetőleg több évszázadig tartott, a 11. században még biztosan nem zárult le, így ebben a században is jelentős számú magyar–szláv kétnyelvű beszélővel számolhatunk a Kárpát-medencében.[1] Ennek a szubsztrátum jellegű hatásnak az eredményeképpen nyel-

---

* A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara fennállásának 100. évfordulója tiszteletére „Kulturális örökség és a humán tudományok innovációi a 21. században” címmel 2014. október 8–9-én megrendezett konferencia „Nyelvi örökség és interdiszciplinaritás. Közelítések a Kárpát-medence 11. századi nyelvi-etnikai kérdéséhez” című szekcióján elhangzott előadás írott változata.

[1] Ennek bizonyítéka többek között az is, hogy nemcsak a 10. századi bizánci térítés közvetítő nyelve volt szláv (*hálát ad, karácsony, pitvar,* vö. ZOLTÁN 1986: 134–136), hanem az ezt köve-

vünkben meghonosodott szláv jövevényszavak többnyire az egész magyar nyelvterületen elterjedtek, s általában a nyelvtörténeti adatok sem utalnak arra, hogy valaha is tájszavak lettek volna, s későbbi összmagyar elterjedésük a magyar nyelvterület valamely perifériájáról indult volna ki. Természetesen ezzel egyidejűleg érték szláv hatások a perifériákról is a magyar nyelvet, hiszen a magyar nyelvterületet kívülről is nagyobb részt szláv gyűrű vette körül, azonban az ilyen hatások következtében nyelvünkbe került szavakról tudni lehet, hogy mely irányból érkeztek (pl. a *vajda* kezdetben kifejezetten erdélyi, a *bán* pedig délszláv méltóságnév volt).

A későbbi korok szláv jövevényszavaival ellentétben a honfoglalást közvetlenül követő két-három évszázad szubsztrátum jellegű szláv átvételei nem köthetők konkrét szláv nyelvekhez, noha erre MELICH JÁNOS (1910) óta mindmáig rendszeresen történnek eredménytelen kísérletek. KNIEZSA ISTVÁN is mintegy kötelességszerűen beállt e sorba mondván: „A magyar nyelv szláv elemei azonban távolról sem jelentenek valami egységes szláv hatást a magyarra. A magyarság sohasem érintkezett az ős-szlávokkal, csak az egyes szláv népekkel volt kapcsolatban. Ezért tehát voltaképpen nem is szláv, hanem külön tót, orosz, szerb, horvát, bolgár, illetve szlovén hatásokról kellene beszélnünk." Ugyanakkor mint gyakorló etimológus rögvest cáfolta is ezt, mert így folytatta: „Az anyag természete azonban a legtöbbször ezt a széttagolást nem teszi lehetővé" (KNIEZSA 1942: 178). Ez az ellentmondás a szláv nyelvtörténet 19. századi korszakolása alapján, amelyhez KNIEZSA és az ő nyomán még KISS LAJOS is mindvégig ragaszkodott (KISS L. 1994, vö. ZOLTÁN 2012a: 420), nem oldható fel. Az „anyag természetéből" ugyanis az a természetes következtetés adódik, hogy mivel korai szláv jövevényszavaink nagy többségükben nem köthetők konkrét szláv nyelvekhez, ezért a honfoglaló magyarság mégiscsak „ősszlávokkal", vagyis kései ősszláv dialektusokon beszélő népességgel találkozott a Kárpát-medencében, és ezt olvasztotta magába a honfoglalást követő néhány évszázad folyamán. Ha TRUBETZKOY (1925) nyomán elfogadjuk, hogy egy nyelv akkor esik szét két vagy több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös változásokat átélni, akkor az ősszláv nyelv végső határának az utolsó közös szláv innováció lezárulását kell tartanunk, ez pedig a redukált magánhangzók (az ún. jerek) eltűnése és vokalizációja volt (12. század). A 11. századot az ősszláv korszakhoz sorolja KAREL HORÁLEK (1962: 78, 1967: 70) és rá hivatkozva DÉCSY GYULA (1958: 369),[2] valamint

tő nyugati rítusú térítésé is (*apát, apáca, bérmál,* vö. KNIEZSA 1955: 62–63, 89–90). A szertartási különbségek szempontjából semleges szláv eredetű keresztény terminusok zöme természetesen legvalószínűbben a hazai szlávok nyelvéből származhat (vö. CHELIMSKIJ 1993).

[2] DÉCSY a *gemeinslavisch* terminust az 'ősszláv' értelmében használja, amint az oroszban is az ő korában az *общеславянский* (< fr. *slave commune*) dívott a ma gyakoribb — és jóval egyértelműbb — *праславянский* (< ném. *urslavisch*) helyett.

EVGENIJ CHELIMSKIJ (1988) is. Késői ősszláv dialektusok jelenlétét a honfoglalás utáni Kárpát-medencében látszik elfogadni HOFFMANN ISTVÁN is (2014: 132).

2. A Kárpát-medencei szláv népesség nyelvéről, vagyis a magyar nyelv szláv szubsztrátumát képező nyelvről dialektológiai szempontból csak annyit tudunk, amennyit a magyar nyelv régi szláv jövevényszavai erről elárulnak. Ennek alapján két nyelvjárás különböztethető meg. Az egyiket CHELIMSKIJ nyomán pannóniai szlávnak szokás nevezni (vö. RICHARDS 2003). Ez átmenetet képezett a nyugati szlávok legdélibb nyelvjárásai (a későbbi morva–szlovák nyelvjárások) és a déli szlávok legnyugatibb nyelvjárásai (a majdani kaj-horvát–szlovén nyelvjárások) között. A másik nyelvjárás bolgárszláv jellegű volt. A pannóniai szláv a Dunántúl nagyobb részén dominált, a bolgárszláv nyelvjárások a helynevek tanúsága szerint korántsem csak a délkeleti perifériákon, hanem az ország központi vidékein (a Budai-hegységtől a Bükkig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől Észak-Borsodig) is el voltak terjedve (részletesebben lásd ZOLTÁN 2013a, 2013b, 2014).

Régi szláv jövevényszavaink keltezése szempontjából ez utóbbi, bolgárszláv jellegű dialektusnak a nyelvterület központi részein való lokalizálása igen fontos körülmény, mivel megdönti a hazai szlavisztikának azt a modern etimológiai szótárainkban is sulykolt álláspontját, hogy a szláv nazális magánhangzókat tükröző jövevényszavaink (pl. *golǫbь* > *galamb, rędъ* > *rend*) feltétlenül a 10. század vége előtt kerültek nyelvünkbe. Ha ez igaz lenne, akkor azt mondhatnánk, hogy a *donga* és a *menszáros* a 10. század vége előtt, a *duga* és a *mészáros* a 11. századnál nem korábban került a magyarba. A szláv nyelvekben (pontosabban a késői ősszláv nyelvjárásokban) a denazalizáció azonban nem egy időben ment végbe. Biztosan tudjuk például, hogy 950 körül Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár keleti szláv informátorai a dnyeperi zuhatagok eredetileg nazális magánhangzót tartalmazó neveit már denazalizált formában adták tovább (*Νεασήτ* < *nejasytь* < *nejęsytь* 'telhetetlen', DAI 58 [cap. 9, v. 46]; *Βερούτζη* < *vъruče* < *vъrǫče* 'fortyogó', DAI 60 [cap. 9, v. 62]), vagyis a keleti szlávban már a 10. század közepén biztosan nem voltak nazális magánhangzók. Tehát lehet, hogy a nazális magánhangzók a pannóniai szlávban sem érték meg a 10. század végét, amint azt etimológiai szótáraink imamalomszerűen hajtogatják, hanem már korábban elveszítették nazális rezonanciájukat. A 10. sz. végi „terminus ad quem" tehát korántsem egészen biztos. Ugyanakkor a KNIEZSÁt szláv kérdésekben általában vakon követő TESz. és EWUng. teljesen figyelmen kívül hagyja KNIEZSA ISTVÁNnak a *porong* takácsműszó kapcsán tett figyelmeztetését arra vonatkozóan, hogy a bolgárból származtatott szónak nem kell okvetlenül 10. század előttinek [sic!] lennie, mivel a nazálisok a bolgárban viszonylag későn tűntek el (KNIEZSA 1955: 438). S. B. BERNŠTEJN kutatásaiból tudjuk, hogy „a bolgár nyelv az összes szláv nyelv között különleges helyzetet foglal el a nazális

magánhangzók sorsát illetően. Itt ugyanis a nazális magánhangzók nagyon tartósaknak bizonyultak. A denazalizáció első jelei elszórtan felfedezhetők már a 11. században. Meredeken emelkedik a példák száma a 12. században. Az északi nyelvjárásokban ez a folyamat lassabban ment végbe. Az erdélyi bolgárok nyelve arról tanúskodik, hogy az észak-keleti bolgár nyelvjárások még a 13. század második felében is megőrizték a nazális magánhangzókat a tőmorfémákban. A denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a 14. században zárult le teljesen" (BERNŠTEJN 1961: 245–246; én fordítottam: Z. A.). Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végbe, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvföldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az észak-bolgár nyelvjárásterülettel érintkeztek (vagy azokba tartoztak), ahol a nazális magánhangzók még a 13. században is hangzottak. Tehát meg kell állapítanunk, hogy a *donga* és a *menszáros* a 10. század után is bekerülhetett nyelvünkbe, míg a *duga* és a *mészáros* a 11. századnál valamivel korábban is megjelenhetett a magyarban, vagy akár lehetnek párhuzamos átvételek — például a 11. században — két különböző hazai szláv forrásból. Magyarán: a szláv nazális magánhangzót tükröző jövevényszavak a bolgárszláv típusú nyelvjárásokból mindaddig jöhettek nyelvünkbe, míg maguk ezek a nyelvjárások nem asszimilálódtak teljesen a magyarságba (vö. ZOLTÁN 2012b).

Ha a 11. századi jövevényszavainkat próbáljuk valahogy kiszűrni a korai szláv jövevényszavaink tömegéből, akkor a szórványemlékeinkben dokumentált néhány szó és név mellett (amelyek persze lehetnek 10. századi átvételek is, csak éppen a 11. században írták le őket először) figyelmet érdemelnek a szláv jereket tükröző jövevényszavaink. A *jer* elnevezés a szláv ábécé ъ betűjének *jer,* illetve ь betűjének *jer'* nevéből vált nyelvészeti terminussá. E két magánhangzót szokás redukált ъ és redukált ь névvel is illetni, ami teljességgel téves, mivel ezek a magánhangzók a 10–11. században még többnyire teljesen tiszta, a szlávval kontaktáló nyelvek beszélői számára jól azonosítható vokálisok voltak, s később is csak bizonyos pozíciókban estek ki, más helyzetekben viszont normális magánhangzókká váltak. Arra nézve, hogy hogyan ejthették ezeket a hangokat a 10–11. században, DÉCSY GYULA (1958) alapján teljesen biztosak lehetünk abban, hogy a ъ *(jer)* rövid *u*-nak, a ь *(jer')* pedig rövid *i*-nek hangzott, illetve — ahogy DÉCSY óvatosan fogalmaz — ezek vagy rövid *u*-nak és rövid *i*-nek hangzottak, vagy olyan hangszínű hangok voltak, amelyeket a finnek és a magyarok rövid *u*-nak és rövid *i*-nek érzékeltek (1958: 387). Ugyanez a helyzet egyébként a görög nyelv régi szláv jövevényszavai esetében is, vö. középgör. (13. századtól) *χουμέλι,* újgör. *χούμελι* 'komló' < szláv **chъmelь* 'ua.' (ZOLTÁN 1982: 327).

Ha tehát a 13. században Kassa környékén feljegyzett *pisztráng (*< *pьstrǫgъ*) szavunk (1261: *Pistrungus* potoc, TESz.) esetében a fentebb a nazálisokkal kapcsolatban elmondottak fényében abban nem lehetünk ugyan biztosak, hogy ez a

szó már a 10. század vége előtt bekerült a magyarba, az azonban nagy valószínűséggel állítható, hogy átvétele a 12. század előtt történt, amikor „az első szótag jere még feltétlenül hangzott” (KNIEZSA 1955: 424, vö. DÉCSY 1958: 380). Ebben a pozícióban ugyanis a palatális *ь* a környező szláv nyelvjárásokban gyenge helyzetben volt, és később kiesett (vö. szlk. *pstruh,* le. *pstrąg,* ukr. *пструг*), ezért egy 12–13. századi bolgárszlávos **pstrǫg* alakból, amelyben a nazális még hangzott, de a jer’ már nem (ez elméletileg Kassa környékén is elképzelhető), *pisztrang* helyett valamiféle **pasztrang* lett volna várható (a régi és nyelvjárási *pisztrang*-hoz képest a ma normatív *pisztráng* másodlagos).

Arról, hogy a *ь* a 12. század előtt a Kárpát-medencei szlávok nyelvében *i*-nek hangzott, az is tanúskodik, hogy régi szláv jövevényszavaink egyformán kezelik a szláv *ь*-t és az *i*-t. Ugyanolyan pozícióban a magyarban *i* van mind a szláv *čьstь* főnévből lett *tiszt* szavunkban (1315 k.: *tiftef,* TESz., vö. KNIEZSA 1955: 524–525), mind pedig a szláv *čistъ/čista/čisto* melléknévből származó *tiszta* szavunkban (1350 k.: *tiftan,* TESz., vö. KNIEZSA 1955: 525–526).

Az elmondottak fényében érdemes kitérni a Tihanyi alapítólevélben előforduló azon szláv eredetű helynevekre, amelyek szláv *ь* nyomát őrzik. Két névről van szó, a *Balaton* és a *Kesztölc* nevek korabeli alakjáról, amelyeknek részletes névtani elemzését legutóbb HOFFMANN ISTVÁN végezte el (2010: 46–50, illetve 129–132). A *Balaton* név *balatin ~ bolatin* alakváltozatai HOFFMANN szerint magyar nyelvhasználókra utalnak, mivel a feltételezett pannóniai szláv **blatьnъ* előkép szókezdő mássalhangzó-csoportjának feloldása a magyarban ment végbe, azonban az utolsó szótagbeli *i* szláv előzményének a magyarázata véleménye szerint nehézséget okoz. Azt hiszem, ezek a nehézségek elháríthatók. A HOFFMANN által MELICH JÁNOS nyomán idézett **кнѧзь блатеньскꙑи** adat ugyan hiteles, és Szent Cirill életírásában kétségtelenül pannóniai forrásra megy vissza[3] (a másolatok többségében a mosaburgi Kocel címe **кнѧзь Панонескъ,** vö. LAVROV 1930: 29), azonban maga az életírás nem maradt ránk 15. századinál korábbi másolatokban. A **кнѧзь блатеньскꙑи** változatot ránk örökítő mindhárom másolat orosz, ahol az egykori ***блатьньскꙑи** alakban a jerek orosz fejlődési szabályainak megfelelően a 12. század folyamán lett **блатеньскꙑи**. Tehát *e*-féle hanggal a 10–11. századi szlávban nem kell számolnunk. Viszont ez a **блатеньскꙑи** *(*blatьnьskъjь)* adat megerősíti HOFFMANN ISTVÁNnak azt a nézetét, miszerint a szláv **blatьnъ* önmagában lehetett már helynév a magyar honfoglalás előtt a pannóniai szlávoknál (2010: 46–47). Ellenkező esetben nehéz lenne megmagya-

[3] Kocel szláv nyelvű titulusának hitelességét megerősíti a 10. század végén a szláv írásbeliség kezdeteiről beszámoló Chrabr szerzetes, aki a szláv betűk megalkotásának idejét többek között Kocel uralkodásának idejével datálja. Művének legkorábbi (1348), középbolgár másolatában ez így olvasható: **въ вр҃кмена** […] **коцелѣ кнѧза блатен҃ска** ’Kocel blateni fejedelem […] idején’ (KUEV 1967: 191; a bolgárban is *ь* > *e*).

rázni, hogy miért lenne a **блатѣньскъıи** alakban egymás után két melléknévképző *(-ьn-* és *-ьsk-)*. Itt jegyzem meg, hogy míg a **blatьnъ* helynévnek egy **blatьnъ gradъ* 'mocsárvár' jelzős szerkezetből való egykori elvonását valószínűsíti a 9. századi német *Mosapurc,* addig egy **blatьnъ (j)ezerъ* 'mocsaras tó' kapcsolat kiindulópontként való feltevése nagyon valószínűtlen, mivel a 'tó' jelentésben a szlávban közkeletű semleges nemű alakok (óe. szl. **ꙗзеро**, blg. *езеро,* sz.-h. *jezero,* szln. *jezero,* szlk. *jazero,* ukr. *озеро* stb.) mellett a nyelvjárásokban elvétve előforduló hímnemű dublettekre (pl. sz.-h. *jezer* a távoli Dubrovnik környékén, szln. *jezer,* szlk. *jeźer,* f.-szorb *jězer,* a.-szorb *jazer*) a 16. század előttről sehol sincs adatunk (EtSlSJaz. 6: 33–34). Ugyancsak elvethetjük azt a feltételezést is, hogy az átvétel korában a *t* és az *n* között valami sva-szerű hang *(ə)* lett volna, erre ugyanis semmiféle bizonyítékunk sincs. Marad tehát a legegyszerűbb és egyben legtermészetesebb magyarázat: a *balatin ~ bolatin* alakok *i*-je nem más, mint a szláv **blatьnъ* előzmény *ь*-jének a folytatása, mert mint láttuk, ezt a szláv hangot a magyarok — a finnekhez hasonlóan — *i*-nek hallották. A *Keszthölc*-ként azonosított *ka(s)telic ~ kaztelic* (< szláv **kostelьcь*) harmadik szótagbeli *i*-je szintén a szláv *ь* folytatója.

A **blatьnъ > balatin ~ bolatin* és a **kostelьcь > ka(s)telic ~ kaztelic* példák, de a többi, később dokumentált, de hangtani okokból 12. század előtti átvételnek minősülő adat *(*pьstrǫgъ > pisztráng, *čьstь > tiszt)* is arra mutat, hogy a szóvégi jereknek nincs nyoma a magyarban. A szóvégi jerek a szlávban (az egytagú szavak kivételével) mindig gyenge helyzetűek, tehát kiesnek. Amint említettük, a jerek kiesése és vokalizációja a 12. században fejeződik be, de ez nem jelenti azt, hogy ne kezdődött volna előbb. A többnyire 11. századi másolatokban fennmaradt óegyházi szláv nyelvemlékek e folyamat kezdetét már rögzítik, mégpedig úgy, hogy előbb tükröződik a gyenge helyzetű jerek kiesése, mint az erős helyzetűek vokalizációja. A tradicionális helyesírás természetesen gátolja, hogy az írott szövegek naprakészen kövessék a kiejtés változását, ennek ellenére elszórtan, de egyes nyelvemlékekben, például a glagolita írású Codex Assemaniusban (11. század) aránylag sok példa van a szóvégi gyenge helyzetű jerek elhagyására (SELIŠČEV 1951: 281). Lehetséges tehát, hogy a hazai szlávok nyelvében sem hangzottak a szóvégi jerek a 11. század közepén. Lehet persze más oka is annak, hogy a magyarba még akkor sem jöttek át ezek a szóvégi magánhangzók, ha a szlávban még hangzottak is. Szóbeli kölcsönzésnél természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a gazdag deklinációs rendszerrrel rendelkező szláv átadó nyelvben a szó számos alakváltozatban (főnév esetében 6–7 esetben, 3 számban, melléknév esetében mindez 3 nemben, nominális és pronominális alakban is) és képzett formában létezik, amiből az átvevő nyelv kiabsztrahálja a mindig állandót, tehát például egy **blatьnъ, *blatьna, *blatьnu, *blatьnomь ~ *blatьnъmь, *blatьně* stb. halmazból annyit, hogy **blatьn-*. Végeredményben tehát a **blatьnъ* végén lévő *ъ*-nak akkor sem lett volna esélye megmaradni a magyarban, ha már

mindjárt a honfoglaláskor bekerült a nyelvünkbe (ami egyébként egy ilyen nagy földrajzi objektumnál valószínű is). Ezzel szemben biztosan a forrásul szolgált szláv szóban sem ejtették a veláris *ъ*-t a Tihanyi alapítólevélben *knez*-nek írt helynévben, amely a szláv **kъnęzь* méltóságnévből ered, és a puszta méltóságnévből vagy az abból lett személynévből magyar névadással keletkezhetett (HOFFMANN 2010: 91–93). A gyenge helyzetű jerek kiesése ugyanis igen korán jelentkezik az első szótagokban, amikor nincs olyan szóalak, amelyben ugyanez a jer erős helyzetbe kerülhetne (ún. abszolút gyenge helyzet, vö. SELIŠČEV 1951: 281–282); ezekben a pozíciókban a jerek kiesése már a 10–11. század fordulóján, a legrégibb fennmaradt óegyházi szláv kéziratok keletkezése előtt megkezdődhetett (GORŠKOVA–CHABURGAEV 1981: 66). A bennünket itt most érdeklő **kъnęzь* az óegyházi szláv nyelvemlékekben (11. század) gyakran, egyes nyelvemlékekben rendszeresen кнѧзь alakban írva jelenik meg (vö. StSl. 301). A *knez* írásmód a Tihanyi alapítólevélben arra mutat, hogy az átadó szláv nyelvi alakban a nazális *ę* is denazalizálódott már, s mivel a Dunántúl közepén nem kell bolgárszláv típusú nyelvjárással számolnunk, a szó már a 10–11. század fordulóján bekerülhetett a magyarba. Amúgy az úgynevezett erős helyzetekben a szláv *ъ* ugyanúgy fejlődött a magyarban, mint a szláv *u*. Ahogy a szláv *sluga* szóból egy közbeeső **szuluga* alakon keresztül (1138 k.: *Sulgadi,* 1228: *Zuluga,* TESz.) *szolga* lett, ugyanúgy a szláv **blъcha* szóból (1228 u.: *Bolchas,* TESz.) végül *bolha* lett, tehát ugyanúgy kezelte a magyar a szláv *ъ*-t, mint az *u*-t. Viszont a 14. század óta adatolható *takács* szavunkat — DÉCSY GYULÁval (1958: 377) ellentétben — nem egy még hangzó *ъ*-val ejtett szláv **tъkačь,* hanem egy későbbi, immár jerek nélküli **tkač* átvételének tartom *(*tkač > takács,* mint **brat[ъ] > barát).*

3. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a 11. századi szláv–magyar nyelvi kapcsolatokat a honfoglalással kezdődött szláv–magyar nyelvi szimbiózis folytatásának kell tekintenünk, a 10. századtól a 11. századot az eddig közkézen forgó korszakhatár — a szláv nazális magánhangzók denazalizációja — sem határolja el. Az 1055. évi Tihanyi alapítólevélben dokumentált szláv eredetű helynevek lényegesen korábbi átvételek is lehetnek. Használhatóbb korjelzőnek tűnik a szláv jerek sorsa: ha ezek *i* és *u* hangokként kerülnek átvételre, akkor nagy valószínűséggel 12. század előttiek. Meg kell békülnünk azonban azzal, hogy ezek a hangtani ismérvek aránylag kevés szóra érvényesek, hiszen korai szláv jövevényszavaink zömét mégiscsak a *dajka, ikra, mák, rák, széna, szita*-féle szavak teszik ki, amelyek semmiféle információt nem hordoznak magukban sem átvételük idejére, sem helyére vonatkozóan.

Irodalom

BERNŠTEJN, S. B. 1961. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков.* Москва, Наука.

CHELIMSKIJ, E. A. 1988. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г. Доклады советской делегации.* Москва, Наука. 347–368.

CHELIMSKIJ, E. A. 1989. Изучение ранних славяно-венгерских языковых отношений. In: MYLNIKOV, A. S. szerk. *Славяноведение и балканистика в странах Зарубежной Европы и США*. Москва, Наука. 184–198.

CHELIMSKIJ, E. A. 1993. Ранняя славянская христианская терминология в венгерском языке. In: *Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов, Братислава, сентябрь 1993 г. Доклады российской делегации.* Москва, Наука. 46–64.

DAI = MORAVCSIK, GYULA–JENKINS, R. J. H. 1967. *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio.* Új, átdolgozott kiadás. Washington, Dumbarton Oaks.

DÉCSY, GYULA 1958. Die Entsprechungen der gemeinslavischen Halbvokale im Finnischen und Ungarischen. *Die Welt der Slaven 3:* 369–388.

EtSlSJaz. = TRUBACSEV, O. N. szerk. 1974–. *Этимологический словарь славянсних языков: Общеславянсний лексический фонд 1–*. Москва, Наука.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.

FÁBICS, TAMÁS 2008. К вопросу о славянском полногласии в венгерской топономастике. *Studia Slavica Savariensia 13:* 81–87.

GORŠKOVA, K. V.–CHABURGAEV, G. A. 1981. *Историческая грамматика русского языка.* Moszkva, Высшая школа.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 2014. Egy elfeledett földrajzi köznév nyomában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10:* 119–138.

HORÁLEK, KAREL 1962. *Úvod do studia slovanských jazyků.* Prága, Nakladatelství Československé akademie věd.

HORÁLEK, KAREL 1967. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó.

KISS LAJOS 1994. Néhány szlavisztikai műszóról (ősszláv nyelv, egyházi szláv nyelv, óorosz nyelv). *Magyar Nyelv 90:* 361–363.

KNIEZSA ISTVÁN 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: SZEKFŰ GYULA szerk. *A magyarság és a szlávok.* Budapest, Franklin Társulat. 168–188.

KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOVÁCS, OKSZÁNA 2013a. Уточнення мовної картини слов'янського субстрату на територіях карпато-дунайського регіону. Протоукраїнські запозичення в угорській мові. In: OLENA NOVIKOVA, PETER HILKES, ULRICH SCHWEIER szerk. *III. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht.* München–Berlin, Verlag Otto Sagner. 228–243.

KOVÁCS, OKSZÁNA 2013b. Отражение рефлексов *TorT, TolT, TerT, TelT* в славянских заимствованиях венгерского языка. Опыт нового подхода к классификации. *Studia Slavica Hungarica 58:* 115–137.

KUEV, KUJO M. (1967). *Черноризец Храбър.* Szófia, BAN.

LANSTYÁK ISTVÁN 2006. Határtalanítás. In: MÁRTONFI ATTILA–PAPP KORNÉLIA–SLÍZ MARIANN szerk. *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest, Argumentum. 181–188.

LAVROV, P. A. 1930. *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности.* Труды Славянской комиссии 1. Ленинград, Издательство академии наук СССР.

MELICH JÁNOS 1910. *Nyelvünk szláv jövevényei.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13. Budapest.

MUNKÁCSI BERNÁT 1887. A magyar–szláv ethnikai érintkezés kezdetei. *Ethnographia 8:* 1–30.

NYOMÁRKAY ISTVÁN 2013. *Szláv szomszédaink.* Pont könyvek 5. Budapest, Akadémiai Kiadó.

PAPP FERENC 1967. A magyar szókincs gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái. In: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (1966. augusztus 24–28.)*. Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest, Akadémiai Kiadó. 518–522.

RICHARDS, RONALD O. 2003. *The Pannonian Slavic Dialect of the Common Slavic Proto-Language: The View from Old Hungarian.* UCLA Indo-European Studies 2. Los Angeles, University of California.

ROT, A. M. 1973. *Венгерско-восточнославянские языковые контакты.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SELIŠČEV A. M. 1951. *Старославянский язык. Часть 1. Введение. Фонетика*. Москва, Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР.

StSl. = CEJTLIN, R. M.– VECSERKA, R. –BLAGOVA szerk. 1994. *Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.)*. Москва, Русский язык.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

TRUBETZKOY, N. S. 1925. Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. *Zeitschrift für Slavische Philologie 1:* 287–319.

ZOLTÁN ANDRÁS 1982. *Émely* szavunk (szavaink) eredetéről. *Magyar Nyelv 78:* 321–328.

ZOLTÁN ANDRÁS 1986. К вопросу о православном пласте венгерской христианской терминологии. In: KIRÁLY PÉTER szerk. *Cirill és Metód tevékenysége Pannóniában.* Hungaro-Bulgarica 1. Budapest, ELTE. 130–137.

ZOLTÁN ANDRÁS 1993. Wpływ języka rosyjskiego na język węgierski w latach 1944–1991. In: STANISŁAW GAJDA szerk. *Języki słowiańskie wobec współczesnych*

przemian w krajach Europy Środkowej i Wschodniej: materiały konferencji z 23-25 IX 1992 r. Opole, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, Instytut Filologii Polskiej. 149–151.

ZOLTÁN ANDRÁS 2012a. Kiss Lajos, a szlavista. *Nyelvtudományi Közlemények 108:* 418–426.

ZOLTÁN ANDRÁS 2012b. Szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink időrendje. In: KOCSIS MIHÁLY–MAJOROS HENRIETTA szerk. *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendős H. Tóth Imre tiszteletére*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Szláv Intézete. 383–387.

ZOLTÁN ANDRÁS 2013a. Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai hátteréhez. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 193–198.

ZOLTÁN ANDRÁS 2013b. Славянские диалекты Карпатского бассейна во время прихода венгров (IX в.). *Studia Slavica Hungarica 58:* 209–218.

ZOLTÁN ANDRÁS 2014. A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: SUDÁR BALÁZS–SZENTPÉTERY JÓZSEF–PETKES ZSOLT–LEZSÁK GABRIELLA–ZSIDAI ZSUZSANNA szerk. *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés.* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 1. Budapest. 205–210.

Révész László

A régészeti hagyaték és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében (szemelvények)*

1. Honfoglalás kor

A Kárpát-medence 9–11. századi régészeti hagyatékának kutatásában, illetve értékelésében jelenleg az alapvető változások időszakát éljük (RÉVÉSZ 2014a). Az egyes temetők feldolgozása során a korábbi évtizedeket alapvetően jellemző etnikai, illetve társadalmi tagozódás kimutatását erőltető osztályozások véleményem szerint zsákutcába vezettek, ugyanis kutatás-módszertani szempontból elhibázottak voltak. Az említett kategóriákra vonatkozó megalapozott következtetéseket valójában csak a vizsgálatok eredményeként lehet megfogalmazni, s nem szabad azokat prekoncepcióként eleve meghatározott kiindulópontként kezelni. Jelenleg a vizsgált időszakból a térség kb. 26 000–27 000 sírját ismerjük, s ez alapján az alábbi, rendkívül vázlatos és leegyszerűsített kép bontakozik ki.

A 10. századi magyar hagyaték zöme a kis sírszámú, többnyire csak néhány család által rövid ideig használt szállási és a hosszabb, 100–150–200 évig használt falusi temetőkben keresendő, de még az utóbbiak sírszáma is csak ritkán haladja meg a 100–130 temetkezést (KOVÁCS L. 2013). A temetők (s így nyilvánvalóan a települések) túlnyomó többsége a folyók mentén, azok ártereinek állandóan vagy időszakosan vízzel borított térségeiből kiemelkedő szárazulatokon található. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy még a Kárpát-medence központi területeit sem telepítették be teljesen és egyenletesen: hatalmas, egyébként jó talajtani adottságokkal rendelkező síkvidékek így is lakatlanok maradtak, vagy csak igen ritkásan mutatható ki ott korabeli leletanyag. Jellemző példái ennek a Bácska, a Bánság vagy éppen a Maros-Körös köze középső, nagyobb folyóktól

---

* A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara fennállásának 100. évfordulója tiszteletére „Kulturális örökség és a humán tudományok innovációi a 21. században" címmel 2014. október 8–9-én megrendezett konferencia „Nyelvi örökség és interdiszciplinaritás. Közelítések a Kárpát-medence 11. századi nyelvi-etnikai kérdéséhez" című szekcióján elhangzott előadás írott változata.

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program" című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

távol eső löszsíkságai. Egyedül és önmagában ez a népesség bizonyosan nem tudta volna sok száz síros temetőkkel benépesíteni a 11. századi, 12. század eleji Kárpát-medencét. Ráadásul eddigi vizsgálataim szerint nyilvánvaló, hogy még a 10. századi síroknak is csak alig egyharmada tartalmazott klasszikus keleti típusú leletanyagot: fegyvert, méltóságjelvényt, ruhadíszt, ötvösmívű ékszert (RÉVÉSZ 2008: 453–455). A fennmaradó kétharmad vagy melléklet nélküli, vagy egyszerű eszközöket, karikaékszereket tartalmaz. Ez utóbbiak alig, vagy semmiben sem különböznek a késő avar temetők szélső sávjának leletanyagától (TOMKA 2000: 66).

E felvetésre már csak azért is sürgetően választ kell találni, mert a régészeti leletek alapján nyilvánvaló, hogy a 10. század második felében és a 11. század elején hirtelen és látszólag érthetetlen módon újra feltűnnek a sírokban a 8. század végi, 9. századi avar és karoling peremkultúrából ismert ékszertípusok, illetve azok változatai. Mindezek más, újonnan feltűnő ékszerekkel nagyon gyorsan, néhány évtized alatt elterjedtek az egész Kárpát-medencében. Lényegében ekkor vált egységessé (mondhatni: uniformizálódott) a térség régészeti hagyatéka. Miként történhetett mindez?

A temetőelemzések azt mutatják, hogy az ezredforduló időszakában nagy változások következtek be az itt élt népesség egy részének életében. Számos mikrorégióban a 10. századi temetők sorának a használata megszakad: vagy nem használják tovább azokat, vagy az addig oda temetkező közösség mellé vagy helyébe újabb csoportok települtek. Ez a jelenség azonban mozaikszerű, s nem minden térségre jellemző. Más területeken ugyanis a temetők használata folyamatos a 10. századtól a 11. század végéig vagy a 12. század elejéig. A 10. század közepe után a településterület földrajzilag is kibővül. Ekkor lépik át a magyar közösségek a Zala folyó vonalát is, s telepednek meg Zala és Vas megyék területén (VÁNDOR 2002). Ugyanez mondható el például Erdély déli részéről, a Maros-völgy középső szakaszáról is. Mindez feltehetőleg az államszervezéssel együtt járó tervezett telepítések eredményeként zajlott le, Taksony és Géza fejedelmek, valamint Szent István király uralma idején. Közép-Európában nem egyedülálló módon: ugyanebben az időszakban hasonló folyamat játszódott le Lengyelországban is (STRELCZYK 2000: 279–281). A cél mindkét országban egyértelmű volt: a központosított uralmat kiépítő dinasztia a hajdani, valós vagy fiktív vérségi alapon szervezett közösségek megbontásával, szétszórásával elejét kívánta venni annak, hogy törekvéseinek bármilyen szervezett erő ellenállhasson.

Mindezek ismeretében indokolt lehet annak a felvetése, hogy az említett tárgytípusok gyors elterjedése és az új temetők nyitása a helyben talált népesség (avarok, szlávok, illetve a karoling peremkultúra vegyes összetételű lakossága) szétszórása, s a magyar közösségekkel történő keveredése nyomán következett be. Hogy ezek szinte robbanásszerű elterjedése a Kárpát-medencén belül miként történt, annak részletei még alapos vizsgálatokat kívánnak. A nyelvtörténet kuta-

tói számára is érdekes lehet azonban, hogy a régészeti adatok alapján a korabeli Magyarország településtörténete egyáltalán nem volt statikus, hanem régiónként eltérő mértékben ugyan, de komoly belső népmozgásokkal kell számolnunk. Ez hatással lehetett korai helyneveink élettartamára is. E kérdéskört az alábbiakban néhány rövid szemelvénnyel szeretném illusztrálni.

2. Bolgárok a Kárpát-medencében

A 19. és a 20. században nyelvészeti és történeti hipotézisek alapján a magyar kutatók egy része (Pauler Gyula, Melich János, Kniezsa István, Hóman Bálint, Moór Elemér, H. Tóth Imre) is a Kárpát-medence keleti felének különböző nagyságú területeit a 9. században bolgár fennhatóság vagy ellenőrzés alattiként kezelik (H. TÓTH 1993, további kutatástörténeti áttekintéssel). A bolgár uralom egyes elképzelések szerint egészen Pestig, Nógrádig és a Felső-Tisza-vidékig terjedt, sőt a Kelet-Dunántúlra is átnyúlt. Miután a szlavista kutatók tisztán nyelvészeti bizonyítékokkal nem tudták alátámasztani hipotézisüket a mai Budapesttől a Börzsöny–Cserhát–Mátra–Bükk hegységek vonaláig s az ettől délre húzódó bolgár-szláv településtömb tekintetében, megerősítésül a szórványos és — e tekintetben igencsak bizonytalan! — régészeti leletek „tanúbizonyságához" folyamodtak. E bizonyítékot kísérelte meg felvonultatni MESTERHÁZY KÁROLY mindössze négy szórvány Hajdú-Bihar megyei edénytöredék képében (1977). Ezeknek azonban nem ismerjük leletösszefüggéseit, etnikumhoz kötésük felettébb bizonytalan, keltezésüket pedig kizárólag történeti meggondolások alapján s nem régészeti eszközökkel helyezte MESTERHÁZY a 9. század második felére. Erre épített következtetése, mely szerint e négy edénytöredék bizonyítaná a bolgár uralom Tiszáig való 9. századi kiterjedését, nélkülöz minden realitást.

BÓNA ISTVÁN révén még az óvatosabb becslések is azzal számolnak, hogy a bolgár fennhatóság legalább Csongrád (eddig még nem talált) váráig terjedt, de mindenképpen magába foglalta az egész Maros-völgyet, Bánságot, Bácskát és Szerémséget is (BÓNA 1984: 372). Erre azonban semmiféle régészeti bizonyíték nincs. Egyetlen, állítólag Szentes környékén talált lovas csüngőt szokás ide sorolni, amelyet viszont az újabb kutatások alapján egyértelműen kiiktathatjuk a vidék 9. századi bolgár népességének régészeti hagyatékából, amely ezzel nullára redukálódott (RÉVÉSZ 2014b: 444–445). Kijelenthetjük tehát, hogy a Kárpát-medencéből dunai bolgár jelenlétre utaló leletanyagot továbbra is csak Dél-Erdélyből, Gyulafehérvár, Csombord és Maroskarna körzetéből ismerünk. Véleményem szerint teljes mértékben valószínűtlen az, hogy egy meghatározott nép által megszállt hatalmas területről kizárólag egy kb. 50 km-es körzetből tudnánk kimutatni annak nagyon is jellegzetes hagyatékát. A dél-erdélyiekhez hasonló lelőhelyeket várhatnánk a Tiszántúlon, Bácskában, a Tisza-Maros-Körös közén is. Ilyeneknek azonban nyoma sincs, s ez csak egyet jelenthet: e területeket a bolgárok esetleg fennhatóságuk alatt tarthatták, de semmiképpen nem telepítették be.

3. Korai helyneveink és a 10–11. századi temetők kapcsolatáról

Nyilvánvaló, hogy a régészeti és a történeti, nyelvészeti, embertani források zömmel a hajdani valóság más-más aspektusait ragadják meg, nem helyettesíthetők egymással, gyakran nehezen hozhatók összhangba, s rendkívül kockázatos egyiket a másik eredményeinek — vagy gyakrabban inkább csak hipotéziseinek — alátámasztására felhasználni (BÁLINT 2006: 287–293). Márpedig erre az elmúlt évtizedek során számos példa akadt. Főként a régészetet jellemezte az a módszer, hogy saját forrásainak értelmezését az éppen aktuális és széles körben elfogadott történeti hipotézisekkel igyekezett összhangba hozni, gyakorlatilag lemondva azok önálló értékelésének lehetőségéről.[1] Más esetekben viszont — figyelmen kívül hagyva a régészeti leletanyag értelmezését terhelő problémákat — olyan kérdésekben is véleményt nyilvánított (eseménytörténet, politikatörténet, társadalomszerkezet, etnikai problémák stb.), amelyek megoldásában a lehetőségei korlátozottak (BRATHER 2004).

Túl azon, hogy speciális képzettség hiányában egy régésznek nyelvtörténeti, névmagyarázatot illető kérdésekben nagyon kockázatos állást foglalnia, további veszélyeket rejt magában egy másik tényező is. Nevezetesen az, hogy egy régészeti lelőhely (különösen egy temető) esetében mindig veszélyes a lelőhelyet összekapcsolni egy, a közelében található, de az esetek túlnyomó többségében több száz évvel későbbi forrásokban említett helységnévvel. A kettő közötti kapcsolat ugyanis részint nehezen (vagy inkább az esetek döntő többségében sehogyan sem) igazolható, részint pedig az ilyen (nem kellő bizonyítékok alapján) összekapcsolt adatok a többoldalú bizonyítottság látszatát keltve számos téves következtetés kiindulópontjává válhatnak (BÁLINT 1978: 264–265).[2] Éppen ezen indokok alapján — bármily csábító lenne is — a régészeti leletek értékelésének folyamata során csak korlátozott módon vehetjük figyelembe a környékükön található helynevekből esetlegesen levonható következtetéseket: ez ugyanis egy másik tudományág feladata. Meggyőződésem szerint minden tudományágnak autonóm módon, a saját forrásaiból kiindulva kell következtetéseit megfogalmaznia, s ha ez eredményre vezetett, csakis akkor szabad azt a társtudományok eredményeivel összevetnie. Erre nézve pozitív példával is tudok szolgálni. HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél anyaga alapján elemezhető csaknem száz helynév kapcsán kimutatta, hogy közülük mindössze kettő olyan található, amelyek keletkezését

[1] E tekintetben főként GYÖRFFY GYÖRGYnek a korai magyar állam struktúrájára vonatkozó hipotézisei voltak irányadóak (1959, 1977). E helyzet tarthatatlanságát ismerte fel (legalábbis a Felső-Tisza-vidék és a kabar-kérdés vonatkozásában) példamutató kutatói elkötelezettséggel a korszak vezető régésze, DIENES ISTVÁN (1986), aki korábbi munkáiban GYÖRFFY elképzeléseinek elkötelezett támogatója volt (vö. DIENES 1961: 95–196, 1972).

[2] BÁLINT CSANÁD e tárgyban kifejtett részletes és meggondolkoztató érvei semmit sem veszítettek érvényükből.

nem a magyarból, hanem valamely más nyelvből magyarázhatjuk meg (2010: 230–231). Határozottan elutasította ugyanakkor KRISTÓ GYULA azon nézetét, mely szerint a fontosabb települések, tavak nevét a magyarok a szlávoktól vették volna át, akik a vizsgált térség (esetünkben a Délkelet-Dunántúl) alaplakosságát alkották volna. Régészként ehhez két dolgot szeretnék hozzáfűzni: az érintett területről teljes mértékben hiányzik a 9–10. századból bármely olyan régészeti lelethorizont, amelyet a Kárpát-medence más részeiről egyébként jól ismert szláv leletekkel rokoníthatnánk, kimutatható viszont a jellegzetes 10. századi keleti gyökerű régészeti hagyaték. Másfelől még senki sem tette fel azt a kérdést, hogy mi az oka annak, hogy a tihanyi apátságnak juttatott javak szinte kizárólag a Délkelet-Dunántúlra koncentrálódnak, de attól nyugatra még véletlenszerűen sem jelentkeznek? Régészként erre talán tudok válaszolni. A Dunántúl Vörs–Kaposvár vonaltól DNy-ra eső részéről egészen a 11. század végéig egyetlen temetőt sem ismerünk. E sűrű erdőkkel borított terület lakatlan lehetett (az volt már az avarok idején is), ott nem volt kit és mit eladományozni.

4. Székelyek

A nyelvészeti kutatások eredményei a korai magyar és a székely nyelvi rétegeket határozottan elkülönítik egymástól. BENKŐ LORÁND szerint a nyelvjárásilag erősen tagolt Székelyföld három fő nyelvjárástípusra válik szét: 1. A marosszéki székelység, amely az Őrség-Őrvidék mellett Pozsony környéki magyar szórványokkal mutat rokonságot. 2. A telegdi székelyek a baranya-valkói magyar nyelvi részlegekkel, a 3. sepsi-orbai-csíki-kézdi székelyek megint az Őrséggel-Őrvidékkel állanak nyelvjárás-történeti és névtörténeti alapon világosan kimutatható kapcsolatban. Mindez egyértelműen utalna a különböző székely csoportok Kárpát-medencén belüli származási helyére (BENKŐ L. 1991: 58–60).

A történész KRISTÓ GYULA szerint az eredetileg török nyelvű, még a 9. században a csatlakozott segédnépek közé besorolt székelyek elsősorban a magyar állam nyugati-délnyugati határvidékein teljesítettek őrszolgálatot legalább a 10. század második felétől. A 11. században már nyelvileg teljesen elmagyarosodtak, de megőrizték szervezeti különállásukat. Szabadságjogaikat féltve a 11. század második felétől, 12. század elejétől indult meg tömeges keletre vándorlásuk (KRISTÓ 2002: 173–184). A nyelvészet és a történelemtudomány legújabb eredményei tehát ezen a ponton összhangba kerültek, s a székelyek tekintélyes részének Kárpát-medencén belüli korai szálláshelyeként Nyugat-Délnyugat-Magyarországot jelölik meg. BENKŐ LORÁND meggyőző érvekkel támasztotta alá, hogy a székelység tekintélyes részének első erdélyi szállásterülete a Királyföldön volt, többek között a székek nevét adó Sebes, Kézd és Orbó folyók völgyében. Itteni lakóhelyeiket a szászoknak II. Géza király által a Királyföldre történő betelepítése miatt kellett elhagyniuk a 12–13. században, ekkor költöztek Háromszék terü-

letére, s a székek nevein kívül magukkal vitték a dél-erdélyi magyar nyelvi környezetben átvett nyelvjárási sajátosságaikat is (BENKŐ L. 2001: 48–50).

A régész BÓNA ISTVÁN elfogadta a nyelvészeti kutatások azon megállapítását, mely szerint „Az új határőrszervezet […] különböző 'őrségek' keletre telepítésével keletkezett a 11–12. század folyamán.", Háromszék népessége pedig nyelvjárási sajátosságai alapján a nyugat-magyarországi Őrséggel mutat szoros kapcsolatot (1989: 156). BENKŐ ELEK is hasonló eredményre jutott új monográfiájában (2010: 231–232).

Ez az a pont, ahol a kérdés kutatója egy alapvető módszertani problémával, sőt bátran mondhatjuk: hiányossággal szembesül. Mint láttuk, a nyelvészeti, történeti s immár a régészeti és embertani kutatások is a székelység legalábbis egy jelentős részének korábbi Kárpát-medencén belüli lakóhelyeként Nyugat-Dél-nyugat-Magyarországot jelölték meg, kiemelten az Őrséget és az Őrvidéket. Elmaradt azonban annak az alapvető kérdésnek a vizsgálata, hogy a megnevezett térségben a jelzett időben létezett-e olyan magyarul beszélő népesség, amely az áttelepedés vagy áttelepítés etnikai alapját jelentette volna?

Zala megye esetében a régészeti leletek tanúsága szerint a magyar megtelepülés a 10. század első felében nem terjedt ki a Zala folyó alsó folyásának vidékére. A Balatontól északra Zalaszántó, délre Vörs az eddig ismert legnyugatabbi temetkezések. A Zala völgyében majd csak az ezredforduló táján jelennek meg a magyar katonaelemek (Zalaszentgrót, Pakod), s ugyanakkor kerülnek földbe a későbbi nagy sírszámú, zömmel már a 11. században használt temetők első halottai, de még mindig csak a térség keleti részén (VÁNDOR 2002). Vas megye magyar betelepülése hasonlóképen a 10. század második felében indult meg. Sűrű településhálózat csak a 11. századtól alakult ki. A feltételezett korai székely településterületek közül egyedül a Fertő tó környékén mutatható ki egyértelműen a 10. század első felére keltezhető (nem túl nagyszámú) temetőcsoport (GÖMÖRI 2002: 25–35).

A fentieket összegezve megállapítható, hogy a marosszéki, valamint a sepsiorbai-csíki-kézdi székelyek nyelvészeti alapon feltételezett, történészek által elfogadott és régészek által hallgatólagosan ugyancsak valószínűsített korábbi nyugat-délnyugat-dunántúli szállásterülete nem több, mint puszta fikció. Az Őrségben és az Őrvidéken, Göcsejben a 10. század első felében magyar etnikum nem lakott, sőt a terület túlnyomó részén még a 11. században sem, így annak eredete nem vezethető vissza a 10. századra, abban a formában legalábbis, ahogyan azt a nyelvészek és történészek feltételezik, bizonyosan nem. Ki kell mondanunk: régészetileg a leghalványabb nyoma sincsen annak, hogy a székelyek őseit 10. századi fejedelmeink vagy első királyaink a tárgyalt területre telepítették volna.[3] Elvi-

[3] KISS GÁBOR már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy a székelyek feltételezett őrségi, őrvidéki lakóhelyeire legfeljebb bizonytalan értelmezésű helynevek utalhatnak, régészeti hagyaté-

leg feltételezhetnénk ugyan, hogy az ezredforduló táján induló s a 11–12. század fordulóján megszűnő Vas és Zala megyei temetők népességét telepítették át a Királyföldre (de még mindig nem az Őrségből, Göcsejből, Őrvidékről, mert ott ilyenek még akkor sem voltak!), de akkor ebből két dolog következne (BÓNA ISTVÁN és BENKŐ LORÁND hipotézise alapján): 1. Királyföldön e közösségeknek alig fél évszázad alatt kellett volna a területet benépesíteniük, templomokat építeniük és nagy létszámban azok köré temetkezniük, s máris tovább kellett volna költözniük Háromszékbe. 2. Magyarázat nélkül maradna, hogy ez esetben kiktől származik a nyugati határvidék 12. század végi, 13. századi, már valóban sűrű magyar lakossága, akiknek nyelvjárása közeli rokonságot mutat a háromszékiekével. Visszakanyarodva eredeti problémánkhoz, a székelyek erdélyi megjelenése és esetleges korábbi nyugat-magyarországi szállásterülete kérdéséhez, az alábbi lehetőségeket vethetjük fel.

1. Amennyiben a székelyek 10. század végén, 11. század első felében történt, az említett területről való áttelepítésével számolunk, figyelembe véve az embertani eredményeket is, akkor elődeiket csakis a karoling peremkultúra vegyes, bár zömmel avar eredetű etnikumában kell keresnünk. A Zala folyótól nyugatra ugyanis a telepítés bázisát adó magyar népesség vagy nem létezett, vagy éppen csak akkoriban települt oda. Ez azt is jelentené, hogy az említett peremkultúrás népesség (akkorra már?) magyarul beszélt. Erre nézve azonban semmilyen adattal nem rendelkezünk.

2. Ha a székelyek nagy része mégis az Őrvidékről került Erdélybe, az nem történhetett korábban a 12. század második felénél, illetőleg a 13. századnál — ugyancsak a korábbi magyar etnikai bázis hiánya miatt. Ez esetben viszont nem számolhatunk korábbi királyföldi jelenlétükkel, s elesik mind BÓNA, mind BENKŐ LORÁND koncepciója.

3. Ha viszont az általánosan elfogadott nézetek szerint a 11–12. század fordulója körüli évtizedekre tesszük erdélyi megjelenésüket, s magyarázatot kívánunk találni az őrségi és a háromszéki nyelvjárások közötti hasonlóságokra, akkor egyetlen lehetőségünk marad: azt feltételezni, hogy a két említett vidék székely lakossága egy korábbi közös, de számunkra a Kárpát-medencén belül közelebbről ismeretlen területről rajzott ki a nyugati és a keleti határszélekre. Magam ezt tartom a legvalószínűbb lehetőségnek (részletesebben lásd RÉVÉSZ 2013: 618–624).

Irodalom

BÁLINT CSANÁD 1978. Válasz Dienes Istvánnak. *Archeológiai Értesítő 105:* 264–268.

kuk azonban teljességgel ismeretlen (2000: 285), figyelmeztetése azonban visszhangtalan maradt.

BÁLINT CSANÁD 2006. Az etnosz a korai középkorban. A kutatás lehetőségei és gátjai. *Századok 140:* 277–347.

BENKŐ ELEK 2010. A középkori székelyek. / The Szeklers in the Middle Age. In: BENKŐ ELEK–KOVÁCS GYÖNGYI szerk. *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézet. 221–254.

BENKŐ LORÁND 1991. Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. *Magyar Múzeum 1:* 52–61.

BENKŐ LORÁND 2001. Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. In: DÁVID GYULA szerk. *Erdély a keresztény magyar királyságban.* Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 7–68.

BÓNA ISTVÁN 1984. A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: SZÉKELY GYÖRGY–BARTHA ANTAL szerk. *Magyarország története I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 265–346.

BÓNA ISTVÁN 1989. Dáciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895), Magyar-szláv korszak (895–1162). In: BARTA GÁBOR szerk. *Erdély rövid története.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 61–157.

BRATHER, SEBASTIAN 2004. *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie.* Reallexikon der Germanischen Altertumskunde – Ergänzungsbände 42. Berlin–New York, De Gruyter.

DIENES ISTVÁN 1961. Felső-Szabolcs a honfoglalás korában. In: ÉRY ISTVÁN szerk. *A kisvárdai vár története.* Kisvárda, Kisvárdai Járási Tanács VB. 95–196, 199–204.

DIENES ISTVÁN 1972. *A honfoglaló magyarok.* Budapest, Corvina Kiadó.

DIENES ISTVÁN 1986. Felső-Tisza-vidék a X. században. Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei II. In: ENTZ GÉZA szerk. *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 92–114.

GÖMÖRI JÁNOS 2002. *Castrum Supron. Sopron vára az Árpád-korban. / Die Burg von Sopron [Ödenburg] in der Árpádenzeit.* Sopron, Scarbantia Társaság.

GYÖRFFY GYÖRGY 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve.* Budapest, Gondolat Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KISS GÁBOR 2000. *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 2. Szombathely.

KOVÁCS LÁSZLÓ 2013. A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. / Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartier und Dörfer mit hinblick auf die vorgeschichte. Ein Abriss. In: RÉVÉSZ LÁSZLÓ szerk. *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged,

Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport–Martin Opitz Kiadó. 511–604.

KRISTÓ GYULA 2002. *A korai Erdély (895–1324)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

MESTERHÁZY KÁROLY 1977. A Tiszántúl IX–X. századi bolgár emlékei. / Bulgarische Denkmäler der Theißgegend aus dem 9–10. Jahrhubdert. *Folia Archaeologica 28:* 157–170.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2008. *Heves megye 10–11. századi temetői.* / *Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2013. Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepedésének kérdéséhez. / Siebenbürgen in der ungarischen Landnahmezeit. In: RÉVÉSZ LÁSZLÓ szerk. *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport–Martin Opitz Kiadó. 605–628.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2014a. A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban. Módszertani áttekintés. In: SUDÁR BALÁZS–SZENTPÉTERY JÓZSEF–PETKES ZSOLT–LEZSÁK GABRIELLA–ZSIDAI ZSUZSANNA szerk. *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés.* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 1. Budapest. 63–135.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2014b. Honfoglalás kori áttört állatalakos hajfonatkorongok a Kárpát-medencében. / All carved braid ornament with a figure mounted on horseback from the Carpathian Basin from the era of the Conquest period. In: ANDERS ALEXANDRA–BALOGH CSILLA–TÜRK ATTILA szerk. *Avarok pusztái. Tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára.* Opitz Archaeologica 6. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport. 439–456.

STRELCZYK, JERZY 2000. Lengyelország a 10. században. In: WIECZOREK, A.–HINZ, H-M. szerk. *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok.* Stuttgart, Theiss. 275–281.

TOMKA PÉTER 2000. Régészeti kommentár a Lébény-Kaszás 10–11. századi temető 44. sírjának trepanált koponyaleletéhez. / Archaeological Commentary on the Trephined Skull of Grave 44 in the 10–11–Century Graveyard of Lébény-Kaszás. / Archäologischer Kommentar zum trepaniertem Schädel aus Grab Nr. 44 des Gräberfeldes Lébény-Kaszásdomb aus dem 10.–11. Jh. *Arrabona 38:* 63–96.

H. TÓTH IMRE 1993. A magyar nyelv bolgár-szláv jövevényszavainak problematikája. / Die Problematik der bulgarslawischen Lehnwörter in dem Ungarischen. In:

LŐRINCZY GÁBOR szerk. *Az Alföld a 9. században*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 197–205.
VÁNDOR LÁSZLÓ 2002. Zalavár a királyi vármegye központja. In: *Központok a Zala mentén*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 101–104.

Pelczéder Katalin

A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke*

A 11. századból a későbbi évszázadokhoz képest viszonylag kevés oklevéllel rendelkezünk, ezek közül is a nyelvészek elsősorban azokat vizsgálták, melyeknek a hitelességéhez nem fér kétség. Így az 1086-os Bakonybéli összeírással (a továbbiakban BÖ.) sem foglalkozott különösebben a nyelvészeti irodalom, pedig koraisága és a benne található viszonylag nagy számú hely- és személynévi szórvány miatt ez is értékes forrásnak tekinthető a korai ómagyar kori nyelv tanulmányozása szempontjából.

1. A kétes hitelű oklevelek nyelvtörténeti forrásértékéről

István király megkoronázását, az ezredfordulót tekinthetjük az állami és egyházi szervezet kialakulása és egyúttal a magyarországi oklevéladás kezdetének is. A legkorábbi időkből azonban viszonylag kevés oklevél maradt fenn: a 12. század előtt alapított 12 püspökség közül például csak egynek (a veszprémnek), a 20 királyi káptalan és monostor közül pedig négynek (Pannonhalmának, Tihanynak, Garamszentbenedeknek és Zobornak) maradtak fenn oklevelei. I. László király idejéből — az itt tárgyalt oklevéllel együtt — mindössze három oklevelet ismerünk (GYÖRFFY 1977: 5–6).

A 11–12. századi oklevelek nagy része nem eredeti formájában maradt fenn, hanem későbbi átiratban, betoldásokkal ellátva (meghamisítva) vagy kivonatban. Ritka eset az, hogy ismerjük az eredeti példányt (ez a helyzet például az 1055-ös Tihanyi alapítólevéllel), vagy az eredeti példányt és annak hiteles átiratát (mint a Veszprémvölgyi apácák adománylevelénél), vagy az oklevél hitelesített változata mellett annak fogalmazványát is (az 1211. évi Tihanyi összeírás így maradt ránk). A nyelvészeti kutatások — nem meglepő módon — elsősorban az eredeti és a valódi oklevelekre irányultak: így az első eredeti és hiteles oklevélnek, a TA.-nak több monografikus feldolgozása is van (BÁRCZI 1951, ZELLIGER 2005, HOFFMANN 2010, SZENTGYÖRGYI 2014), a veszprémvölgyi monostor adománylevelének szórványait PAIS DEZSŐ (1939), a zobori prépostság 1111. és 1113. évi okleveleit KNIEZSA ISTVÁN (1949), a dömösi prépostság adománylevelét SZABÓ DÉNES (1937, 1954) vizsgálta. Az utóbbi időben újra nagyobb figyelem irányult

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

a szórványemlékek, s ezek között a korábban részletesen nem vizsgált oklevelek feldolgozására is: KOVÁCS ÉVA az 1211-es Tihanyi összeírásnak (2015), SZŐKE MELINDA az 1075-ös Garamszentbeneki apátság alapítólevelének (2015) szentelt monografikus feldolgozást.

Legnagyobb forrásértékük nyelvészeti szempontból természetesen valóban az eredeti okleveleknek van, hiszen az átírás során a szöveg módosulhat; másrészt a hiteles okleveleknek, hiszen a hamisított példány adatai bizonyos értelemben nem tekinthetők megbízható forrásnak. SZŐKE MELINDA az interpolált (azaz utólagosan részekkel kiegészített) Garamszentbenedeki alapítólevéllel való foglalkozás során végigtekinti és idézi a nyelvtörténeti és oklevéltani szakirodalomból azokat a véleményeket, melyek a kétes hitelű okleveleknek a nyelvtörténeti kutatások céljaira való felhasználhatóságát érintik (2010: 95–97, 101, 2015: 16–22). Az interpolált és hamis, illetve az átiratban fennmaradt oklevelek megnevezésére a „bizonytalan kronológiai státuszú oklevél" kifejezést használja (2015: 16), s velük kapcsolatban a következő megállapításra jut: „Megítélésem szerint […] a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek nyelvtörténeti hasznosításáról nem mondhat le a nyelvtudomány, különösen nem a hazai oklevélírói gyakorlat legkorábbi évszázadaira vonatkozóan, amelyekből egyébként is meglehetősen gyér forrásanyag áll csupán rendelkezésünkre. E forráscsoport mellőzése helyett sokkal inkább azt tartom célszerűnek végiggondolni, hogy ezen oklevelek nyelvi adatainak az értékelését milyen fogódzók alapján végezhetjük el megnyugtatóan." (2015: 17).

Monográfiájában SZŐKE MELINDA ezeket a hangtörténeti, helyesírás-történeti és egyéb fogódzókat veszi módszeresen számba, s az általa vizsgált interpolált oklevél nyelvi adatainak a vizsgálatával arra mutat példát, hogy milyen szempontok figyelembevétele mellett vonhatók be a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek a nyelvtörténeti vizsgálatokba. „Amennyiben a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek névanyagára forrásként kívánunk alapozni, fontos figyelembe vennünk az iratok elsődleges keletkezési céljait, illetve keletkezési körülményeit is. Számolnunk kell tehát egyrészt azzal, hogy a hamis és az interpolált oklevelek is minden bizonnyal a hitelesség látszatát kívánták kelteni, ennek megfelelően a lejegyzőik az oklevél szövegét a hamisított kor nyelvi arculatához igyekeztek igazítani. Másrészt azonban az oklevélírók nem tudták maradéktalanul függetleníteni magukat saját koruk nyelvi jellegzetességeitől sem, ebből kifolyólag pedig ezek az iratok — bizonyos keretek között — a hamisítás korának nyelvi vizsgálatára is lehetőséget nyújtanak. Ha tehát az átírások és a hamisítások, interpolálások alkalmával az iratokra rárakódott kronológiai rétegeket lefejtjük egymásról, és azokat elkülönítve kezeljük, e módszerrel a valamilyen tekintetben bizonytalan státuszú okleveleket, így az interpolált okleveleket is a nyelvészeti kutatások »hiteles« forrásaiként vehetjük az adott korszakokra vonatkozóan figyelembe." (2015: 22).

SZŐKE MELINDA álláspontja mellett érdemes felidézünk ERDÉLYI LÁSZLÓnak a történetíró szemszögéből megfogalmazott véleményét is a bakonybéli apátság hiteles és nem hiteles okleveleivel kapcsolatban:[1] „A megbízható történelem csak kritikailag megrostált tiszta anyagból épülhet föl. De azért a hamisításoknak is megvan az a jelentőségük, hogy kifejezői a későbbi hagyományoknak és a korjellemző jogi és gazdasági törekvéseknek, amelyek pótolni igyekeztek az eredetileg hiányzó, de a korukban már követelt írásos bizonyítékokat. Éppen ezen okoknál fogva lassankint ki kell terjesztenie a történetírónak ezt a tüzetes vizsgálatot a jog- és gazdaságtörténet minden érdemesebb forrására, különösen a legrégibb oklevelekre, amelyeknek keltezése oly korba nyúlik vissza, amidőn még természetszerűleg nagyon kevés adományról készítettek valódi oklevelet." (1903: 47).

2. A Bakonybéli összeírás mint a nyelvtörténet forrása

2.1. Keletkezési körülmények

A bakonybéli bencés kolostort I. István király alapította Szent Móric tiszteletére. 1018 után többször remetéskedett itt a német (altaichi) bencés szerzetes, Günther; I. István az ő tanácsára építtette a királyi udvarházat monostorrá (KMTL. *Bakonybél*). 1018 táján kezdődött el az építkezés, és 1023-ban, Gellért velencei bencés apát érkezésekor már készen lehetett (SÖRÖS 1903: 13, 20). Az alapítólevél keltezésének az évében (1037) tehát már állhatott a monostor, azaz a tényleges építkezés kezdete és az oklevél dátuma nem esik egybe, ez azonban nem rendkívüli eset, ahogyan erre SZENTGYÖRGYI is utal a tihanyi apátság alapítása kapcsán (2014: 17). Az 1037-es I. István által kiadott alapítólevél felsorolja az apátság birtokait, jövedelmeit és jogkiváltságait (SÖRÖS 1903: 267). Ezt az oklevelet nem tartják hitelesnek, KARÁCSONYI ezt részben az oklevél formuláris, stiláris sajátságaival, részben a monostor kiváltságaival kapcsolatos állításainak a hamisságával magyarázza (1891: 134–145); ERDÉLYI elsősorban tartalmi szempontokkal indokolja (1903: 15), keletkezési idejét mindketten 1230 körülre vagy utánra teszik. Az oklevelet GYÖRFFY GYÖRGY is hamisítványnak tartja (DHA. 1: 250).

Az általam tárgyalt oklevél (legalábbis annak az első része) I. László király uralkodása idején és az ő jóváhagyásával készült. Tartalma alapján az egyházi birtok- és vagyonösszeírások sorába illeszkedő oklevél (GYÖRFFY 1977: 553), conscriptio-nak nevezi már KARÁCSONYI (1891: 134) és JAKUBOVICH is (1924: 14). Számba veszi a Szent István idején a kolostor tulajdonába kerülő birtokokon és az őt megillető jövedelmeken, kiváltságokon kívül az újabbakat is a cselédek szolgálataival együtt, illetve név szerint közli a birtokokon lakó népeket, pontosan meghatározva szolgálataikat. A későbbi hozzátoldás a birtokokon kívül a

[1] A bakonybéli apátságra vonatkozóan 1230-ig tíz oklevél maradt fenn, s ezeknek csupán a fele tekinthető hitelesnek.

templomi tárgyakat, felszereléseket, textiliákat, ötvösmunkákat, könyveket is felsorolja. Az oklevél első részében szereplő összeírást az oklevél szövege szerint József bakonybéli apát rendelte el I. László király idejében, ám az írás feltételezett idejében az apát már nem volt életben, ezt a *pie memorie* (kegyes emlékezetű) jelző mutatja.[2] Többek között ez a kronológiai probléma bizonytalanította el az oklevél vizsgálóit annak hitelessége felől. GYÖRFFY szerint azonban az 1055-ös oklevélben is van példa az oklevél fogalmazásának és a megírásának ideje közti eltérésre[3] (DHA. 1: 249).

Az oklevél VÁCZY szerint magánoklevél, mivel az oklevél leírója, a királyi udvar káplánja (Szerafin káplán, aki a kancellária tagja) a megbízását nem a királytól, hanem magánféltől kapta, erre az is utal, hogy az apátság tagjai közé tartozó összeíró a többes szám első személyt használja az apátság, a „mi" jelzésére (1930: 320, 330). Az oklevél hitelességét megkérdőjelező másik tényező az az időrendi ellentmondás, hogy itt Szerafin káplán jövőbeni érsekké választására utal a szöveg. Az oklevél I. László korabeli része valóban eddig is tart GYÖRFFY szerint, az itt kezdődő rész viszont már másik kéz írása és későbbi (DHA. 1: 249).

A bevezetésben arra is történik utalás, hogy az oklevél királyi pecséttel lett ellátva,[4] ám a fennmaradt oklevélen pecsét nem látható. VÁCZY szerint azonban a hártyán megtalálható a pecsét nyoma (1930: 330), JAKUBOVICH pedig úgy véli, hogy az okirat alsó részében történt szakadás lenne a pecsét helye (1924: 13–14). GYÖRFFY szerint ugyanakkor ez a ránk maradt oklevél nem is tartalmazott pecsétet, csak ennek az elpusztult, ám más iratokban említett egykorú párja.

2.2. Az oklevél részei és az egyes részek filológiai megítélése

Az oklevél négy, egymástól jól elkülöníthető részből áll, ezeket már ERDÉLYI is világosan elhatárolta, és megállapította, hogy különböző időkből származnak: „Az írás első tekintetre láthatólag egyenetlen s négy külön alkalommal, más-más

[2] „Azt kívánjuk, hogy legyen ismert úgy a jövő, mint a jelen kor mindkét nembeli emberei előtt, hogy a kegyes emlékezetű József nevű béli apát leíratta a királyi udvar összes papi és jámbor világi előkelőinek tanácsával és tanúságával ezt a kiváltságlevelet a Szent Móric monostorához tartozó javakról és dolgokról […]. Megírták pedig az Úr megtestesülésének ezernyolcvanhatodik évében, a magyarok legkegyesebb királyának, Lászlónak uralkodásakor és jóváhagyásával" (DRESKA GÁBOR fordítása, ÁrpOkl.).

[3] „conscriptum est hoc priviliegium a beatissimo presule N(icolao), qui tunc temporis vicem procurabat notarii" ('ezt a kiváltságot a boldogságos N(icolaus) püspök írta össze, aki abban az időben jegyzői szolgálatot teljesített') (DHA. 1: 249).

[4] „Megírták pedig az Úr megtestesülésének ezernyolcvanhatodik évében, a magyarok legkegyesebb királyának, Lászlónak uralkodásakor és jóváhagyásával. És, hogy ebben az oklevélben semmi ok a bizonytalanságra ne maradjon […] saját pecsétjével parancsolta megpecsételni." (DRESKA GÁBOR fordítása, ÁrpOkl.)

tintával történt feljegyzésről tanúskodik." (1903: 19). Az oklevél szórványainak nyelvészeti vizsgálata során természetesen számolni kell azzal, hogy az egyes részek különböző időkben keletkeztek, s ennek megfelelően több kronológiai réteg elkülönítésére van szükség. ERDÉLYI a történetíró szemszögéből is azt írja, hogy „ezen négy elkülönülő írást tartalmával együtt külön kell vizsgálnunk, mintha csak négy külön oklevéllel volna dolgunk" (1903: 19).

Az első, a legterjedelmesebb rész az 1.-től az 57. sorig tart, ezt GYÖRFFY eredetinek tekinti. A második rész (az 57.-től a 72. sorig) 3 toldalékból áll (ezek közül az első kettő ugyanazon kéz írása, illetve hasonlít az első rész írására is), és a 12. század elejének írásjegyeit viseli magán. A harmadik rész a 73–75. sorra terjed ki, és a hátoldal 1–8. soraira. Ez a 12. század végén, a 13. század elején íródhatott. A negyedik rész a hátoldal 8–10. sorát teszi ki. Az írás 13. századi sajátosságokat mutat (DHA. 1: 247).

Az oklevél hitelességének, illetve az egyes részek korának a megítélése a szakirodalomban korántsem volt egységes. KARÁCSONYI JÁNOS szerint az összeírás 1135–1171 között keletkezhetett, és „hiteles voltához kétség sem fér", az összeíró több oklevélből dolgozott, legtöbbször szóról szóra kiírva azokat (1891: 137). FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ hiteles egykorú másolatnak tartja (1892: 5–11). ERDÉLYI LÁSZLÓ paleográfiai és történettudományi magyarázatok alapján mind a négy részt hamisnak nyilvánítja (1903), és szintén hamisnak véli SZENTPÉTERY IMRE is (1923: 9). GYÖRFFY GYÖRGY feltételezése szerint viszont a tárgyalt oklevél első része egy elveszett eredeti majdnem egyidejű másolata, a többi rész későbbi hozzátoldás.

A következőkben az oklevél négy részének keletkezési idejével kapcsolatos vélekedéseket tekintem át oklevélrészenként haladva.

Az I. rész a „Ne scrupulus remaneat, huius cartule scriptor extitit" ('nehogy kétség maradjon, ennek az oklevélnek az írója') szavakig tart, majd vakarás helyét láthatjuk, ide írva pedig ez áll: „Seraphim capellanus regis Ladizlay" ('Seraphim, László király káplánja').

ERDÉLYI LÁSZLÓ szerint nem hiteles az oklevél, és nem keletkezhetett Szent László király korában az első két része sem: érveiben elsősorban az írás paleográfiai jellemzőire és birtoktörténeti adatokra épít (1903: 19, 23–26). Nem tekinti reálisnak a korra nézve a kincslajstromot és az adózók terheit sem (i. m. 26, 29). Úgy véli, hogy az I. rész a 12. század utolsó harmadában készülhetett (i. m. 47). Ezt a datálást és a hozzá alapul szolgáló „tárgyi érveket" (ERDÉLYI birtoktörténeti, illetve a szolgálók terheivel kapcsolatos érveit) később VÁCZY PÉTER cáfolja (1930: 325, 328).

JAKUBOVICH EMIL ERDÉLYIvel ellentétben az I. és a II. rész írását a 12. század közepénél régebbinek tartja. Az első két rész szerinte „több közelkorú notitiából összeállított megpecsételt oklevél", e felhasznált notitiák közül a legrégebbi

1086-os, másokat József apát halála után és Szerafin érsekké lépése (1094–1095) után írathatta, illetve egységesíthette József apát utódja (1924: 14). Mivel az adatok nyelvileg egységes képet mutatnak, ezért feltételezi, hogy a felhasznált források is közel egykorúak lehettek. Elsősorban nyelvtörténeti adatokat vett figyelembe az I–II. rész korának a meghatározása során, ezek alapján tartja ERDÉLYInél korábbinak az oklevelet (1924: 14–15). JAKUBOVICH véleménye szerint az adatok nyelvészeti elemzése mérvadó, sőt a legmegbízhatóbb tényező egy oklevél korának a meghatározásánál, ugyanis a hamisítók a hamisítás során ugyan valóban igyekeztek utánozni a régebbi okiratokat, de inkább csak azok formuláris részeit, kormeghatározó méltóságneveit, adatait stb., ám szerinte az nem feltételezhető, hogy figyelmük a nyelvi archaizmusok utánzására is kiterjedt volna, illetve hogy erre egyáltalán képesek lettek volna. Példát is mutat arra, hogy egy hamisított oklevél (az 1135-ből keltezett Bakonybéli oklevél) nyelvi jegyei jóval későbbi korra utalnak: ugyanis ebben csak 7 név van képezve szerinte a 12. század végén, 13. század elején már elavuló *-di* képzővel, és ezek közül egynek sincs tővéghangzója. Mindezek alapján pedig a magyar szavak alakját I. László korának megfelelőnek véli (1924: 14–15).

VÁCZY PÉTER megítélése szerint az összeírás I. és II. része 1086-nál pár évtizeddel később, II. Béla korában (1131–1141) készülhetett, és ebben felhasználták az I. László korabeli összeírás bizonyos szavait, kifejezéseit. „A bakonybéli összeírás ú. n. első két része egyetlen oklevelet alkot: nem hamisítvány, hitelesnek tekinthető"; záróformulája ugyan nincsen, hirtelen szakad meg a szöveg a javak felsorolásánál, ám számos más korabeli magánoklevél is használja ezt a kezdetleges oklevélformát (VÁCZY 1930: 315). VÁCZY több érvet is felsorakoztat azt igazolandó, hogy az oklevél nem I. László korában íródhatott, illetve hogy ez az oklevél nem azonos a László korabeli 1086-os oklevéllel. Fő érve az a kronológiai ellentmondás, hogy az oklevelet készíttető József apát neve előtt a *pie memorie* 'kegyes emlékezetű' jelző áll, tehát az apát már nem volt életben az oklevél keletkezésekor (i. m. 318,[5] de vö. DHA. 1: 249). Történeti szempontokat figyelembe véve azt ugyanakkor elismeri, hogy az oklevél nagy részben I. László korabeli adatokat tartalmaz (i. m. 324). Tartalmi és formai szempontokkal is igyekszik az oklevél keletkezési idejét meghatározni: állítása szerint egy adata sem vezet túl a 12. század közepén, tehát annál korábbi lehet; formális sajátságai, „alaktalan, primitív" szerkezete pedig a 11. század végére, a következő század első felére mutatnak. Az oklevél szóhasználata, egyes kifejezései is a 11. század okleveleinek stílusára emlékeztetnek (pl. *marchia, equites, decretum*) (i. m. 327, 328–329). Mindezek alapján az oklevél keletkezési idejére vonatkozólag VÁCZY a

[5] „Ha oklevelünk ugyanegy lenne József apát parancsára foganatosított összeírással, akkor a szövegben nem állhatna »pie memorie« arról az apátról, akinek közvetlen parancsára szerkesztették meg az oklevelet." (VÁCZY 1930: 318).

következő intervallumot valószínűsíti: 1094–1095 után keletkezhetett, mivel a szövegben lejegyzőként említett Szerafin érseksége 1095–1104 közé esik (i. m. 324); viszont II. Béla uralkodásánál (1131–1141) nem későbbi (i. m. 326). VÁCZY szerint tehát ez az oklevél nem azonos József apát I. László-kori 1086-os oklevelével, hanem annak egy későbbi korból származó átdolgozása. Az átíró szerinte nagyobbrészt ragaszkodott az eredeti oklevél szövegéhez, azt alakította át új oklevéllé úgy, hogy abba magyarázó és kiegészítő sorokat illesztett (i. m. 319, 323).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az I. rész a javak azon összeírásának tekinthető, amelyet József apát rendelt el I. László király korában, az írás feltételezett idejében pedig az apát már nem volt életben (DHA. 1: 249). Nincs nyomós érvünk, amely cáfolná azt, hogy az eredeti oklevél első része 1086-ban készült, ugyanis az időrendi ellentmondás csak a *huius cartule scriptor extitit* szavak után kezdődik, a lekapart, később hozzáadott szöveggel. GYÖRFFY azt is hangsúlyozza, hogy fennmaradt oklevelünk nem vélhető az eredeti összeírásnak 1086-ból, nem volt ellátva I. László pecsétjével sem (habár erre történik utalás a szövegben), lehetett azonban az oklevélnek egy párja, mely hitelesítve volt a pecséttel. Ezen kívül a szövegben romlások is előfordulnak. Mindezek alapján GYÖRFFY azt feltételezi, hogy a tárgyalt oklevél vagy hamisított másolat, vagy pedig egy elveszett eredeti majdnem egyidejű másolata. Így 1086 utáni, ám a Kálmán király uralkodása idején keletkezett II. rész előtti lehet (DHA. 1: 250).

A II. rész két hozzátoldásból áll. A levakart helyen így kezdődik: „Seraphim, capellanus regis Ladizlay, qui postea Dei electione ordinatus est archiepiscopus" ('Szerafin, László király lelkésze, aki később Isten rendeléséből érsek lett'). Mivel Szerafin Kálmán király idejében volt érsek, bizonyos, hogy a II. rész Kálmán király idejében (1095–1116) készült, az alatt az apát alatt, aki Józsefet követte.[6] Birtoktörténeti érvvel is alátámasztható, hogy a II. rész Kálmán király idejéből származó hozzátoldás. A jogi megfontolások mellett archontológiai és paleográfiai szempontból is Kálmán király idejére helyezhető GYÖRFFY szerint e rész írása. Ezt a Kálmán király korában írt összeírást hitelesnek tarthatjuk, kivéve azokat a szavakat, amelyek Szent Istvánra hivatkoznak, mert azok Kálmán király korabeli hamisításnak vélhetők. A II. rész második hozzátoldása két magánadományt tartalmaz, ez is az előző kéz írása, és ebből következik, hogy szintén a 12. század elejéről való, de az előző hozzátoldás után jött az írásbeli megegyezéshez, erre a sötét és a világos tinta használatából következtethetünk (DHA. 1: 249).

[6] „Hac ordinatione […] Sacro Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Stephanus rex, quam autem renovavit rex piissimus Ladizlauus rogatu Joseph incliti patris et eiusdem, qui nunc patrissat eodem in loco." ('Ebben a rendelkezésben […] a szent és boldog Mauriciusznak rendelte el István király, amit pedig legkegyesebb László király helyreállított a nevezetes József atya kérésére, és azéra, aki most ugyanazon a helyen apát.')

ERDÉLYI az I. és a II. rész írását hasonlónak látja, a II. „úgyszólván csak a tintának halványabb s elmosódó, majd sötétebb és végül ismét elhalványodó színével különbözik az elsőtől" — írja (1903: 19). JAKUBOVICH véleménye szerint az I. és II. részt ugyanaz az író alkotta Szent László korának ismeretei alapján (1924: 14). VÁCZY — főként paleográfiai elemzésének eredményére hagyatkozva — szintén úgy vélte, hogy „az első két rész egy korban keletkezett s egy kéz írta"; „a tinta elhalványulása vagy elsötétülése azonban nem vezethető vissza az írás egyes részeinek korbeli különbségeire"; tehát „az első és a második rész egyetlen összefüggő oklevelet alkot" (1930: 315–317).

A III. rész a sóbányászok adományozásáról szól. ERDÉLYI szerint ezt a toldalékot 1211 és 1231 között írhatták rá az I. László-féle oklevélre (1903: 32). ERDÉLYI külön foglalkozik az 1086-os oklevél hozzátoldásaival, azoknak a többi bakonybéli oklevélhez való viszonyával, elsősorban a birtokok egyeztetése alapján: a III. részt II. Béla 1131-es (Sárbíró-féle) oklevelével és az 1230-as pápai bullával egyezteti (1903: 31), és a Szent István levele nyomán való hozzátoldásnak tartja (i. m. 48). A történeti bizonyítékokon kívül paleográfiai érvek alapján is egyértelműen egy későbbi másik kéz írásának tekinti (i. m. 19).[7] Azt is kiemeli ERDÉLYI, hogy e kiegészítésnek a korábbi részekhez való tartozását kifejezi még az is, hogy itt megismétlődik a II. rész közepén lévő formula (amely I. István adományára, I. László megújítására, illetve József apátra hivatkozik) (i. m. 31).

JAKUBOVICH szerint a III. rész betűről betűre való kiírás részben az I. István-féle Bakonybéli oklevélből, részben az 1131 körül írt oklevél adatai alapján gyártatott, utánzott írással, szándékolt változtatásokkal (1924: 14). VÁCZY szerint „az eltérő írású, sötétebb tintával írott harmadik rész a hamis Szent István-oklevél és a Sárbíró-féle ítéletlevél alapján készült hamisítási célzattal. Kitűnik ez az első két rész írásának és kifejezéseinek erőszakolt utánzásából, nemkülönben Szent László sóadományának szándékolt elferdítéséből" (1930: 315). GYÖRFFY is kétségkívül hamisítványnak tartja a III. részt, mely az oklevél I. és II. része alapján készült Pannonhalma hamis kiváltsága és a feltehetően az 1131-ből származó *Sar* nevű birtok odaítélő iratai alapján. Az írás alapján a 12. század végére vagy akár a 13. század elejére helyezi (DHA. 1: 249).

A IV. rész 8 birtok rövid felsorolását tartalmazza. ERDÉLYI szerint „teljesen elütő és jóval későbbi jellegű a negyedik följegyzés nem egészen három sora, amelynek betűi egészen halvány tintával írva balra dőlnek", írásjellege alapján ez a toldalék a 13. század közepére, második felére tehető (1903: 19, 33, 49).

[7] „A harmadik feljegyzés tintája az elsőnél is sötétebb; az írás jellege éppen nem késői, de mégis más kéztől származó, amelynek vonásai egyaránt kissé jobbra dőlnek. Ez a kéz a hártya előlapján már csak három sornyi helyet talált legalul; azért följegyzését eredeti oklevélhez nem illően átvitte a hártya hátuljára, legfelül 7 ½ sorba." (ERDÉLYI 1903: 19).

JAKUBOVICH a IV. rész írását szintén teljesen különbözőnek tekinti a III.-ától, s az szerinte a 13. századi oklevélírásra emlékeztet, írójának még csak szándékában sem állhatott azt a látszatot keltenie, hogy e rész az eredeti oklevélhez tartozna (1924: 14). GYÖRFFY is azon az álláspontón van, hogy ezt a részt egy 13. századi kéz írta, tele helyesírási hibával. Ennek írója előszámlálja az új birtokszerzeményeket az *asignavit* 'juttatott' ige ismétlésével, ami értelemszerűen I. Lászlóra látszik vonatkozni, és így a tanulatlanabb író azt a benyomást akarta kelteni, hogy ez a rész is I. László összeírása (DHA. 1: 250). ERDÉLYI a IV. rész birtokneveivel kapcsolatban azt állapítja meg, hogy azok (Árki kivételével) Vak Bélának az 1135-ös hamis oklevelében megtalálhatók, onnan íródhattak ide (ez az 1135. évi keltezésű oklevél pedig valójában 1249-ben készült), tehát ennek a kivonata lehet a IV. rész (1903: 48).

3. Az oklevél tárgyalása a nyelvészeti irodalomban

Az oklevelet az eddigiekben elsősorban oklevéltani és történeti szempontból tárgyalták a szakemberek, magyar nyelvű szórványait nyelvészeti tekintetben (összefoglalóan legalábbis) nem vizsgálták. Róluk csupán két régebbi munka tesz bővebben is említést.

JAKUBOVICH EMIL 1924-ben írt tanulmányában a Tihanyi alapítólevél szórványainak elemzése kapcsán tér ki a Bakonybéli oklevélre (13–15). A korábbi szakirodalommal ellentétben — ahogyan azt fentebb már említettem — az I. és a II. rész írását nem 12. század véginek, hanem annál jóval korábbinak, I. László korabelinek tartja, indoklását pedig elsősorban nyelvtörténeti adatokkal támasztotta alá. Megállapításai összhangban állnak GYÖRFFY véleményével és kormeghatározásával is. JAKUBOVICH érvei részben helyesírás-történetiek: azt vizsgálja meg, hogy az egyes hangok jelölése milyen betűvel történt, és ez mely kornak a jellemzője (a *cs, h* és *v* hangok jelölésére hoz példákat). Másrészt hangtani érveket sorakoztat föl: a tővéghangzók nagy számú jelenlétét (melyek még több szótagú szavak végén is előfordulnak, pl. *Erecu*); a *-di* képző véghangzóval való előfordulását 40 névben, szemben csupán 3 véghangzó nélküli formával; végül más, csak első okleveleinkben feltűnő „régiségeket" (pl. hiátusos formákat: *Buatir, Tuel;* a γ jelenlétére utaló jeleket: *Seeseefehe, tuhut ~ tugut;* egyes helynevek — mint pl. *Dinna, Hongin, Kyris* és *Cris* — korjellemző példáit) (1924: 14–15).

JAKUBOVICH tanulmánya mellett KNIEZSA ISTVÁN hoz még példákat a Bakonybéli összeírás szórványai közül helyesírás-történeti munkájának első változatában (ami a Magyar Nyelv 1928–1829. évi számaiban jelent meg folytatásokban). A végső változattal ellentétben itt az oklevelek közül néhány hamisítványt is figyelembe vett a korszak jellemzéséhez, köztük az 1086-os oklevél első két részét is, melyekről megjegyzi, hogy „nyelvi alakjai a XI–XII. századra mutatnak" (1928: 190). Idéz innen szórványokat többek között a *v* hangnak a német

hatásra történő *uu*-s jelölésére *(Panauuadi, Felduuar, Uuertis),* amit 11. századi jellegzetességnek tart; illetve a 12. században már eltűnő γ hang jelölésére ugyancsak néhány példát (i. m. 318, 325).

HORVÁTH JÁNOS az Árpád-kori oklevelek stílusát bemutatva a Bakonybéli összeírásról nem éppen hízelgő szavakkal nyilatkozik: „teljesen nélkülözi az ékes stílus és főként a rímes próza minden vonását" (1954: 84).

Újabb tanulmányok is említenek egy-két példát az oklevélből mondandójuk illusztrálására: így tesz például HOFFMANN ISTVÁN (2004: 9–63) és SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2014) a magyar nyelvű szórványoknak a latin nyelvű szövegbe való beillesztésének a módozatait vizsgálva.

Természetesen nyelvi adattárak, szótárak anyagában is megjelennek a BÖ. magyar nyelvhez köthető adatai. Ezek többsége (OklSz., FNESz., TESz.) az ÁÚO.-ból veszi a többnyire pontatlan adatokat, és nem az akkor már meglévő PRT. 8. kötetének szövegközléséből. Az újabb kézikönyvek közül viszont az ÁSz. a személynévi és a HA. a helynévi adatokhoz már a DHA. szövegkiadását használja forrásul, az előbbi hamis, az utóbbi pedig hiteles oklevélként kezelve azt.

4. Az oklevél kiadásai és fordítása

Első ízben az ÁÚO. közölte és tette hozzáférhetővé az oklevelet nyomtatásban (1860: 31–38). SÖRÖS PONGRÁC 1903-ban megírta a bakonybéli apátság történetét, ebben szerepel az oklevél teljes szövege is, filológiai szempontból már jóval pontosabban (PRT. 8: 267–272). Az 1000 és 1131 között kiállított oklevelek kritikai kiadását kommentárokkal is ellátva 1992-ben GYÖRFFY GYÖRGY készítette el, munkám során az oklevélnek ezt a kritikai kiadását (DHA. 1: 250–255) tekintem én magam is mérvadónak. GYÖRFFY GYÖRGY 1994-ben közölte az oklevél fényképét is (CAH.), 1997-ben pedig DRESKA GÁBOR az oklevél magyar fordítását készítette el (ÁrpOkl. 112–117).

5. Az oklevél szórványai és a helyek lokalizálása

Az oklevélben található magyar nyelvi szórványanyag részben hely-, részben személynevekből áll. Az oklevél tartalma alapján birtokösszeírásnak tekinthető: egyrészt birtokok és azok határainak a felsorolását, másrészt helységenként és foglalkozásonként a szolgálónépek felsorolását tartalmazza. A vizsgált nyelvemlék mintegy 335 szórványt tartalmaz, s közte százzal több személynevet, mint helynevet, a legtöbb szórvány az I. és a II. részben fordul elő (a III. részben mindössze 4 helynév és 24 személynév, a IV.-ben pedig csupán 8 helynév található). A szórványok számát pontosan megállapítani nem könnyű: egyrészt azért nem, mert kérdéses lehet, hogy ugyanannak a névnek a különböző előfordulásait azonos vagy külön adatnak tekintsük-e (én külön adatként kezeltem), másrészt pedig azért nem, mert egy-egy névalak esetében behatóbb kutatások nélkül még

az is kérdéses, hogy tekinthető-e egyáltalán az adott elem magyar szórványnak. Emellett bizonyos esetekben nehéz eldönteni azt is, hogy tulajdonnévi vagy köznévi státusza van-e inkább az illető előfordulásnak.

A bakonybéli apátság birtoktörténetével, a bakonybéli oklevelekben említett helyek lokalizálásával részletesen SÖRÖS PONGRÁC foglalkozott az apátság történetéről szóló könyvében, térképet is készítve az oklevélben szereplő helyek feltételezett elhelyezkedéséről (1903: 27–41, térkép: 32). A monostor az említett birtokok egy részét az alapításakor kapta: a legközelebbiek Veszprém megyében (pl. Akol, Koppány) és a szomszédos megyékben, például Győr megyében (Kajár, Ponyvád, Árpás, Magas, Nyúl stb.) találhatók. Vám- és halászóhelyeik távolabb helyezkednek el: a báti vám például Hont megyében, a szili vám Sopron megyében. Halászóhelyeik többsége bizonytalanul lokalizálható, és jórészt távolabbi területekhez köthetők, többségük a Tiszán és a Dráván található (pl. Nándor Csongrád megyében). András, Béla, Géza és László királyok tovább gyarapították a birtokokat: András király a veszprémi sziklák alatt egy malommal, László pedig Ketellakával (Veszprém megye) és Tarjánnal (Győr megye). A helyek nagy részének lokalizálását a helynévi szórványokhoz kapcsolódó lábjegyzetekben az ÁrpOkl. is tartalmazza: többnyire a megye, valamint az oklevélben szereplő hellyel megegyező területen lévő mai hely és helynév megadásával, mikrotoponimák esetében a közeli település közlésével. A helynévi szórványok helyhez kötését a DHA.-ban a névmutatóban találhatjuk meg.

6. Bakonybéli oklevelek

Az Árpád-korból összesen 38 bakonybéli oklevél maradt fenn, ezeknek a teljes szövegét közölte jegyzetekkel ellátva SÖRÖS PONGRÁC az apátság történetéről szóló könyvének oklevéltárában (PRT. 8: 217–590). Összesen pedig — az Árpád-koriakkal együtt — 290 oklevél szerepel a gyűjteményben a 16. század közepéig. Az oklevéltárhoz ERDÉLYI LÁSZLÓ írt bevezetőt „A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei" címmel, a tanulmány különlenyomatként is megjelent ugyanabban az évben (1903).

ERDÉLYI tanulmánya szerint a teljesen megbízható (azaz valódi) oklevelek sorozata 1232 táján kezdődött, a hiteles 1232–1292 közötti oklevelek száma 27 (ebből 20 eredeti, 5 átirat, 2 másolat), a legelső időktől keltezés szerint 1230-ig pedig 10 oklevelet ismerünk, ezeknek fele tekinthető hitelesnek (1903: 3–5, 47). A tíz 1230 előtti oklevél közül hitelesek a következők: 1. II. Béla 1131-ben kelt oklevele, 2. Fulkomár ispán 1181. évi végrendelete a monostor javára, 3. az 1206 körüli pannonhalmi hiteles helyi szerződés, 4. az 1230. évi pápai kiváltságlevél (másolatban) (1903: 47–48). A keltezés szerinti elsőt, az 1037. évi Szent Istvánnak tulajdonított oklevelet már KARÁCSONYI is hamisnak tartotta, véleménye szerint 1230 után keletkezhetett, és Szent István 1001-es oklevele és a BÖ. alapján készült (1891: 134); ERDÉLYI is őrá hivatkozik, szerinte 1230 táján íródha-

tott (1903: 15). ERDÉLYI táblázat formájában egymás mellé is állítja és összeveti az 1037-es, az 1086-os és a 12–13. századi és későbbi oklevelekben egyaránt szereplő birtokokat, jövedelmeket és kiváltságokat. Az okleveleket külső ismertetőjegyeik — főként az írás (betűk, írásjelek) jellegzetes vonásai — és belső ismertetőjegyek (formulák) alapján is jellemzi, illetve birtok- és jogtörténeti adatokat vet össze, mindezekből az oklevelek korára és hitelességükre vonatkozó megállapításokat tesz (1903: 11, 23, 33).

A bakonybéli oklevelek igen értékes anyagot képeznek és jól hasznosíthatók az 1086-os oklevél helyneveinek elemzése során a helyek lokalizálásában, azonosításában is.

7. Összegzés

Végül érdemes feltenni azt a kérdést, hogy mit mondhatunk az oklevél nyelvtörténeti forrásértékéről, szórványai mennyiben és hogyan használhatók nyelvtörténeti, illetve hely- és személynév-történeti kutatások céljára.

A BÖ. valóságtartalma alapján az interpolált oklevelek közé tartozik, mivel a kiindulásul felhasznált oklevélhez később további részeket toldottak, az oklevél így vált egy irattá. SZŐKE MELINDA rámutatott arra, hogy az interpolált oklevelek nyelvészeti vizsgálatakor szem előtt kell tartanunk azt a körülményt, hogy ezek a források egyrészt átiratok, másrészt hamisítások (hiszen hamis részeket is tartalmaznak), tehát ennek figyelembevételével és a fent már idézettek értelmében a kronológiai rétegek elkülönítésével ez a nyelvemlék is a nyelvészet „hiteles" forrásaként kezelhető (vö. 2015: 22).

A szórványoknak a döntő hányada az oklevél első két részében található: ezek hiteles képet adhatnak keletkezésük idejének, azaz a 11. század végének, 12. század elejének a nyelvállapotáról még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az I. rész másolat, illetve a hozzátoldott II. rész részben hamisítás, mivel egyrészt egykorúak az eredetivel, másrészt valóban létező helyneveket tartalmaznak (ez későbbi oklevelekkel való összevetésből is kiderül, vö. ehhez SÖRÖS 1903). Mivel az I. és a II. rész keletkezésének ideje egymáshoz igen közel esik, ezt a körülményt a nyelvi elemzés során is figyelembe kell venni. A szórványoknak csak alig több mint a tizede található a másik két hozzátoldásban. A III. és a IV. rész kétségkívül hamisítvány, ezek esetében tehát szembesülünk azzal a tényezővel is, hogy az adott név a hamisítás korának vagy inkább a hamisított kornak felel-e meg.

A magyar szórványok mellett a latinra átültetett teljes vagy részfordításokkal is érdemes lesz számolni: vö. pl. *rus Bessenorum* 'besenyők mezeje', ad *puteum Tuhut* 'Tuhut kútja', ad *pontem Iba* 'Iba hídja', Sexta *uilla* que dicitur *Andreę Episcopi* 'a hatodik falu, amelyet András püspök falvának mondanak' stb., ezek névterjedelmét, illetve helynévi vagy köznévi státuszát ugyancsak tisztáznunk kell.

Irodalom

ÁrpOkl. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk. 1997. *Árpád-kori oklevelek (1001–1196)*. Budapest, Balassi Kiadó.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.

BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvemlék.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

CAH. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1994. *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196.* Budapest, Balassi Kiadó.

DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1903. *A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei.* Különlenyomat „A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története"-nek VIII. kötetéből. Budapest, Stephaneum.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. *Kálmán király oklevelei.* Értekezések a társadalmi tudományok köréből 15. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

GYÖRFFY GYÖRGY 1977. A „lovagszent" uralkodása. *Történeti Szemle 20:* 533–564.

HA. 1–2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1:* 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HORVÁTH JÁNOS 1954. *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

JAKUBOVICH EMIL 1924. A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv 20:* 9–21.

KARÁCSONYI JÁNOS 1891. *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

KNIEZSA ISTVÁN 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv 24:* 188–197, 257–265, 318–327; *25:* 27–34.

KNIEZSA ISTVÁN 1949. A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Népnyelv 6:* 3–50.

KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. 1994. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

PAIS DEZSŐ 1939. *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Budapest.

PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Budapest, Stephaneum.

SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. *A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora (1023–1548).* In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk. 1903. *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története.* 8. kötet. Budapest, Stephaneum.

SZABÓ DÉNES 1937. A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *Magyar Nyelv 33:* 99–109.

SZABÓ DÉNES 1954. *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajz.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 85. Budapest.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001–1270.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZŐKE MELINDA 2010. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértékéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5:* 95–103.

SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

VÁCZY PÉTER 1930. A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. *Levéltári közlemények 8:* 314–331.

ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma, Bencés Kiadó.

Póczos Rita

A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos**

1. Az utóbbi években a nyelvtörténeti kutatások új irányaként jelent meg a 11. századi források részletes, új szempontokkal gazdagított feltárása, illetve a korábban már feldolgozott források szórványainak újraértékelése. Legkorábbi, eredeti formájában fennmaradt oklevelünk, a Tihanyi alapítólevél tüzetes vizsgálatát HOFFMANN ISTVÁN végezte el (2010a), az oklevél filológiai jegyeivel, illetve egyes szórványaival kapcsolatban pedig SZENTGYÖRGYI RUDOLF is számos új eredményt publikált (2010, 2012a, 2012b, 2014). SZŐKE MELINDA az interpolált oklevelek elemzéséhez is módszertani támpontokat nyújtó munkájában a Garam-szentbenedeki apátság alapítólevelét dolgozta fel (2015), és nemrég jelent meg KOVÁCS ÉVA monográfiája a 13. század elejéről való Tihanyi összeírás szórványairól (2015).

A 11. századi források feldolgozását, újraértékelését HOFFMANN ISTVÁN a név- és nyelvtörténeti kutatások egyik legsürgetőbb feladatának tartja (2014: 216), véleményét pedig azzal indokolja, hogy a legkorábbi nyelvemlékeinkből származó friss kutatási eredmények mind az egyes nyelvtörténeti tudományágak (kiemelten a hang- és helyesírás-történet, valamint a szótörténet és az etimológia), mind pedig a történettudomány, benne pedig a magyarság őstörténete megismerésének ügyét jelentősen előbbre vihetnék. HOFFMANN a hivatkozott tanulmányában ennek meggyőző példáját mutatja be: míg KRISTÓ GYULA a Tihanyi alapítólevél szórványait vizsgálva a nevek nyelvi eredetéből arra a következtetésre jut, hogy a magyarság mellett jelentős szláv nyelvű lakossággal, emellett kisebb létszámú török és német népességgel is számolni kell a TA. korában (2000: 23), HOFFMANN új, korszerű módszertani elvek használatával bizonyítja, hogy KRISTÓ megállapításai alapvetően tévesek, az oklevél helynevei túlnyomó többségükben csakis magyar névadás eredményeiként jöhettek létre, és a két bizonyosan szláv eredetű helynév (a *Kesztölc* és a *Balaton*) TA.-beli adata is magyar névhasználatra utal (i. m. 215–216).

A 11. századi nyelvemlékek újrafeldolgozását a hasznosíthatóságukon kívül még egy tényező indokolja: az utóbbi években, évtizedekben számos új eszköz,

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

módszer látott napvilágot, amelyek a szórványok kutatóit újabb eredményekhez segíthetik. Ezek közé tartoznak egyrészt azok a korszerű forrásközlések, illetve névtárak, amelyek a névfejtés során mellőzhetetlen adatokat szolgáltatják a szórványok későbbi adatsorához (a teljesség igénye nélkül: a DHA., GYÖRFFY történeti földrajzának kötetei, a KMHsz., a HA.-sorozat, az ÁSz., és ami legalább ennyire fontos: ezek és egy sor más névtár elektronikus verziója). Másrészt pedig szinte megkövetelik a korai szórványok újraértékelését azok a közelmúltban megjelent tudományos módszerek, amelyek az etimológia és általában a szórványok interpretálásnak új alapjait fektették le: elsősorban a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynév-rekonstrukciós eljárás (2007), SZENTGYÖRGYI RUDOLF módszerei a szórvány és az anyaszöveg kapcsolatának vizsgálatára, illetve a helynév lokalizációjára vonatkozólag (2010, 2012b, 2014), valamint SZŐKE MELINDA felismerései az interpolált oklevelek névanyagának a hasznosításában (2015).

2. A legkorábbi okleveleink közül a Pécsi püspökség alapítólevele eddig kevesebb figyelmet kapott, holott a magyar nyelv egyik legrégebbi írott emlékéről van szó. Ennek okát HOFFMANN abban látja, hogy az oklevél nem eredetiben, hanem sokszoros átiratban maradt ránk (1009/+1205–1235/1343 e./1350/1404): „A nyelvtörténetírás — különösképpen a régebbi időszakában — a szórványemlékekre ugyanis döntően a hang- és helyesírás-történeti vizsgálatokban támaszkodott, s e téren a másolatban fennmaradt oklevelek csak korlátozottan és igen nagy körültekintéssel használhatók fel" (2010b: 77). A Pécsi alapítólevelet ugyanakkor a történettudomány a többszörös átírás ellenére hiteles oklevélként tartja számon, így a név- és nyelvtörténet számára is hitelesként értékelhetők a diploma helynévi szórványai (i. h., vö. DHA. 1: 58).

Az oklevél háttérben maradásának talán az is oka lehet, hogy meglehetősen kevés számú szórványt tartalmaz, alig egy tucatnyit, és ennek is a harmadát latin vagy latinosított formában; szemben például az egykorú (de szintén csak későbbi, 12. századi másolatban fennmaradt), görög nyelvű veszprémvölgyi alapítólevéllel, amelyben a szórványok száma a pécsi oklevélének a duplája, az évszázad közepéről való Tihanyi alapítólevél pedig már száz körüli névadatot tartalmaz.

A Szent István idejében alapított püspökségek közül egyedül a pécsinek ismerjük a pontos alapítási idejét: az 1404-ben készült interpolált átirat ugyanis megőrizte a Győrben rendezett alapítási ceremónia időpontját: 1009. augusztus 23. (KOSZTA 2009: 30). Az alapítólevél szórványait az újonnan létrehozott püspökség határainak, határpontjainak a nevei alkotják:[1] ezek az említés sorrendjé-

[1] Az egyházmegye határleírása fontos érvnek bizonyult abban a vitában, amely KRISTÓ GYULA és ZSOLDOS ATTILA között zajlott a vármegyék és az egyházmegyék megszervezésének kronológiai kérdéseiben. Mivel a szintén 1009-re datált veszprémi oklevél a veszprémi püspökség területét az ahhoz tartozó megyék felsorolásával határozza meg, ZSOLDOS úgy véli, hogy „ez esetben is nyilvánvalóan az egyházmegye határai igazodtak a megyékéhez és nem fordítva" (2002: 682–

ben a *Zemony* és *Tápé* nevű falvak, valamint az *Ozora, Lupa, Kapos, Almás, Kőárok, Duna* és *Száva* folyók, illetve vízfolyások. Mint arra HOFFMANN ISTVÁN (2010b: 78), majd SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2012b: 23) is felhívja a figyelmet, a víznevek által jelölt folyók legfeljebb kisebb részben alkothattak tényleges határokat: mind földrajzi helyzetük, mind pedig a püspökség későbbről pontosan ismert határvonala arra utal, hogy az oklevélben említett víznevek inkább azt szolgálják, hogy a közöttük lévő „száraz határok" helyét kijelöljék. Ugyanakkor KRISTÓ a „nomádkorból átöröklött szemléletként" tekint arra, hogy a püspökség határait az északi kivételével „részben vagy egészen folyók alkották" (KRISTÓ 2003: 61). Az oklevélben említett víznevek többsége ugyanis nem számít jelentős folyónak, annak, hogy ezek mégis határként szolgálhattak, KRISTÓ szerint az lehet az oka, hogy a vizek kitüntetett szereppel bírtak a nomád korban.

A határjelölő település- és vízneveken kívül még három helynevet említ az oklevél: értelemszerűen Pécs latin nevét *(Quinqueecclesiensis),* Magyarország latin nevét *(Hungarie),* továbbá a ceremónia helyszínéül szolgáló Győr városának nevét latinizált formában *(Jaurýana)*.

Az oklevél szórványai közül a közelmúltban többhöz kapcsolódóan részletes elemzések eredményei jelentek meg: SCHWING JÓZSEF Pécs neveit kutatva vizsgálja a város latin megnevezését is (2009), HOFFMANN ISTVÁN két falu nevét, a *Tápé* (2010b) és a *Zemony* (2011) helyneveket tanulmányozta, SZENTGYÖRGYI RUDOLF pedig a Tihanyi alapítólevél *lupa* adata kapcsán tér ki a Pécsi alapítólevél *Lupa* szórványára is (2012b).

A következőkben a Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai közül kettőről szólok részletesebben, és ezeken keresztül a névfejtés két különböző problémájára igyekszem ráirányítani a figyelmet. A *Lupa* víznév eredetének magyarázatára több megoldás is született a magyar szakirodalomban, de SZENTGYÖRGYI tanulmányának megjelenéséig még a denotátum azonosítása sem sikerült megnyugtatóan. SZENTGYÖRGYI lokalizációja a név továbbélését bizonyíthatja, és ezzel együtt későbbi adatsora is talán felállítható, a víznév etimológiai vizsgálata viszont további kérdéseket nyit, és hagy is nyitva.

683). Ennek megfelelően véleménye szerint annak, hogy a pécsi alapítólevél nem említi az egyházmegye területén fekvő vármegyék neveit, „aligha a világi igazgatás helyi intézményeinek kiépítetlensége lehet az oka", és a püspökség alapításának idején Tolna vagy Baranya (esetleg mindkettő) már létező megye lehetett (ZSOLDOS 2001: 46). Vele szemben azonban KRISTÓ úgy látta, hogy a két oklevél között nem lehet ilyen szempontból párhuzamot vonni, mert a pécsi alapítólevél, a veszprémi pedig adománylevél; a veszprémi püspökség már évek óta létezett, mikor a pécsit létrehozták. A pécsi alapítólevél határkijelöléséből KRISTÓ szerint épp arra lehet következtetni, hogy az egyházmegye hamarabb jött létre, és csak ezt követően került sor a vármegyék megszervezésére (2003: 60, vö. még 1988: 210–211). Az oklevél szórványainak nyelvi elemzésében azonban e körülményeknek nincs jelentőségük.

A *Kapos* víznévvel kapcsolatban lokalizációs problémák nem vetődtek fel, az oklevélírás kezdeteitől gazdagon adatolható névről van szó. Biztosnak tűnő etimológiájával kapcsolatban azonban szintén érdemes egy problémakörnek, a névadás indítékának a kérdését alaposabban körbejárni.

3. *Lupa.* A *Lupa* adat az oklevélben az alábbi szövegkörnyezetben szerepel: „secundum *Ozora,* donec preveniatur ad aliam aquam, que *Lupa* nuncupatur (DHA. 1: 58)", PITI FERENC fordításában: 'a másodikat az Ozora [víztől] addig, míg el nem ér egy másik, Lupa nevű vizet' (1999: 93).

Az adat etimológiai vizsgálata a hangalaki egyezés és a kronológiai közelség miatt általában összekapcsolódik a Tihanyi apátság alapítólevelében adatolt *lupa* elemzésével, melynek — a Pécsi alapítólevél *Lupa* szórványához hasonlóan — a közelmúltig sem a földrajzi elhelyezkedése, sem a nyelvi eredete nem volt tisztázva. Az utóbbi évek vizsgálatai azonban újabb eredményeket hoztak: előbb HOFFMANN ISTVÁN (2010a: 93–94), majd SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2012) elemezte a nevet több szempont alapján, így számos új adalékot szolgáltattak a név további vizsgálatához.

Korábban a *Lupa (lupa, Luppa)* alakú víznevek eredeztetésére számos kísérlet született, s ezek többsége a TA.-beli *lupa* megfejtésére irányult (pl. ERDÉLYI 1908: 412–413, MOÓR 1944: 303, BÁRCZI 1951: 25–26, KRISTÓ 2000: 23, ZELLIGER 2005: 26). Mivel mind HOFFMANN, mind SZENTGYÖRGYI tanulmánya tüzetes tudománytörténeti összefoglalást tartalmaz, ezért ezek alaposabb bemutatásától e helyütt eltekintek, és csupán a név magyarázata szempontjából meghatározó véleményekre térek ki részletesebben.

SZENTGYÖRGYI a korábbi lokalizácós kísérleteket is ismerteti. Földrajzi-egyháztörténeti és névtörténeti alapokon — részben MOÓR ELEMÉR érvelését követve (1944: 303) — meggyőzően cáfolja azt a LÁNYI–KNAUZtól származó (1866–1869: I, 308), majd ORTVAY (1882: I, 487), MELICH (1925–1929: 424. 7. j.) és SZABÓ DÉNES (1944: 192) által átvett és elfogadott elképzelést, amely szerint a *Lupa* adat a *Koppány* víznév téves lejegyzése lenne (SZENTGYÖRGYI 2012b: 24).

A név denotátumának meghatározása kapcsán SZENTGYÖRGYI arra irányítja rá a figyelmet, hogy a Pécsi alapítólevél határpontjai mind jól azonosíthatók, kivéve éppen a *Lupa* nevet. A határleírást az oklevélíró úgy alakítja, hogy csupán a megnevezett folyóvizek közötti négy „száraz határszakaszt" jelöli ki, holott maguk a vízfolyások is határt képeznek. A határleírás logikája alapján SZENTGYÖRGYI azt feltételezi, hogy a *Lupa* is határvíz, s mint ilyen a Kapos mellékvize lehet (mert köztük „száraz határszakaszt" az oklevél nem említ), forrása, illetve felső folyása pedig Ozorától dél-délnyugatra keresendő (2012b: 23). A Pécsi alapítólevél *Lupa* szórványát végül a ma *Rigói-árok*-nak, illetve *Várongi-árok*-nak nevezett Tolna megyei vízfolyással azonosítja (i. m. 20; vö. még TMFN. 243, 247, SMFN. 259), magának a víznévnek a továbbélését pedig a víz forrásvidékénél

fekvő *Lápafő* előtagjában feltételezi.[2] A településnév a 14. század közepétől adatolható: 1348: *Villa Wapafew* (Cs. 3: 456), 1448: *Vapafew ~ Wapafew* (Cs. 3: 456), így a máig tartó kronológiai folytonosság is támogathatja SZENTGYÖRGYI lokalizálását. Érvelésében a denotátum azonosítását a hangalaki megfelelés mellett nagyban segíti az a tény is, hogy „ma is itt (Somogy és Tolna megyék határán) húzódik a pécsi egyházmegye északnyugati határa, s ez az évszázadok során nemigen változott" (2012b: 24–25).

A korábbi nyelvtörténeti kutatások a *Lupa* víznév (illetve víznevek[3]) nyelvi eredetét sem tudták megfejteni. SZENTGYÖRGYI tanulmányában több lehetséges irányt is kijelöl: a személynévi eredetet (párhuzamos személynévi adatok híján) elveti, legvalószínűbbnek a közszói, talán szláv vízrajzi köznévi származtatást tartja. A következőkben az általa felvetett lehetőségeket próbálom továbbgondolni.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF, mint előtte HOFFMANN ISTVÁN is, a távoli Ipoly, illetve Nyitra vidékén (mindössze egy-egy adatával) ismert *lupa, lúpa* 'völgy, bemélyedés' közszóval hozza kapcsolatba a víznevet (ÚMTsz., VÖRÖS 2005: 120). Míg azonban HOFFMANN szerint a származtatást gyengíti a 11. századi adat és a mai nyelvjárási adatok közötti földrajzi távolság (2010a: 94), SZENTGYÖRGYI a földrajzi közszó ősiségének bizonyítékát látja abban, hogy „éppen a nyelvhatáron vagyunk, ahol — a peremnyelvjárásokra jellemzően — nagyobb eséllyel őrződhetnek meg archaikusabb nyelvi elemek" (2012b: 31).

Magát a földrajzi köznevet SZENTGYÖRGYI szláv gyökerűnek gondolja, egyetértve VÖRÖS (i. h.) és KRISTÓ (2000: 23) feltételezésével. Elképzelését egyrészt a közszó *-a* végződésével indokolja, másrészt pedig azzal, hogy szláv közszói eredetre visszavezethető helyneveink bőven kimutathatók a korai ómagyar korban. Az alapjául szolgáló szláv közszót a régi szerbben meglévő *lupa* főnévvel kapcsolja össze, melynek jelentése: 'üt(öget)és, kopogás; lüktetés; zörgés, zörej', s elképzelhetőnek tartja, hogy „e régi déli szláv szó metonimikus kapcsolat (a vízfolyás által keltett hang) eredményeként válhatott folyóvizek nevévé" (szemantikai bizonyítékul viszont magyar közszavakat sorol: *csenge, csergő, zúgó* stb.) (SZENTGYÖRGYI 2012b: 32).

Ebben az irányban keresi KISS LAJOS is a Krassó-Szörény megyei Kiskrassó település korábbi nevének, a *Lupák* helynévnek a gyökereit (1598: Moyse*lupak*): noha úgy látja, ez „kellően még nem tisztázott eredetű nevet visel" (1989: 424). A névfejtés során a krassován nyelvjárási formának megfelelően hosszú első szótagi magánhangzót tartalmazó *Lúpák* alakból indul ki, és elképzelhetőnek tartja,

[2] Megjegyzendő, hogy GYÖRFFY a Tihanyi alapítólevélben szereplő *lupa* szórványt helyezi erre a területre (DHA. 1: 495).

[3] A TA.-beli *lupa* mellett még egy 11. századi *Lupa* víznév adatolható a Zselicszentjakabi alapítólevélben (*1061//1377/1432: aqua *Luppa,* DHA. 1: 172), ezt GYÖRFFY a Pécsi oklevél adatával azonosítja (DHA. 1: 172, 495).

hogy a régi településnév egy elsődleges víznévből származik. Alapja a szb.-hv. *lupati* 'ver, ütlegel' igével lehet összefüggésben, vö. *voda se lupa* 'a víz verődik'; az *-ak* képzőt pedig sokféle funkcióban használják a krassovánok (i. h.).

A *Lupá*-hoz hasonló alakú szláv helyneveket lényegében a teljes szláv nyelvterületen lehet találni, ezeket ŠMILAUER a szláv *lupiti, lupati* 'hámoz, lehánt, hasít,[4] tör, üt' jelentésű ige származékaiként tárgyalja: pl. szh. *Lupoglav,* szlk. *Brezolupy,* elbai szl. *Lupava, Lupow,* le. *Łupiny* helynevek (hogy ezek közelebbről milyen helyfajtát neveznek meg, illetve mi az az alapszó, amelyből létrejöttek, ŠMILAUER nem közli; 1970: 116). Példák a déli szláv területek mai helynévanyagából: *Lupac, Lupinica, Lupnica* (ImMesta). A magyar *Lupa* szórványokhoz hasonló, *-a* végű név egyedül a nyugati szlávban, Oberlausitz környékén adatolható: *Luppa* formában (ŠMILAUER i. h.). Ez utóbbi településnév, és a 13. századtól adatolható, előbb személynév részeként (1213, 1215: Albertus de *Luppe, Luppa;* EICHLER 1987: 157), majd település említéseként (1220: *Lvppe,* 1250: *Lupe;* i. h.). EICHLER a településnevet a régi szorb, illetve lengyel *łupa* 'héj, kéreg' szóval hozza összefüggésbe, a névadási indítékként pedig azt az irtásmódszert jelöli meg, amely során a fakérget lehántották a fák törzséről. Érdemes megjegyezni viszont, hogy a közeli *Luppe* folyó nevét (1216: *Morluppa*) az etimológia kapcsán csupán megemlíti, etimológiailag nem köti a településnévhez; ugyanakkor utal arra, hogy a víznevet Hans Walther a még tisztázatlan etimológiájú indoeurópai **Lupia* névből származtatja. EICHLER egy sor *Lup-* kezdetű nevet hoz még példaként a teljes szláv nyelvterületről, melyekkel kapcsolatban elismeri, hogy eredetüket tekintve akár teljesen különbözőek is lehetnek. A névmagyarázatot azzal zárja, hogy „sürgősen szükség lenne a teljes névcsalád európai mértékű, monografikus feldolgozására" (1987: 158).

Végső fokon a ŠMILAUER által is említett igére vezethető vissza az a szerb *lupnja* 'erős és zúgó forrás' köznév, melyet bizonytalanul ugyan, de összefüggésbe hoz DICKEMANN a *Lupljan* (1234: *Luplan*) víznévvel (1966: II, 24). A névfejtésünk szempontjából szemantikailag teljesen megfelelő köznév azonban alakilag nehezen köthető a magyar *Lupa* adatokhoz.

A víznév idegen származtatási lehetőségeinek sorában utolsóként ismertetek egy merészebb elképzelést. UDOLPH a *Łup-* kezdetű lengyel víznevek általánosan elfogadott szláv származtatását (szemantikai megfontolások mellett) azért veti el, mert adatai szerint egész Európában kimutathatók hasonló kezdetű víznevek, melyek az óeurópai víznévrendszer elmélete alapján (KRAHE 1964) azonos tőre ve-

[4] Nyilván véletlen a szóhasználat, de a szláv ige és a víznév jelentésének esetleges összefüggését mégis megvilágítja, ahogy ORTVAY a *Lupa* név szócikkében a víznév denotátumát meghatározza (mint láttuk egyébként, bizonyára tévesen): „A Somogy megyei Fiad környékén eredő, *Somogy és Tolna* megyék területét h a s í t ó s most csatornázott mederben a Kaposba balfelől s z a k a d ó *Koppány*" (1882: 487; kiemelés tőlem: P. R.).

zethetők vissza: esetünkben ez az indoeurópai **leup-, leub-, leubh-* 'lehánt, meghámoz, letör, megrongál' tő lehet (UDOLPH 1990: 156). Rengeteg példája közül itt csupán néhányat említek, amelyek korai adatai a magyar *Lupa* szórványokhoz alakilag legközelebb állnak. Példák a kelta területről: fr. *Loing* (1070: *Lupa*), fr. *Le Louet* (1039–1055: *rivulum Lupe*), port. *Rio de Lupa* (i. m. 154). Példák a balti területről: 1280: *Luppin,* 1400 k.: *Luppicz* (i. h.), a szláv nyelvterületről: ukr. *Lupa, Luppa;* cseh *Lupenice* (1360: *Lupenyczie*) (i. m. 155), le. **Łupia* (1359: *Lupa*), *Łupawa* (1282: *Lupav*) (i. m. 152). Ez utóbbiak között szerepelteti UDOLPH a magyar 1009-es *Lupa* víznévi adatot is, bevonva tehát ezt is az óeurópai tőre visszavezethető víznevek körébe (i. m. 155).

Ahhoz, hogy mennyire fogadhatók el UDOLPH óeurópai víznév-etimológiái, illetve maga az óeurópai elmélet, e helyütt nem kívánok hozzászólni. A Pécsi alapítólevél *Lupa* szórványának ilyen irányú megfejtése ellen szól azonban az, hogy akár elfogadjuk SZENTGYÖRGYI fentebb bemutatott lokalizálását, akár nem, a víznév denotátumáról mindenképpen azt feltételezhetjük, hogy kicsi vízfolyásról lehet szó, amelyek — szemben a nagyobb, jelentősebb folyókkal — jellemzően kevésbé őrzik meg az ősi neveiket. Az akár preszláv ősiségű nevek megmaradását persze nem lehet ezek esetében sem kizárni, UDOLPH pedig a lengyel példák között maga is szerepelteti egészen rövid, 10, illetve 15 km hosszú vízfolyások neveit is (i. m. 153). (Megjegyzendő továbbá az is, hogy a Pécsi oklevél két másik, nagy valószínűséggel preszláv eredetű nevet is említ: a *Duna* és a *Száva* nevét, de az oklevélben csak latin változatával említett *Pécs* nevét is preszlávnak tartják a kutatók. Ezeknek az elnevezéseknek a denotátumai persze a *Lupá*-énál jóval nagyobb jelentőségűek.)

Az idegen származtatás mellett érdemes a SZENTGYÖRGYI lokalizálása révén felvetődő másik lehetőséget is megvizsgálni: azt, hogy vajon etimológiailag is összefüggésbe hozható-e a *Lupa* adat az általa e név továbbélésének gondolt **Lápa* víznévvel, illetve annak közszói előzményével.

Mint fentebb idéztem, SZENTGYÖRGYI a **Lápa* víznevet a 13. századtól adatolható *Lápafő* településnév alapján rekonstruálja (és azonosítja a falu határában ma is megtalálható, de már más neveken ismert vízfolyással; 2012b: 24–25). A településnév első előfordulása [v]-vel kezdődő ejtésmódra utal ugyan (1348: *Villa Wapafew,* Cs. 3: 456), BÁRTH M. JÁNOS szóföldrajzi vizsgálataiból ugyanakkor jól látszik, hogy a földrajzi köznév esetében ma is tapasztalható *lápa* ~ *vápa* váltakozás minden bizonnyal meglehetett már a korai ómagyar korban a dél-dunántúli területeken is, vö. 1284: villa *Lapa* Somogy megyében (Cs. 2: 624). BÁRTH M. JÁNOS a legkorábbi adatokat éppen itt, Tolna és Somogy határán találja meg, és ezért dél-dunántúli gyökereket sejt a tájszó későbbi terjedése mögött (2011: 183–185).

A közszópár eredetét illetően BÁRTH összefoglalása szerint nem egységes a szakirodalom: lényegében azt sem sikerült mindeddig tisztázni, hogy a két vál-

zat közös ősre vezethető-e vissza. A *v* > *l* változás ugyan ritka, de mind a közszók, mind a helynevek köréből ismeretesek további példák is, pl. *vék* > *lék, Vepsény* > *Lepsény*. Fordított irányú változásra ugyanakkor BÁRTH M. JÁNOS sem hoz példát, pedig ha az 1009-es *Lupa* adatot feltételezzük a **Lápa (*> *Lápafő ~ Vápafő)* első előfordulásként, azzal a szókezdő *l* is elsődlegesnek tűnik, de legalábbis azt kell gondolnunk, hogy a váltakozás már egészen korán, a 11. század elején is létezhetett.

A *Lupa : *Lápa* azonosítás hangtani problémáinak sorában a következőt, az első szótag magánhangzójának a lehetséges változását SZENTGYÖRGYI is látta, de ezt egyrészt forráshiánnyal (azaz a közbülső hangfejlődési fokokat mutató adatok hiányával) magyarázza, másrészt pedig azzal, hogy szabályos hangmegfelelés helyett inkább „újraértelmesítést" sejt a későbbi adat mögött (2012b: 26). A magánhangzó esetleges változását ugyan szabályos hangfejlődési tendenciával valóban nem lehet magyarázni, az *u* > *á* változás azonban nem példa nélküli a helynevek körében, így alakulhatott pl. a mai *(Gács)lápos* utótagja is az egykori *Lupocs* alakból (VSOS.), a változásban pedig nyilvánvalóan éppúgy közrejátszhatott a reszemantizáció is.

A mai nyelvterület jelentős részén kimutatható *lápa ~ vápa* köznév jelentésmezeje is támogatja, hogy az itt tárgyalt víznévvel (legalább a reszemantizáció kapcsán) összefüggésbe hozzuk: völgyet, mélyedést, gödröt, de kiszáradt patakmedret, vízmosást, ritkábban mocsaras helyet is jelölhet (vö. BÁRTH 2011: 187).

A Pécsi alapítólevél *Lupa* szórványának eredetéről összefoglalásul a következőket állapíthatjuk meg: a víznév (az azonos vagy hasonló alakú korabeli idegen víznevek alapján) kapcsolatba hozható egyrészt szláv etimonnal, másrészt pedig indoeurópai tővel. Az első esetben a származtatást a szláv vízrajzi köznév hiánya teszi kérdésessé, a második esetben pedig nehezen magyarázható, miért tartja meg egy vélhetően nem túl jelentős víz az ősi nevét. (Persze ha ezt a származtatást elfogadjuk, akkor a vízfolyás neveinek sorából épp azt olvashatjuk ki, hogy az ősi nevek a honfoglalás után egy ideig még esetleg megőrződhettek, majd fokozatosan felváltották őket az újonnan érkező lakosság által adott megnevezések.)

Mind jelentéstanilag, mind szóföldrajzilag elfogadható magyarázatot adhat a *lápa (vápa)* földrajzi köznév is, ugyanakkor hangtörténeti érvek inkább amellett szólnak, hogy ez legfeljebb a név másodlagos motivációjául szolgálhatott, az eredeti etimont nem itt kell keresnünk.

A *Lupa* szórvány megfejtése az etimológiai kutatások egyik alapproblémáját szemlélteti: az alapvető nehézséget az okozza, hogy az egyszeri előfordulású adatnak egyértelmű bizonyossággal meghatározható továbbélése nincs, egyszerű, gyakori fonológiai szerkezete viszont lehetővé teszi, hogy akár az oklevélben megrajzolt területen, akár szélesebb körben, a szláv nyelvterületen vagy még távolabb is hozzá nagyon hasonló formájú neveket találjunk. Születtek ugyan próbálkozások arra, hogy ezeket eredetüket tekintve egy (szűkebb vagy tágabb) csa-

ládba, egy etimon alá sorolják, a hangszerkezet egybeesésén túl azonban más érv nem támasztja alá ezeknek a víznevek az összetartozását.

Az önmagában álló adat és az etimológia bizonytalansága településtörténeti szempontból kérdésessé teszi a név felhasználhatóságát: sem névadókhoz, sem névhasználókhoz nem tudjuk ugyanis kötni a *Lupa* adatot.

4. *Kapos.* A *Kapos* víznevet a szakirodalom magyar képződménynek tartja: a magyar *kapu* közszó *-s* képzős származékaként értelmezi, a névadás indítékát pedig az egykori gyepűrendszerrel hozza kapcsolatba. KISS LAJOS úgy véli, hogy a névadás motivációjaként szolgáló gyepűtorlaszokat a Dráva és a Mura felől várható ellenség megállítására emelhették az Árpád-fiak (FNESz., ORTVAY 1882: 214, MELICH 1925–1929: 323, KNIEZSA 1943–1944: 245).

Mivel a *Kapos* lexikális-morfológiai szerkezete (magyar közszó + *-s* képző), megfeleltethető egy általánosan elterjedt magyar névadási mintának, a névtani szakirodalomban származtatását tekintve konszenzus alakult ki. A név szerkezete mellett érdemes azonban azt is megvizsgálni, hogy milyen motiváció rejlik a névadás mögött, azaz hogyan illeszkedik a víznév a funkcionális-szemantikai modellek rendszerébe. HOFFMANN ezt az aspektust a névrendszertani beágyazottság szempontjának nevezi: úgy véli, ha az etimológia társtalanul áll a névmagyarázatok között, az kevésbé valószínű, mint amihez sok analógia van; a helynevek ugyanis rendszert alkotnak, és mind a keletkezésüket, mind változásaikat szabályok irányítják (2007: 16).

A régiségben az 1009-es adat által jelölt Kapos folyó mellett sok más denotátumnak is van vele azonos vagy hozzá hasonló alakú neve, névrésze. Ezek részben települések nevei, pl. a Felvidéken *Nagy- és Kiskapos* ([+1274/XIV–XV.]: *Nogkapus ~ Kyskapus,* 1288/418: *Copus,* FNESz.), Erdélyben *Nagy- és Kiskapus* (1283: *Copus,* +1263/324/580: *Kapws,* FNESz., Gy. 2: 198); *-s* képző nélküli formában a mai Kapuvár régi neve (1162: castrum illud, quod vulgariter *Copuu* dicitur), illetve *-i* képzővel a *Kapi* településnév (1248: *Kapy,* FNESz., Cs. 1: 280, 286); részben pedig mikronevek, pl. Doboka vármegyében közelebbről meg nem határozott hely (1329: *Magnum Kapus,* Gy. 2: 63) és völgy neveként (1326, 1326/331: *Geuchkapusa,* vall., Gy. 2: 70, 90), Gömörben pedig összetett név első részeként talán völgy vagy víz neveként fordul elő (1240: *Kopuusfeu,* Gy. 2: 461, 492). Víznévként kevesebb adatunk van rá: a 14. századból adatolható a Tisza egyik mellékágának, a ma *Járat*-nak (korábban *Sebesdek*-nek, *Gyalap*-nak is) nevezett vízfolyásnak a *Kapus* neve (1381: *Kapus,* fl., NÉMETH 1969–1971: 49), illetve már Anonymus említi a Kolozs megyei *Kapus* patak nevét ([1200 k.]: *Copus,* Gy. 3: 351), de Kolozsban szintén van adat a 13. századból a mellette fekvő azonos nevű településre is (1282: *Kopus,* Gy. 3: 351).

Ez az erdélyi víznév, a Kis-Szamos mellékvizének a neve a FNESz.-ben is kap magyarázatot a partján fekvő mai *Magyarkapus* címszava alatt. KISS LAJOS a patak nevét tartja elsődlegesnek, belőle származtatja a település megnevezését.

A víznevet ugyanúgy magyarázza, mint a Sió mellékfolyójának a nevét, vagyis a *kapu* főnév *-s* képzős származékaként, és az egykori gyepűkapuval hozza összefüggésbe.

Másképp látja a víznév és a településnév viszonyát ADY LÁSZLÓ: ugyan ő is a gyepűkapukkal állítja kapcsolatba a neveket, de véleménye szerint előbb keletkezett a településnév, és abból másodlagosan jött létre a *Kapus* víznév (1969: 535). A Kapos folyótól földrajzilag távol fekvő település és vízfolyás nevének kapcsolata azért nem lényegtelen, mert a *kapu* közszó helynévi származékai — mint láttuk — adatolhatók ugyan a régiségben, víznévként azonban a *Kapos*-on és az idézett másik néven kívül nem fordul elő. Ha az erdélyi *Kapus* víznév másodlagos alakulat, akkor a *Kapos* lényegében víznévi párhuzam nélkül marad, és csupán az egykori Borsova megyei *Kapus* áll mellette azonos alaki szerkezetű víznévként.

A gyepűkkel kapcsolatba hozott helynevek kapcsán már FODOR FERENC is óvatosságra intett összegző tanulmányában: ő ugyan a földrajzi viszonyok alaposabb figyelembevételét szorgalmazza azzal szemben, hogy korábban pusztán a helynévmagyarázatok alapján igyekeztek a kutatók a gyepűrendszer egy-egy pontját meghatározni (1936: 114), azonban a névadási szokások, minták szempontjából is érdemes lehet tovább vizsgálódni. A katonai védelmi rendszer és a helynevek (mint a *borona, lövő, leső, őr* stb. közszókból képzettek) kapcsolatának gazdag irodalma van a magyar névkutatásban is, másrészről viszont a közelmúltban egyes víznévrendszerekről is születtek rendszerszintű szintézisek, melyek segítségével e névalkotási mintának a rendszerben elfoglalt helyzete viszonylag jól meghatározható (pl. GYŐRFFY 2002, 2011, KOCÁN 2009, KOVÁCS É. 2008). E vizsgálatok eredményeinek áttekintésekor szembetűnő, hogy bár a védelmi vonalaknak (pontosabban a külső gyepűknek) fontos részei lehetettek a természetes vízfolyások (vö. FODOR 1936: 124), a vizek elnevezéseiben ennek a funkciónak nemigen maradt nyoma, vagyis a víznévadási minták között nem szerepel ez a motivációtípus.

A korai magyar határvédelem és a helynevek viszonyáról írott tanulmányában KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFŰ LÁSZLÓ arra figyelmeztet, hogy a *kapu* közszót tartalmazó helyneveket a gyepűrendszer szempontjából nagy óvatossággal kell kezelni, részben azért, mert későbbi (pl. tatárjáráskori) védelmi pontokra is utalhatnak, részben pedig azért, mert kapuja nemcsak a határvédelem szempontjából fontos vizeknek, szigeteknek volt, hanem a településeknek, jobbágytelkeknek vagy akár szőlőhegyeknek is, a névadás alapjául akár ez is szolgálhatott (1973: 648–649). A szerzők azonosítanak ugyanakkor néhány olyan „kaput", amelyeket valódi gyepűkapunak gondolnak, közülük azonban nem mindegyik viselte bizonyíthatóan a régiségben sem a *Kapu* nevet, némelyikük az oklevelekben csak latin körülírásos formában szerepel. A már említett *Kapuvár* régi *Kapu* nevét például egyértelműen a gyepűkapura utalónak tartják, és ugyanígy a

csak latin formában említett „Orosz Kapu”-t is (1240: *Portam Ruscie*) (i. m. 650). Az itt hivatkozott tanulmányban a biztosan gyepűkapura utaló nevek között víznév nem szerepel.

Magam kronológiai szempontból is kérdésesnek látom a *Kapos* víznév és a gyepűrendszer kapcsolatát: ha elfogadjuk a KRISTÓ, MAKK és SZEGFŰ által kijelölt időbeli határokat, vagyis azt, hogy a magyar határvédelem a 11. század előtt nem jöhetett létre (1973: 640), akkor az abban egyébként kulcsszerepű gyepűkapuról aligha nevezhetnek el úgy vízfolyást, hogy annak 1009-ben már okleveles nyoma legyen. A FODOR FERENCnél belső gyepűként szereplő, a 10. századi törzseket elválasztó határsávoknak (1936: 124) KRISTÓ, MAKK és SZEGFŰ már a meglétében is kételkedik, úgy látják ugyanis, hogy ezek létezését semmilyen adat nem bizonyítja, ha azonban mégis léteztek, akkor „»nomád« módra lakatlan térségek lehettek” (i. m. 640).[5] Ha pedig ezt a véleményt elfogadjuk, akkor a *Kapos* víznevet a 10. századra vonatkozóan sem hozhatjuk kapcsolatba a gyepűrendszerrel.

Másként látja ugyanakkor az időbeli viszonyokat ZÁGORHIDI CIGÁNY BALÁZS, KISS GÁBOR és TÓTH ENDRE a somogyi sáncról írva: „Mivel ez a sáncvonal — amely egyébként a X. századi honfoglaló magyarok szállásterületének délnyugati határa volt — az ország belső részére esett, a XI. század elején, talán már Koppány legyőzése után elvesztette védelmi feladatát” (2005). A Somogy megyei sáncról KISS GÁBOR és TÓTH ENDRE azt feltételezi, hogy az a védelem legbelső összefüggő vonala lehetett, a sáncok építésének kezdetét pedig a 10. század közepére teszik megjegyezve, hogy további topográfiai vizsgálatokra lenne szükség ennek bizonyítására, mert az „írott és vonatkozó régészeti források szűkösek és egyoldalúak” (KISS G.–TÓTH E. 1987: 129–130). Ezeket a feltevéseket elfogadva a kronológiai ellentmondás feloldódni látszik, de a *Kapos* víznév és a gyepűrendszer kapcsolatát ez sem bizonyítja.

Ha a gyepűkapura való utalást mint névadási indítékot elvetjük, persze magyarázni kellene, hogy mire utalhat a névben a *kapu* közszó. GYŐRFFY ERZSÉBET a *Kapus* víznevet az építményre utalók között sorolja fel, de ezzel az egyetlen példával; az itt felsorolt víznevek leginkább a *híd, kút, malom, vár* lexémákat tartalmazzák, ezek névalkotó szerepe pedig szemantikailag is egyszerűen értel-

[5] FODOR FERENC a törzsek közötti lakatlan sávokkal, azaz belső gyepűkkel kapcsolatban megjegyzi, hogy azok „Hóman szerint azonban sohasem folyók, mocsarak, hanem erdőségek, hegységek” (1936: 124). FODOR az idézett helyen nem hivatkozik a HÓMANnak tulajdonított megállapítás forrására, a cikkének más részeiben említett HÓMAN-tanulmányokban viszont némiképp más vélemény olvasható. HÓMAN BÁLINT szerint ugyanis a törzsek közötti védelmi vonalakban a hegyek, erdők mellett hangsúlyozottan nagy szerepe lehetett a mocsaras területeknek is, a folyóknak azonban valóban nem tulajdonított ilyen jellegű határvédő feladatot: úgy vélte, hogy a honfoglaló magyarok stratégiai okokból telepítették szállásaikat a folyók két partjára, vagyis a folyók a településen belüli védelmet szolgálhatták inkább (1923: 44–47; vö. még 1912).

mezhető (2011: 59). Az azonban, hogy a *Kapos* folyó is egy épített kapuról kapta volna a nevét, szintén nehezen elképzelhető.

A névadási indíték, a konkrét motiváció feltárása pedig történelmi szempontból sem lenne lényegtelen, mert hadtörténeti következtetések is épülnek rá. ZÁGORHIDI, KISS GÁBOR és TÓTH ENDRE például a már említett somogyi sáncról ír így: „Dombóvártól délre szintén természetes akadály: a Mecsekig nyúló Baranyai víz — XII. századig mocsaras — völgyében folytatódott a vonal. Csak további kutatással határozható meg, hogy a somogyi sáncon hol volt átjáró, kapu. A Kapos folyó neve azonban világos bizonyítéka az egykori kapunak" (2005).

5. A Pécsi püspökség alapítólevelének két szórványa kapcsán két különböző etimológiai problémával szembesültünk: a *Lupa* — leginkább egyetlen, továbbélés nélküli, pontosabban bizonytalan továbbélésű adata miatt — többféleképpen, több nyelvből is magyarázható. A *Kapos* ezzel szemben etimológiai tekintetben átlátszó szerkezetű, azonban kérdéses, hogy valóban az a motiváció húzódik-e a névadás mögött, amit a szakirodalom feltételez, azzal ugyanis meglehetősen magányosan állna a víznevek névadási mintái között. A felvetett névmagyarázatok közül egyelőre egyik esetben sem választhatunk egyértelmű bizonyossággal, az ugyanis, hogy a vizsgált víznevek ezek közül mely névadási indítékokkal hozhatók valóban kapcsolatba, nem nyelvi tényezőktől függ. A *Kapos* a név szerkezete miatt persze nagy valószínűséggel magyar névadókhoz, illetve az oklevél lejegyzésének idején magyar névhasználókhoz köthető, így a településtörténeti vizsgálatokban segítségünkre lehet, hadtörténeti következtetésekhez ugyanakkor a név magyarázata nem tűnik elég stabil alapnak. A *Lupa* ezzel szemben a többféle megfejtési lehetőség mellett (illetve éppen azok miatt) sem látszik alkalmasnak arra, hogy további történeti következtetésekhez kiindulópontként szolgáljon.

Irodalom

ADY LÁSZLÓ 1969. Nagykapus múltja és jelene. *Korunk 28:* 535–539.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÁRTH M. JÁNOS 2011. *Vápa ~ lápa.* In: HAJDÚ MIHÁLY–TÓTH ÁLMOS–BÁRTH M. JÁNOS szerk. *Karszt, történelem, helynevek. Köszöntők és tanulmányok a 88 éves Dénes György tiszteletére.* Budapest, Meteor Természetbarátok Turista Egyesülete. 183–190.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

DICKEMANN ERNST 1966. *Studien zur Hydronymie des Savesystems 1–2.* Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.

EICHLER, ERNST 1987. *Slawische Ortsnamen zwischen Saale und Neiße. Ein Kompendinum. II.* Bautzen, VEB Domowina-Verlag.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1908. *A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701.* A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 10. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Budapest, Szent-István Társulat.

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FODOR FERENC 1936. Adatok a magyar gyepűk földrajzához. *Hadtörténelmi Közlemények 37:* 113–144.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2002. Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások 40:* 35–46.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HA. 1–3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. 2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 2007. Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 11–20.

HOFFMANN ISTVÁN 2011. Dunaföldvár régi *Zemony* nevéről. In: CSISZÁR GÁBOR–DARVAS ANIKÓ szerk. *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére.* Budapest, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 155–161.

HOFFMANN ISTVÁN 2010a. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 2010b. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.

HOFFMANN ISTVÁN 2014. A helynevek mint az őstörténet forrásai. In: SUDÁR BALÁZS–SZENTPÉTERI JÓZSEF–PETKES ZSOLT–LEZSÁK GABRIELLA–ZSIDAI ZSUZSANNA szerk. *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 211–218.

HÓMAN BÁLINT 1912. A honfoglaló törzsek megtelepedése. *Turul 29:* 89–114.

HÓMAN BÁLINT 1923. *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése.* A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. I. kötet 7. füzet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

ImMesta = ĐORĐEVIĆ, BOŽIDAR–VASIĆ, BOGOLJUB 1973. *Imenik mesta u Jugoslaviji.* Beograd.

KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE 1987. A vasvári „Római sánc" és a „Katonák útja" időrendje és értelmezése. Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához I. *Communicationes Archaeologicae Hungariae 1987:* 101–137.

KISS LAJOS 1989. Kik azok a krassovánok, és milyen nyelven beszélnek? *Magyar Nyelv 85:* 419–427.

KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.

KOCÁN BÉLA 2009. A folyóvíznevek típusai és változásaik Ugocsa vármegye ómagyar és középmagyar kori névanyagában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4:* 115–130.

KOSZTA LÁSZLÓ 2009. A püspökség alapítása. In: FEDELES TAMÁS–SARBAK GÁBOR–SÜMEGI JÓZSEF szerk. *A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Pécs, Fény Kft. 13–42.

KOVÁCS ÉVA 2008. Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek nyelvi elemzése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 189–194.

KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KRAHE, HANS 1964. *Unsere ältesten Flußnamen.* Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Budapest. Magvető.

KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok 134:* 3–44.

KRISTÓ GYULA 2003. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ 1973. Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Hadtörténeti Közlemények 20:* 639–657.

LÁNYI KÁROLY–KNAUZ NÁNDOR 1866–1869. *Lányi Károly magyar egyháztörténelme.* Átdolgozta KNAUZ NÁNDOR. Esztergom, Horák Nyomda.

MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

MOÓR ELEMÉR 1944. *Koppány. Magyar Nyelv 40:* 302–304.

NÉMETH PÉTER 1969–1971. Borsova határvármegye természeti földrajza. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 12–14:* 45–54.

ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig I–II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.

PITI FERENC 1999. A pécsi püspökség alapítólevele. In: KRISTÓ GYULA szerk. *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 92–94.

SCHWING JÓZSEF 2009. *Pécs város nevei.* Neuhofen.

ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Příručka slovanské Toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik.* Praha, Academia.

SMFN. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk. 1974. *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZABÓ DÉNES 1944. *Koppány.* Személy- és vízneveink viszonya. *Magyar Nyelv 40:* 186–193.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5:* 33–45.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012a. A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. PhD-összefoglaló. *Névtani Értesítő 34:* 385–399.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012b. A tihanyi alapítólevél *Lupa* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8:* 7–36.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

TMFN. = ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF szerk. 1981. *Tolna megye földrajzi nevei.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

UDOLPH, JÜRGEN 1990. *Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie.* Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.

ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA. főszerk. 1979–2010. *Új magyar tájszótár I–V.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

VÖRÖS OTTÓ 2005. Néhány ritka tájszavunk szóföldrajzához. In: VÖRÖS FERENC szerk. *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 224. Budapest–Nyitra–Somorja, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara–Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum. 119–122.

VSOS. = FRAŇO, JOZEF–HUDÁK, JÁN–KROPLIÁK, MIROSLÁV–MARSINA, RICHARD–PISOŇ, ŠTEFAN–PRANDA, ADAM–TIBENSKÝ, JÁN 1977–1978. *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I–III.* Bratislava, Veda, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied.

ZÁGORHIDI CIGÁNY BALÁZS–KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE 2005. *Határvédelem az Árpád-korban — A Vasvári sánc.* URL: http://katonakutja.vasihegyhat.hu/cgi-bin/katonakutja/index.cgi?view=ck&tID=301&nID=4647&nyelv.

ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma, Bencés Kiadó.

ZSOLDOS ATTILA 2001. Szent István vármegyéi. In: KRISTÓ GYULA szerk. *Államalapítás, társadalom, művelődés.* Társadalom- és Művelődéstudományi Tanulmányok 27. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. 43–54.

ZSOLDOS ATTILA 2002. Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója". *Századok 136:* 679–685.

Kovács Helga

A *kő* utótagú várnevek*

1. A középkori várnevek egyik jellegzetes csoportját alkotják a *kő* utótagú nevek. E névcsoport megjelenésével, elterjedésével, illetve a nevek utótagjaként álló *kő* lexéma várnévalkotó szerepével ezidáig behatóan nem foglalkoztak a névkutatás szakemberei, jobbára csupán valamely más névtani kérdés kapcsán érintették e neveket, illetve konkrétan egy-egy ide tartozó várnevet. Írásomban a névcsoport megjelenésének időbeli és területi körülményeit bemutatva azt igyekszem megvilágítani, hogy mivel magyarázható a *kő* utótagú várnevek feltűnése és viszonylagos elterjedtsége a középkori Magyarországon.

2. A *kő* lexéma 'szilárd, éghetetlen ásvány' jelentéssel ősi örökség a finnugor korból (TESz., EWUng., MSzFgrE.). A szónak azonban az ómagyar korban kialakult egy további, 'nagy kő, szikla' földrajzi köznévi jelentése is (vö. ehhez NySz., OklSz.), és gyakorta tűnik fel tulajdonnév-alkotó szerepben hegynevek második névrészeként. RESZEGI KATALIN megfigyelései szerint a *kő* hegyrajzi köznév ebben a funkciójában a nyelvterület középső vonalától északra gyakoribb helyneveinkben (Veszprém vármegyében hét, Gömörben hat, Hontban és Borsodban öt-öt ilyen hegynév adatolható, de előfordul emellett Pozsony, Trencsén, Turóc, Liptó, Zólyom, Sáros, Zala, Komárom, Esztergom, Pilis, Nógrád, Heves, Kraszna és Szolnok vármegyében is), keleten Zemplén megyéig terjed, de nagyobb számban adatolható névalkotó elemként az erdélyi Fehér vármegye déli részéről is (2011: 100, 119).

A *kő* utótagú nevek kapcsán ugyanakkor számolhatunk azzal is, hogy azok esetenként nem csupán a kiemelkedések egy-egy feltűnő sziklájá̋t, hanem a kiemelkedés egészét jelölhették. Ez persze nem jelenti azt, hogy a *kő* lexémának 'hegy, kiemelkedés' jelentését is feltételeznünk kellene, sokkal inkább arról van szó, hogy a köznév tulajdonnév-alkotó elemként való használatában jelentkezhetett a funkcióbővülés. A hegynevek körében általában jellemző ez a jelentésbővülésnek nevezett folyamat (vö. RESZEGI 2010: 79–80, 93, 2012: 65–66).

Arra, hogy a *kő* lexémát tartalmazó névformák nemcsak hegyet, hanem várat is jelölhettek, csupán a CZUCZOR–FOGARASI-féle szótár utal mondván, hogy „több helyek, különösen várak neveztetnek róla" (CzF.), a korábbi szójegyzékek

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

(vö. RMGl.) és a későbbi etimológiai és nyelvtörténeti szótárak esetleg egy-egy példával illusztrálják a szónak ezt a funkcióját (pl. OklSz.), jórészt azonban ez is elmarad (lásd pl. NySz., TESz.).

A helynevek eredetét magyarázva ugyanakkor KISS LAJOS is felfigyelt a *kő* várnévalkotó funkciójára, s szótárában több szócikkben is utal arra, hogy a lexéma „mint helynévi utótag a késő középkorban épült hegyi várak megnevezésére is szolgált" (FNESz. *Ajnácskő,* vö. még pl. *Baglyaskő, Hollókő, Hölgykő, Jókő, Korlátkő, Somoskő, Szarvaskő* stb.), továbbá gyakran előfordul lovagvárak nevében is (lásd pl. *Éleskő* szócikkét). E speciális funkció kialakulására azonban — nyilvánvalóan a szócikkek terjedelmi korlátai miatt — nem tér ki.

3. Ahhoz, hogy nyomon követhessük a *kő* földrajzi köznév speciális várnévalkotó szerepének kialakulását, mindenekelőtt a *kő* utótagú várnevek időbeli megjelenését érdemes áttekintenünk.

3.1. Ennek kapcsán utalnunk kell az adatolás esetlegességére, mely a várak neveinek okleveles említésében is természetesen érvényesül. Így számolnunk kell azzal, hogy a helynevek akár hosszabb ideig is létezhettek azt megelőzően, hogy olyan jogi ügylet (birtokadományozás, birtokperek stb.) kapcsolódott hozzájuk, amit — nevek említésével együtt — írásban rögzítettek. S noha azt gondolhatnánk, hogy a várak s így neveik is jogi szempontból jelentősebbek lehettek, mint általában a mikrotoponimák, valójában a várnevek első adatai kapcsán szintén számolhatunk bizonyos fokú esetlegességgel. Igaz ugyan például, hogy a korban a magánvárak építése engedélyköteles volt, vagyis a király engedélyével lehetett csak várat építeni (a téma legújabb feldolgozásához lásd HORVÁTH 2009, 2011), de ezek az engedélyek, amennyiben fennmaradtak, jobbára csupán a várépítés helyét jelölik meg, a leendő vár nevét nem, s legfeljebb a névadás jogára utalnak (FÜGEDI 1977: 10–12). A várnevet főként csak akkor említik meg, amikor a már megépült várhoz valamilyen jogi ügylet kapcsolódott. Ebből a szempontból lényeges momentumnak tűnik az is, hogy a vár mikor vált uradalom központjává (ENGEL 1987). HORVÁTH RICHÁRD szerint az 1200-as évek második felében — a királyi hatalom meggyengülésével és a kiskirályok megerősödésével összefüggésben — jóval több vár épült, mint amennyire királyi engedélyt adtak ki. I. Károly várfoglalásai ugyanis olyan várakat is érintettek, amelyek megépítését a korábbiakban nem engedélyezték (2011: 93). Egyes esetekben ezeken túl az oklevelek elpusztulásával is számolhatunk, várfoglaláskor például az ott lévő oklevelek megsemmisítésére is törekedtek (FÜGEDI 1977: 26). Mindebből fakadóan esetenként még jelentős kővárak nevei is csak meglehetősen későn vagy egyáltalán nem kerültek bele a hivatalos iratokba (konkrét példákat lásd FELD 2014: 370). A várnevek első okleveles adatai tehát nem szükségszerűen jelzik a névadás idejét és fordítva: az adatok hiánya sem jelenti feltétlenül a névhasználat hiányát.

Mindez az itt vizsgált *kő* utótagú várnevek kapcsán is megfigyelhető. A nevek első adatai időben sok esetben valóban távol esnek a vár építésének idejétől. A *kő* utótagú nevet viselő várak fele az okleveles adatok szerint 1300 előtt épült (vö. FÜGEDI 1977: 2. térképmelléklet), nevük azonban, mint majd látni fogjuk, általában jóval későbbről adatolható.

Ugyanakkor arra is van példa, hogy a *kő* utótagú várnevet valóban jóval a vár megépítését követően kezdték el használni: a tatárjárást követően épült *Saskő* esetében például csak a királyi tulajdonba kerülését követően terjedt el ez a névváltozat, azt megelőzően a vár *Susol*-ként szerepel az oklevelekben.

3.2. Az adatolás hiányosságai ellenére is viszonylag nagyszámú *kő* utótagú várnév maradt ránk a középkorból: én magam 42 ilyen nevet ismerek az ómagyar kor második feléből. Vizsgálatom során csak azokat a neveket vettem figyelembe, amelyeknek valóban adatolható a korból *kő* utótagú alakja. Így eltekintettem jó néhány olyan névtől, amelyeket a történeti szakmunkákban *kő* utótagú névváltozatban említenek, ám ilyen nevük a vizsgált időszakból nem igazolható (pl. *Borostyánkő* Pozsony és Vas megyében, *Füzérkő* Borsod megyében stb.). Adattáram összeállításához kiindulásként ENGEL PÁL világi archontológiájára (1996) és FÜGEDI ERIK várnevekkel foglalkozó monográfiájának (1977) adattárára támaszkodtam. Ezek a munkák azonban — minthogy a vár, és nem a névadás történetére fókuszálnak — jobbára eltekintenek a legkorábbi névalakok közlésétől. A nevek adataihoz ezért a korszak okleveleit közreadó adattárakat (Gy., AOkl., Cs. stb.) használtam fel.

Az alábbiakban a *kő* utótagú várnevek adattárát adom közre a 13. század második felétől (az első ilyen típusú nevek megjelenésétől) az ómagyar kor végéig, ameddig ez a névtípus produktívnak látszik. Az adattárban a *kő* utótagú névalakok első előfordulását tüntetem fel. Mivel a kő utótagú várnevek több esetben más megnevezéseket vagy valamilyen köznévi körülírást váltanak fel, s a névszerkezet kialakulása szempontjából erre is tekintettel kell lennünk, a *kő* utótagú névelőfordulások mellett ezekre is kitérek.

Ajnácskő Hegyek között álló mentsvár Feledtől délnyugatra, Gömör vm. 1241–1242-ben épült (FÜGEDI 1977: 99). 1341/1347: castr. *Aynaskw* (Gy. 2: 480).

Baglyaskő Patakvölgyben, kis dombon fekvő vár Baglyasalja területén, Nógrád vm. A várat 1268 előtt említik (FÜGEDI 1977: 102). 1327: locus castri *Bogloskw* (Cs. 1: 89). Korábbi megnevezése: 1324: *Baglas,* castr. (Cs. 1: 89).

Bátorkő Hegyek között álló mentsvár Várpalota területén északra, Veszprém vm. 1272–1284 között épült (FÜGEDI 1977: 105). 1287: *Bocorku* (PAULER 1899: II, 569).

Boldvakő Hegyi vár Abaúj vm. déli részén Forrótól keletre. 1282 előtt épült (FÜGEDI 1977: 111). 1300: *Bolduaku* (Gy. 1: 70). Korábbi említése: 1282: p. et castr. *Boldua* (Gy. 1: 70).

Csókakő Hegyi vár Mór mellett délkeletre, Fejér vm. 1255–1299 között épült (FÜGEDI 1977: 119). 1299: *Choukaku,* castr. (Gy. 2: 356).

Csorbakő Hegyi vár Szuhogy területén, Borsod vm. 1403-ból maradt fenn a korábbi romba dőlt vár felépítésére vonatkozó engedély (FÜGEDI 1977: 120). 1403: *Chorbakw,* castr. (Cs. 1: 163).

Dédesköve Hegyi vár a vármegye középső részén, (Diós)Győrtől nyugatra, a Szinva forrásánál, Borsod vm. 1247–1254 között épült (FÜGEDI 1977: 121). 1254: *Deduchkwe,* castr. (Gy. 1: 769).

Detrekő Hegyek között álló mentsvár Detrekőszentmiklós mellett délnyugatra, Pozsony vm. 1256–1273 között épült (FÜGEDI 1977: 122). 1438: *Detrehkw* (DF. 225563). A várat 1273-tól említik a források (ENGEL 1996: 299).

Divénykő ~ Divényköve Hegyi vár Nyitrától északkeletre, Gimes területén, Nyitra vm. 1253–1270 között épült (FÜGEDI 1977: 136). 1275: castr. nostrum Nytr. … *Dyvenkuy* (Gy. 4: 392). Korábbi említése: 1265: t-m castri Albensis … prope castr. … *Gymes,* pro munitione et tuitione eiusdem castri (Gy. 4: 391).

Éleskő Hegyi vár Szilvásváradtól délkeletre, Borsod vm. 1312 előtt épült (FÜGEDI 1977: 130). 1360: *Eleskw,* castr. (Cs. 1: 164). A várat 1350-től említik, de még név nélkül (ENGEL 1996: 432).

Éleskő Hegyi vár Pozsegától nyugatra, Pozsega vm. 1436: castelli *Elewskw* (Mohács 48/24).

Éleskő Hegyi vár Jablánc mellett délre, Pozsony vm. 1394 előtt épült (FÜGEDI 1977: 130). 1394: *Eleskw* in wlgari theutonico *Scharfessteyn* (OklSz.). Korábbi említése: 1336: *Hedreh,* castr. (ENGEL 1996: 308).

Éleskő Hegyek között álló mentsvár a Sáros vármegyei Szinyelipócon. 1250–1282 vagy 1282–1299 között épült (FÜGEDI 1977: 130–131). 1311: *Eluskw* (TÓTH S. 1910: 243).

Fejérkő Hegyek között álló mentsvár, Körös vm. A várat 1332-ben említik először, de még név nélkül (ENGEL 1996: 311). 1403: *Feijerkew,* castr. (DF. 230833).

Fejérkő Hegyi vár Pásztótól É-ra, Nógrád vm. 1336 előtt épült (FÜGEDI 1977: 132). 1374: *Feyerkew,* castr. (ENGEL 1996: 311). Bizonytalan azonosítású korábbi említése: *1336: Cykow castellani de *Feyrkw* (Gy. 4: 240).

Fejérkő A Köröshegyen át Szlavóniába vezető út mellett álló hegyi vár Kereki területén, Somogy vm. A várat 1332-ben említik először, de még név nélkül (ENGEL 1996: 311). 1396: castrum (regis) *Feyerkew* (Cs. 2: 572).

Hollókő Hegyi vár Szécsénytől délkeletre, Nógrád vm. A várat 1264 körül említik először, de még név nélkül (ENGEL 1996: 328). 1313: *Holloukw,* castr. (Gy. 4: 251).

Hölgykő Hegyek között álló mentsvár Ajka mellett északkeletre, Városlőd területén, Veszprém vm. 1310 előtt épült. 1310: castellani de *Heulgku* (FNESz. *Hölgykő*).

Jókő Hegyi vár Pösty éntől távolabb nyugatra, Nyitra vm.. 1262–1316 között épült (FÜGEDI 1977: 146). 1316: Moka et St-o dicto Lwe castellanis de *Joku* (Gy. 4: 401).

Kékkő Hegyek között álló mentsvár Losonctól nyugat-délnyugatra, Nógrád vm. 1285 előtt épült (FÜGEDI 1977: 149). 1290: *Keykkw,* castr. (Gy. 4: 256). Korábbi említése: 1278: castrum c-is Petri (Gy. 4: 256).

Keselyűkő Hegyek között álló mentsvár Privigyétől délre, Nyitra vm. 1352 előtt épült (FÜGEDI 1977: 151). 1352: *Kaseleukeu,* castr. (NHZS.).

Kígyókő Domb tetején álló vár Sárvártól északkeletre, a Rába mellett, Vas vm. 1320–1357 között épült (FÜGEDI 1977: 151). 1409: castrum *Kegyvkw* (Dl. 9569).

Királykő Hegyi vár Brassótól délnyugatra, Erdélyi Fehér vm. 1404 előtt épült. 1458: castellanus castri *Kyralku* (ErdHnK. 530). A vár első említése: 1404: domus sue maiestatis (ENGEL 1996: 341).

Korlátkő Hegyi vár Jablonca szomszédjában, Nyitra vm. 1317 előtt épült (FÜGEDI 1977: 152). 1324/1343: castr. nostrum [regis] *Korlathkeu* (Gy. 4: 412).

Macskakő Nem ismert, hogy pontosan hol állt, követ i széthordták a környék lakói, Sopron mellett északkeletre keresendő, Sopron vm. 1433 táján épült. 1450 k.: castellanus de *Machkakew,* 1454: fortalicium *Machkakw* (Cs. 3: 588).

Márványkő Nem hegyi vár, sík területen állt, Vasvártól délre, Petőmihályfa területén, Vas vm. 1405 körül kezdték építeni 1401-ben kapott királyi engedély alapján (ENGEL 1996: 365). Későbbi említése: 1417: datum in *Marmankw* (Cs. 2: 717).

Nyestkő Kassától a Hernád völgyében a Szepességbe vezető úton állt, Sáros vm. 1378–1423 között épült. 1439: *Nesthkeu* (FÜGEDI 1977: 155).

Oroszlánkő Hegyi vár Recsk mellett délre, Heves vm. 1325 előtt épült (FÜGEDI 1977: 173). 1468: *Orozlankw,* castr. (Cs. 1: 53). A vár korábbi említése: 1325/1347: *Orozlan,* castr. (Gy. 3: 120).

Oroszlánkő Meredek sziklacsúcson álló vár Illavától északnyugatra, Trencsén vm. 1321 előtt épült (FÜGEDI 1977: 173). 1348: castellanus de *Orozlankw* (FEKETE NAGY 1941: 74–75). Lásd korábban: 1321 e.: provincia de *Oruslanku* (FEKETE NAGY 1941: 74–75).

Saskő Hegyi vár Bars vármegye északkeleti részén, a Garam bal partján. 1242–1243 között épült (FÜGEDI 1977: 186). 1325/1329: *Zaaskw* (Gy. 1: 473). A vár első említése: 1253: sub castro *[Susol]* (Gy. 1: 473).

Sebeskő Hegyi vár Eperjestől keletre, Sáros vm. 1299-ben említik először, de még név nélkül (ENGEL 1996: 407). 1315/1323: castro *Sebusku* (OklSz. *kő*).

Sólyomkő Hegyek között álló mentsvár Bihar vármegye keleti részén, Telegdtől északkeletre. 1242–1276 között épült (FÜGEDI 1977: 189). 1306: *Solumkeu,* castr. (Gy. 1: 661).

Sólyomkő Hegyi vár Rozsnyótól délre, Jablonca területén, Torna vm. 1340–1386 között épült (FÜGEDI 1977: 190). 1386: *Soliumkw,* castr. (Dl. 64104).

Somoskő Hegyi vár Salgótarján mellett északra, Nógrád vm. 1291 előtt épült (FÜGEDI 1977: 191). 1323: castr. *Sumusku* (Gy. 4: 293).

Szádkő ~ Szentmihálykő Hegyi vár Metesd területén, Erdélyi Fehér vm. 1276–1299 között épült (FÜGEDI 1977: 198). 1320: castrum … quod *Lapis S. Michaelis* nominatur (Gy. 2: 187), 1321: castrum *Zaadkeu* vocatum (ZW. I. 352–353). A vár első említése: 1299: *castrum Sancti Michaelis* (Gy. 2: 187).

Szarvaskő Hegyek között álló mentsvár Egertől észak-északnyugatra, Heves vm. 1295 előtt épült (FÜGEDI 1977: 196). 1405–1456: *Zarwaskew* (FNESz.). A vár első említése: 1295: ve. castrum (Gy. 3: 107).

Szarvaskő Hegyi vár Potoktól északkeletre, Körös vm. Első említése: 1454: in castro nostro *Zarwasky* (DF. 219275).

Szarvkő A település melletti alacsony hegy tetején álló vár Kismarton mellett északnyugatra, Sopron vm. 1328–1336 között épült (FÜGEDI 1977: 196). 1343/1347: *Zorwkw,* castr. (Cs. 3: 589). A vár első említése: 1341: novi castri (UrkBurg. 4: 329).

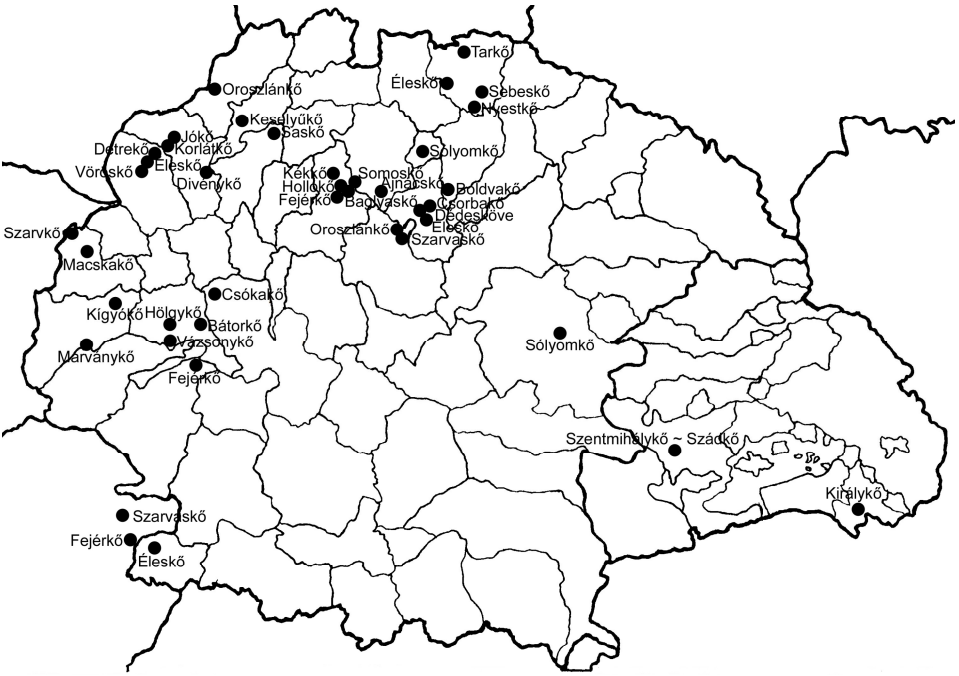
Szentmihálykő lásd **Szádkő**

Tarkő Hegyi vár Héthárs mellett északra, Sáros vm. 1275–1306 között épült (FÜGEDI 1977: 204). 1306: *Thorku,* castr. (AOklt. 2: 16/20). A történészek ezt az 1306-os adatot tekintik a vár első hiteles említésének, noha szerepel egy 1282: castrum *Thorku* (HOkm. 8: 219) adat is, ennek idetartozása nem egyértelmű.

Vázsonykő Nagyvázsonyban, a Séd patak partja mentén, egy alig kiemelkedő dombon épült vár, Veszprém vm. Első említése: 1469: castrum *Wasonkew* (Cs. 3: 212).

Vöröskő Hegyek között álló mentsvár Modortól északra, Pozsony vm. 1296 előtt épült (FÜGEDI 1977: 212). 1296: medietatem castri, *Vöröskeö* vocati (F. VI/2: 45).

3.3. A *kő* utótagú várnevek lényegében hasonló területi eloszlást mutatnak, mint általában az ún. új típusú vagy klasszikus várak (ehhez lásd FÜGEDI 1977: 2. térképlap, vö. még 37–39): ezeknek a kőből épült erődítményeknek az erdős hegyvidékeken (leginkább az ország északi és nyugati részén) figyelhető meg erőteljes sűrűsödése, míg az alföldi területeken lényegesen kisebb számban épültek ilyen várak. Ez FÜGEDI ERIK szerint azzal magyarázható, hogy a vár fenntartásához szükség volt hozzá tartozó uradalomra, s minthogy az erdőhatár alatti területek jelentős része akkorra már magántulajdonban volt, az erdőhatár feletti részek viszont nem, ezért itt volt inkább lehetőség irtásfalvak telepítésével uradalom létrehozására. A *kő* utótagú nevekkel megjelölt erődítmények maguk is ehhez a vártípushoz tartoznak, így nem meglepő, hogy elhelyezkedésük is e vártípuséhoz hasonló (1. térkép).

1. térkép. *A* kő *utótagú várnevek a középkori Kárpát-medencében*

A névszerkezet elterjedése szempontjából érdemes a nevek megjelenését fél évszázados időszakokra bontva megvizsgálni.

Az első ránk maradt adatok az 1200-as évek második feléből származnak: *Bátorkő, Csókakő, Dédesköve, Divénykő, Kékkő, Vöröskő.* Ahogy utaltam rá, lényegesen több, később *kő* utótagú névvel emlegetett vár építése tehető szintén erre az időszakra, ám ezek ekkor csupán latin fajtajelölővel (jobbára *castrum*-ként) említve szerepelnek az oklevelekben, tulajdonnévi említésük későbbi.

Amint a nevek térképi ábrázolása mutatja (2. térkép), ezek területi megoszlása egybeesik a *kő* lexéma hegyrajzi köznévként való használatával (lásd ehhez RESZEGI 2011: 100, 119).

Az idézett nevek közül kettőnek a korból hegynévként való használata is adatolható. A Borsod vármegyei *Dédesköve* (1247: partem *lapidis Dedus,* Gy. 1: 736, 769) és a Fejér vármegyei *Csókakő* (1290–1299/1323/1419: montis *Chokakw,* Gy. 2: 356) esetében épp ezért egyértelműen a hegynevek elsődlegességével számolhatunk, a várnevek tehát a hegynevekből alakultak metonimikus névadással. Hasonló névalkotással ugyanakkor ebben az időszakban a hegynévi párral adatolhatóan nem rendelkező várnevek kapcsán is számolhatunk, hiszen egyrészt minden esetben hegyi várakról van szó, másrészt mind a feltehetően személynévi előtagú *Bátorkő,* mind a színnévi első névrésszel álló *Kékkő* és *Vöröskő* beleillik a hegynevek rendszerébe is. A *Divénykő* várnév előtagja adatolható hegynévként is (1253: *Dyun,* mo., Gy. 4: 392), de a *kő* utótaggal csak vár neveként fordul elő.

2. térkép. *Az 1250–1299 között adatolható* kő *utótagú várnevek*

3. térkép. *Az 1300–1349 között adatolható* kő *utótagú várnevek*

Az 1300-as évek első feléből, nyilvánvalóan összefüggésben az oklevélírási gyakorlat fokozatos szélesebb körűvé válásával is, már jóval nagyobb számban maradtak ránk *kő* utótagú várnevek: *Ajnácskő, Baglyaskő, Boldvakő, Éleskő, Hollókő, Hölgykő, Jókő, Korlátkő, Oroszlánkő, Saskő, Sebeskő, Sólyomkő, Somoskő, Szarvkő, Szentmihálykő ~ Szádkő, Tarkő* (3. térkép).

Ezek a várnevek — az előbb említettekhez hasonlóan — szintén hegyvidékeken épült várakat jelöltek.[1] S területi megoszlásuk továbbra is a *kő* utótagú hegynevekkel mutat hasonlóságot (vö. RESZEGI 2011: 100, 119): amint a térképen látható, főként az északi, illetve északnyugati területekről adatolhatók. Nagyobb arányú sűrűsödésük figyelhető meg Nógrád vármegyében *(Baglyaskő, Hollókő, Somoskő),* de Sáros *(Éleskő, Sebeskő, Tarkő)* és Nyitra vármegyében *(Jókő, Korlátkő)* is több ilyen utótagú várat említenek az oklevelek. Ezeken a területeken a *kő* utótagú hegynevek is igen gyakoriak (vö. RESZEGI i. h.), s noha a korszakból a felsorolt 17 várnév közül csupán egynek adatolható hegynévi párja (1298: montem *Tarkeu,* F. 6/2: 150), ezek meglétét a többi vár esetében sem zárhatjuk ki, hiszen ezek a névalakok is beleillenek a hegynevek rendszerébe, mivel azok is ezt a tulajdonság + *kő* szerkezetet mutatják.

Emellett ugyanakkor az újabb *kő* utótagú várnevek létrejöttében esetleg a már használatban lévő várnevek analógiás hatásával is számolhatunk. A Nógrád vármegye északnyugati részén a 13. század második felében épült *Baglyaskő, Hollókő* és *Somoskő* várak nevei ilyen módon talán kapcsolatba hozhatók a 13. második felétől adatolható *Kékkő* várnévvel (bár, ahogy utaltam rá, e nevek esetében korábbi névadással is számolhatunk). A három várnévvel összefüggésben arra is utalnunk kell, hogy az általuk jelölt várak egyaránt a Kacsics nem Illés ágához tartozó Péter és utódai kezén voltak, vagyis a névadás során akár egyazon névadóval is számolhatunk. A Sopron megyei *Szarvkő* vár nevét nem sokkal a megépülése után már említik. Esetében nagyobb valószínűséggel tehető fel, hogy a közeli *Szarm ~ Szarv* településnév és a *kő* várnévi utótag összetételével alakult a már meglévő *kő* utótagú nevek mintájára. Amint a felsorolásból látható, előfordul olyan eset is, hogy egyazon vár megnevezésére az adott korban két *-kő* utótagú név is használatban volt: az Erdélyi Fehér vármegyei káptalani várat az oklevelek *Szentmihálykő* és *Szádkő* néven is említik.

A 14. század második felében a korábbiaknál jóval kevesebb *kő* utótagú várnév tűnik fel (lásd ehhez a 4. térképet). Ehhez az időszakhoz csupán hat várnév, a Pozsony és Borsod vármegyéből is adatolható *Éleskő,* a Nyitra vármegyei *Keselyűkő,* a Torna vármegyei *Sólyomkő* és a Somogy és Nógrád vármegyei *Fejérkő* első adatai köthetők. E nevek szintén az északi, északnyugati, illetve az erdélyi hegyvidéki régióban jelentkeznek. A Borsod vármegyei *Éleskő* kivételével minden név 14. században épült várat jelöl.

[1] *Baglyaskő* vára nem tartozik ugyan az extrém helyzetű hegyi mentsvárak közé, de ez is egy kisebb kiemelkedésen épült.

4. térkép. *Az 1350–1399 között adatolható* kő *utótagú várnevek*

5. térkép. *Az 1400–1449 között adatolható* kő *utótagú várnevek*

Az 1400-as évektől továbbra is adatolhatók újabb *kő* utótagú várnevek első előfordulásai az északi és nyugati területekről (5. térkép): Borsodból *Csorbakő,*

Hevesből *Szarvaskő,* Pozsonyból *Detrekő,* Sárosból *Nyestkő,* Vasból *Kígyókő* és *Márványkő,* emellett ugyanakkor az ország délnyugati részén, Pozsega és Körös vármegyében is megjelenik ez a névtípus: *Éleskő, Fejérkő.*

A 15. század második feléből még kisebb számban vannak újabb adataink (6. térkép): Heves vármegyéből *Oroszlánkő,* Sopron vármegyéből *Macskakő,* Veszprém vármegyéből *Vázsonykő,* Erdélyi Fehér vármegyéből *Királykő,* illetve a délnyugati országrészből, Körös vármegyéből *Szarvaskő.* Látható tehát, hogy a 15. századtól ez a névforma olyan déli területeken is jelentkezik néhány példával, ahol nem csupán a *kő* utótagú hegynévi pár nem adatolható, de magának a lexémának a hegynévalkotó szerepére sincs adatunk (vö. RESZEGI 2011: 119). Itt már nyilvánvalóan eleve várnévként jöhettek létre ezek a névformák, s nem is igen feltételezhetünk hegynévi előzményüket.

6. térkép. *Az 1450 után adatolható* kő *utótagú várnevek*

Összességében megállapíthatjuk, hogy a névtípus megjelenése a 13. század második felére tehető, s különösen nagy számban adatolhatók *kő* utótagú nevek a 14. század első felében, melyek jó részénél esetleg korábbi névadással is számolhatunk. Ezt követően a névtípus veszített a produktivitásából (a visszaesés talán a várépítés terén bekövetkezett változásokkal is összefügghet), de továbbra is hoztak létre ily módon neveket, s a 15. században olyan területeken is találkozunk velük, ahol hegynévi előzmények nem motiválhatták a névadást.

4. A névtípus elterjedését áttekintve láthatóvá vált, hogy a legkorábbi *kő* utótagú várneveknek néhány esetben adatolható az azonos alakú hegynévi párjuk. Ezek a várnevek kétségtelenül a hegy nevéből alakultak metonimikus névadással. A várak jelölésére egyébként is igen jellemző, hogy a velük területi kapcsolatban álló hely, jobbára település nevével, esetleg azzal alkotott összetétellel nevezik meg őket (pl. Bars vm. *Léva:* 1156/1347: *Leua,* v., Gy. 1: 457 — 1321/1323: sub castro *Lewa,* Gy. 1: 457; Nógrád vm. *Jenő:* 1274/1378/1454: v. *Jenew,* Gy. 4: 254 — [1282–1295]>1406: castro *Jenew,* Gy. 4: 254; *Szőllős:* 1265: t. *Zeleus ~ Zeuleus,* Gy. 4: 301 — 1290: castr. *Zeuleus,* Gy. 4: 301), esetenként pedig hegy neve vonódik át a vár megnevezésére (pl. Zala vm. *Csobánc:* 1255: *mons* nomine *Chobanch,* Cs. 3: 10 — 1300: castelianus de *Chubanch,* Cs. 3: 10; Vas vm. *Ságsomlyó:* 1275k.: *mons Sagsomlowa* cum castro, Cs. 2: 719 — 1479–1480: castrum desertum *Saagsomplya,* Cs. 2: 719). Nyilvánvalóan korábbi hegynév meglétével számolhatunk a Nógrád vármegyei *Sztrahora* (vö. szlk. *hora* 'hegy', ŠMILAUER 1970: 69) és a Brassó vidéki *Feketehalom* várnév esetében is (1268: *Feketeholm,* castr., Gy. 1: 828), melyeknek — noha a korból nem adatolható hegynévi párjuk — utótagjuk egyértelműen hegynévi előzményre utal.

A fenti példákhoz hasonlóan a hegynevek átvonódásával számolhatunk tehát az első *kő* utótagú várnevek esetében is. A névadás szemléleti alapja több esetben az lehetett, hogy ezeknek az új típusú, kőből épült hegyi váraknak a falai gyakran valóban úgy néztek ki, mintha a kopár sziklákból nőnének ki (vö. CSORBA 2006: 135), sőt esetenként a várak egy része sziklába vágott helyiségekből állt (pl. *Ajnácskő,* Gömör vm.; *Korlátkő,* Nyitra vm.; *Boldvakő,* Abaúj vm.). Erre példát a magyar mellett a német nyelvterületeken belül is találunk, a *-stein* utótagú várelnevezések például szintén gyakorta jelöltek ilyen sziklába vájt várakat (pl. *Wasingstein, Wesenstein, Gnadstein, Kriebstein, Reinstein, Sebenstein, Rapottenstein*), melyekben a szobákon kívül a kápolnák, a sekrestyék, de esetenként még az istállók is ilyen jellegűek voltak (KÖNYÖKI 1905: 234).

Miután a *kő* utótagú várnevek szélesebb körben is ismertté váltak, ezek analógiás hatásával is számolhatunk. Ezt a feltevésünket támogathatja az, hogy ezek a várak a hegyvidékeken egymáshoz viszonylag közel emelkedtek, s így nevük azon a vidéken eleve ismert lehetett. Emellett ugyanakkor számolnunk kell azzal is, hogy a nemesek névismerete az alacsonyabb társadalmi helyzetű néprétegekéhez képest kiterjedtebb lehetett. Ismeretes ugyanis egyrészt, hogy részt vettek egymás jogi ügyeiben. Emellett főként a 13–14. században tömegesebbé váltak bizonyos udvari ünnepségek (lovaggá avatások, királyi találkozók, „kerekasztal"-ünnepélyek, vö. KURUCZ 1988: 121). Az Anjou-korban pedig az udvari nemesség kialakulásával is számolhatunk, vagyis az arisztokraták zöme huzamosabban a király környezetében tartózkodott (HORVÁTH 2009: 79). Így feltehető, hogy a nemesség tagjai bizonyos értelemben egy névközösséget alkottak (a névközösség fogalmához lásd RESZEGI 2015), életvitelükből, szociokulturális körülményeikből

adódóan kiterjedtebb földrajzi ismeretekkel bírhattak, s ehhez kapcsolódóan névismeretük is, különösen a gazdasági és hatalmi-politikai szempontból jelentős várak tekintetében gazdag lehetett. Számolhatunk tehát azzal, hogy ismerhették az itt elemzett névadási módot is, s amikor lehetőségük adódott, esetenként maguk is alkalmazták.

Mindebből pedig az következik, hogy nem kell feltétlenül egy, a névadás alapjául szolgáló elsődleges hegynév meglétét feltételeznünk azokban az esetekben, amikor ez adatokkal nem igazolható. E várnevekben a *kő* lexéma másodlagos lexikális formánsnak tekinthető (a terminushoz vö. BÁBA 2013: 104–105).

További adalékul szolgálhat a *kő* utótagú nevek analógiás elterjedésének magyarázatához az a későbbi, 15. századtól adatolható négy várnév is, melyek elhelyezkedése, építészeti jellege a korábban épült várakétól különbözik. Ezek ugyanis, ellentétben a korábbi várak nagy többségével, nem a meredek, sziklás hegyeken, hanem — a régészeti ásatások és a történettudományi szakmunkák szerint — a völgyekben, kisebb dombokon épültek (vö. FÜGEDI 1977, CSORBA 2006, SZABÓ é. n.). Erre példa a Sáros vármegyében, a Hernád völgyében fekvő *Nyestkő,* a Vas vármegyei, vélhetően hajdan domb tetején álló *Kígyókő,* a szintén e megyebeli *Márványkő,* illetve a Veszprém megyei *Vázsonykő* vára. A felsorolt várak kapcsán tehát nem valószínűsíthetjük a hegynévi párhuzamukat, sőt esetükben azon túl, hogy kővárakról van szó, látszólag nincs is más hasonlóság a többi *kő* utótagú névvel jelölt várral. A névadást tehát olyan módon magyarázhatjuk, hogy a korábbi *kő* utótagú várelnevezések mintája, vagyis a sajátosságot megnevező névrész + *kő* névszerkezet még általánosabbá vált, s kiterjedhetett az új típusú várak egész körére. Hozzá kell tennünk azonban, hogy ez a névadási gyakorlat nem vált általánossá. A névadók és névhasználók tehát jobbára továbbra is a hegyi várak nevének mintájaként értelmezték a névtípust.

E nevek modellalkotó jellegét szemlélteti az is, hogy az újkorban feltárt névtelen várromok megjelölésére is használtak ilyen szerkezeteket. A Bars vármegyei középkori, de csak 1972-ben feltárt *Szentbenedekkő várá*-ra a *Benedicka skala* nevű hegy (CSORBA 2006: 36), a szintén barsi *Sólyomkő* vár nevére pedig, melyről ugyancsak nem maradtak fenn írásos források, talán egy csupán egyszeri előfordulású helység neve (1253: *Soulumku,* Gy. 1: 426) lehetett befolyással a korunkig fennmaradó nagyszámú *kő* utótagú várelnevezések hatása mellett.

A magyar nevekéhez hasonló módon alakult a német nyelvterületen a 'kő' jelentésű *Stein* utótagú nevek produktivitása: a 11. században jellegzetes *-stein* utótagú vármegnevezések a 13. és 14. században olyan helyeken is elterjedtek, ahol ezen domborzati jellegzetességek nem voltak jelen, mint azt a hollandiai Rajna delta területén lévő *Hagenstein* és *Ysselstein* elnevezések is példázzák; sőt HEINRICH BOXLER szerint a *-stein* a későbbiekben a *Burg* földrajzi köznév szinonimájaként is használatos volt (1990: 1599). Azaz megítélése szerint a vázolt folyamat a német földrajzi köznév jelentését is befolyásolta. Magam a német név-

használati szokások értelmezéséhez nem kívánok hozzászólni, a magyar *kő* lexéma kapcsán azonban nem látom indokoltnak magának a földrajzi köznévnek a jelentésváltozásával számolni.

A *kő* utótagú várnevek elterjedését a német *Stein* 'kő' utótagú várnevek motiváló hatása is befolyásolhatta. Akár közvetlenül a német nyelvterületről kisugárzóan, de esetleg a magyarországi németség hatásaképpen is. Ez utóbbi körbe tartozó nevek a 14. század végétől szerepelnek okleveleinkben (pl. Gömör vm. *Ajnácskő:* 1341/1347: castr. *Aynaskw,* Gy. 2: 480 és 1434: *Pirsenstein,* ENGEL 1996: 265), melyek esetenként a magyar *kő* utótagú várnevekkel együtt is előfordulnak (Pozsony vm. *Éleskő:* 1394: *Eleskw* in wlgari theutonico *Scharfessteyn*).

A névcsoport vizsgálata során azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a *kő* utótagú névformák több esetben más, korábbi megnevezést váltottak föl: *Hedreh ~ Éleskő* (Pozsony), *Gimes ~ Divénykő, Susol ~ Saskő, castri Boldva ~ Boldvakő, castrum Oroszlán ~ Oroszlánkő* (Heves), *castri Baglyas ~ Baglyaskő.* Ezzel a jelenséggel az 1300 után adatolható nevek körében találkozhatunk, ami szintén a névszerkezet ez időbeli produktivitását tükrözi. Az új névváltozat olykor összefügg a korábbi formával, az válik kétrészessé, esetleg a *vár* utótagot váltja *kő* névrész: a korábbi forma egy- vagy kétrészes voltát (*Oroszlán* vagy *Oroszlánvár* stb.) azonban nemigen tudjuk megállapítani.

Különbözik ettől *Saskő* várnév esete, a vár korábbi megjelölésére ugyanis a területről tájnévként adatolható *Susolgi* alakkal összefüggést mutató *Susol* forma szerepel az oklevelekben. Korábban — a névadás logikáját megfordítva — a későbbi várnévből kiindulva értelmezték a tájnevet *Sas-kő-alja*-ként (vö. JUHÁSZ 1988: 98), amint azonban arra SZŐKE MELINDA rávilágított, ez a névstruktúra a tájnevek körében egyedülálló lenne (2013: 77–78, 2015: 119–120, vö. még ehhez RESZEGI 2011: 57). Ugyanakkor a magánvárak esetében nem szokatlan, hogy kezdetben nincs a kiemelkedés vagy valamely más, a várral lokálisan érintkező hely nevétől eltérő megnevezésük. Ebből kiindulva tehát valószínűbbnek tarthatjuk, hogy nem a tájnév alakult a várnévből, hanem épp a vár korai *Susol* megjelölései magyarázhatók a tájnévből. Majd amikor a vár királyi tulajdonba került, „saját" nevet is kapott, *Sas-kő*-ként nevezték meg. A név alapjául szolgáló hegynévről azonban nincs tudomásunk. Az sem lehetetlen, hogy talán az egyébként ismeretlen eredetű korábbi *Sosol* név hangzása motiválta az új megnevezést.

A *Saskő* példája esetleg felvetheti annak a lehetőségét, hogy a *kő* utótagú várnevek szempontjából lényeges momentum lehet, hogy a vár királyi tulajdonban vagy magánkézben volt-e. Az adatokat megvizsgálva ugyanakkor úgy tűnik, hogy ez aligha volt számottevő körülmény, ugyanis a vizsgált időszakban ezeknek a váraknak a tulajdonjoga egyébként is jelentős változást mutatott. IV. Béla politikájának következtében megszaporodtak az építkezések, s egyre több magánvár épült a királyi hatalom meggyengülésével összefüggésben, a 14. század

kezdetétől viszont az Anjouk hatalomra kerülésével a várak ismét királyi tulajdonba kerültek. Emellett a kérdés megítélését nehezíti a várnevek első előfordulásának a már említett esetlegessége is. Mindezek alapján nem mutatható ki, hogy ez a névtípus a királyi vagy pedig a magánvárakra volt inkább jellemző.

Irodalom

AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár I–II., VII–VIII.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Budapest–Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1990–1993.

BÁBA BARBARA 2013. Földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok. *Magyar Nyelvjárások 51:* 103–110.

BOXLER, HEINRICH 1990. *Die Burgnamengebung in der Nordostschweiz und in Graubünden.* Studia Onomastica Helvetica 2. Arbon.

CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára.* Pest, [később] Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

CSORBA CSABA 2006. *Felvidéki várak históriája. A honfoglalástól a mohácsi vészig.* Dunaszerdahely, Lilium Aurum

DF. = Diplomatikai Fényképgyűjtemény. URL: http://mol.arcanum.hu. (2015. 01. 18.).

Dl. = Diplomatikai Levéltár. URL: http://mol.arcanum.hu. (2015. 01. 18.).

ENGEL PÁL 1987. Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problematikájáról. *Műemlékvédelem 31:* 9–14.

ENGEL PÁL 1996. *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* I. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

ErdHnK. = VISTAI ANDRÁS JÁNOS: *Erdélyi helynévkönyv I–III.* (é. n.). https://web.archive.org/web/20110710231100/http://www.fatornyosfalunk.com/html/erdelyi_helynevkonyv.html (2015. 01. 18.)

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.

F. = FEJÉR, GEORGIUS 1829–1844. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Budae, [később] Budapest.

FEKETE NAGY ANTAL 1941. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. Trencsén vármegye.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

FELD ISTVÁN 2014. Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk. *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére.* Debrecen–Budapest, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem–Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar–Pázmány Péter Katolikus Egyetem. II, 369–390.

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FÜGEDI ERIK 1977. *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HOkm. = *Hazai okmánytár I–V.* Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY – VÉGHELY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII.* Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.

HORVÁTH RICHÁRD 2009. Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: NEUMANN TIBOR–RÁCZ GYÖRGY szerk. *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 63–104.

HORVÁTH RICHÁRD 2011. Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: TEREI GYÖRGY–KOVÁCS GYÖNGYI–DOMOKOS GYÖRGY–MIKLÓS ZSUZSA–MORDOVIN MAXIM szerk. *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére.* Budapest, Castrum Bene Egyesület. 79–93.

JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás.* Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÖNYÖKI JÓZSEF 1905. *A középkori várak. Különös tekintettel Magyarországra.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

KURUCZ ÁGNES 1988. *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Mohács = BALÁZS GÁBOR–KISS ANITA–SCHRAMEK LÁSZLÓ PÉTER 2007. *Mohács előtti oklevelek a Pest Megyei Levéltárban. Átiratok és regeszták.* Budapest, Pest Megyei Levéltár.

MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei I–IV.* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1981.

NHZS. = FINDROVÁ, IVICA–MAJTÁN, MILAN szerk. 1990. *Názvy hradov a zámkov v Slovenskej republike.* Slovenský úrad geodézie a kartografie. Bratislava, Slovenský Úrad Geodézie a Kartografie.

NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA 1902–1906. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt I–II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

RESZEGI KATALIN 2010. A hegyrészt jelölő földrajzi köznevek. *Magyar Nyelvjárások. 48:* 77–97.

RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

REszegi Katalin 2012. Jelentésbővülés a helynevek körében. *Helynévtörténeti tanulmányok 7:* 61–68.

Reszegi Katalin 2015. A névközösség fogalmához. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 165–176.

RMGl. = Berrár Jolán–Károly Sándor szerk. 1984. *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Šmilauer, Vladimír 1970. *Příručka Slovanské Toponomastiky. Handbuch des slawischen Toponomastik.* Praha, Academia.

Szabó Tibor é. n. *A történelmi Magyarország várai.* (http://jupiter.elte.hu/.) (2015. 01. 26.).

Szőke Melinda 2013. A garamszentbenedeki alapítólevél *Susolgi* szórványához. *Magyar Nyelvjárások 51:* 73–84.

Szőke Melinda 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

Tóth Sándor 1910. *Sáros vármegye monográfiája II.* Budapest, Sáros vármegye.

UrkBurg. = Hans Wagner–Irmtraut Lindeck-Pozza 1965–2000. *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebeite der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V.* Wien–Köln–Graz, H. Böhlaus Nachf.

ZW. = Zimmermann, Franz–Werner, Carl 1892–1902. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–III.* Hermannstadt.

Bölcskei Andrea

Az egyházi birtoklásra utaló történeti helynevek összegyűjtéséről, elemzési szempontjairól*

1. A földrajzi és nyelvi tájkép alakulásának egyes kultúrafüggő vonatkozásai

A földrajzi és nyelvi tájkép alakulásának összefüggéséről már a 20. század közepének névtani szakirodalmában is olvashatunk. LŐRINCZE LAJOS a névélettani vizsgálati szempont középpontba állításával az ember és a táj kapcsolatának a földrajzi nevek keletkezésében, változásaiban, elmúlásában játszott szerepére, jelentőségére hívja fel a figyelmet (1947: 4). A LŐRINCZE által „műveltségi nevek"-nek tekintett helynevek esetében a táj egy részlete megnevezésének alapja az emberi beavatkozás által megváltoztatott földrajzi valóság (i. m. 5–6, 14).

Az ember gyakran változtatja meg a tájat gazdasági céllal (termőre fordítja a terméketlen vidéket, erdőt telepít, halászóhelyet létesít, állatot tart, ipari tevékenységet folytat, lakhelyet alakít ki, közlekedési útvonalakat hoz létre a tájban stb.); a tájváltoztatás lehet azonban kulturális indíttatású is: az egyházi rendeltetésű építmények (templomok, kápolnák, rendházak, kolostorok, haranglábak, keresztek stb.) létrehozása szembetűnően mutatja a földrajzi környezetben is azt, hogy a szellemi tájékozódás irányát meghatározó intézmény erőteljesen jelen van egy adott korszak emberi gondolkodásában (vö. pl. LŐRINCZE 1947: 14–20, DAVIES 2002: 417).

A középkori Európa kulturális egységét biztosító kereszténységet meghonosító és elterjesztő egyházszervezet fenntartását a feudális államrend keretei között a hívektől beszedett tized és a király, illetve a magánbirtokosok által az egyháznak adományozott földbirtokok jövedelme biztosította (KRISTÓ 1999: 103–107, 2003: 150–151, MÁLYUSZ 2007: 17–20). Az egyházi birtokok, melyek gyakran a környékbeli lakosságot a mezőgazdasági termelés új formáival megismertető mintagazdaságok is voltak (KRISTÓ 2003: 258–260), szintén az ember tájváltoztató tevékenységének eredményét tükrözték. A földrajzi környezet ilyen jellegű megváltoz(tat)ása szükségszerűen vezetett a korszakban a birtoklástörténeti nevek egy új csoportjának, az egyházi birtoklást tükröző helyneveknek a megjelenéséhez.

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

A középkori kereszténység földrajzi környezetet befolyásoló s ennek következtében a táj változását tükröző helynevek megjelenését kiváltó hatása más európai országokban is jelentkezett, ma is fellelhető építészeti és nyelvi következményekkel, ami magyarázza, hogy miért irányulhatott újabban is érdeklődés a téma iránt Nyugat-Európa egyes országaiban (QUINTON 2009).

MEZŐ ANDRÁS meghatározása szerint magyar viszonylatban „egyházi helynévnek tekinthető minden olyan helységnév, amelyben nyelvileg kifejeződik valamilyen egyházi építményre vagy ezek részeire, az egyház tiszteleti nevére, az egyházhoz tartozó személyekre és szervezetekre való utalás" (1996a: 23–24, lásd még 1997: 245 is). Bár a szerző művelődéstörténeti mozzanatok figyelembevételével, lexikális alapon az egyházi helységnevek négy csoportjával számol (egyházi épületekre, építményekre és részeikre utaló helységnevek; az egyházhoz tartozó személyekre utaló helységnevek; egyházi szervezetre utaló helységnevek; patrocíniumi, a templom titulusára utaló helységnevek; vö. MEZŐ 1996a: 24), a névadási aktus motivációja szerint, szemantikai alapon lényegében két névtípust különíthetünk el. Az ide vonható helységnevek egyik típusa a település egyházi építményével kapcsolatos információt közöl: egyházi épületek jelenlétére, az egyház tiszteleti nevére, a templomcímre utal. A helységnevek másik típusa az egyház birtokosi szerepkörét állítja előtérbe: egyházhoz tartozó személyek, egyházi szervezetek tulajdonosi státusát tünteti fel.

Eddigi helynévtörténeti vizsgálódásaim során úgy tapasztaltam, hogy míg az egyházi építményekkel kapcsolatos információt közlő névformákról viszonylag sok, közöttük nagyszámú friss és korszerű szemléletű szakirodalomi munkával rendelkezünk (lásd pl. KNIEZSA 1943, MEZŐ 1966, 1979, 1981, 1991, 1992, 1996a, 1996b, 2003, MIKESY 1967, SOLYMOSI 1976, KÓNYI 1979, KRISTÓ 1983, BENKŐ 1987, 1993, HAJDÚ 1991, LÉVAI 1994, HOFFMANN 1999, RÁCZ A. 1999, BÖLCSKEI 2005, TÓTH V. 2006, 2007, 2011, 2012), az egyház egykori birtokosi szerepkörével összefüggésben keletkezett névalakok jellemzőinek tárgyalása ez ideig háttérbe szorult (de lásd pl. SOLYMOSI 1994, 1997, MURÁDIN 2000, BÖLCSKEI 2008, 2012, SZŐKE 2013).[1] Az utóbbi névtípus tüzetesebb vizsgálatára monografikus formában ezért magam vállalkozom.

Egy-egy régi magyar helynévtípus sajátosságainak feltárása kétségtelenül hozzásegít minket helynévrendszerünk egészének értelmezéséhez, az eddig egymástól élesen elkülönülőnek tekintett névtípusok összefüggéseinek megértéséhez. Az egyház egykori birtokosi szerepkörével összefüggésben keletkezett magyar helynevek forrásfeldolgozáson alapuló nyelvi és névtörténeti szempontú monografikus bemutatása, úgy vélem, a magyarság névadási–névhasználati gyakorlata szempontjából meghatározó jelentőségű birtoklástörténeti helynevek egy önálló,

[1] A releváns szakirodalom által felvetett vizsgálati szempontok részletezőbb számbavételét lásd BÖLCSKEI 2012.

kultúrtörténeti kötöttségű típusának sajátos jellegzetességeiről tájékoztat majd, általánosságban pedig a táj változó, kultúra- és művelődésfüggő emberi konceptualizációjáról nyújthat korszerű ismereteket.

2. A helynevek forrásai, az anyaggyűjtés szempontjai

Az egyház egykori birtokosi szerepkörét tükröző magyar helyneveket nyomtatásban vagy digitális formában hozzáférhető, különféle műfajú, releváns történeti és nyelvészeti forrásokból látom célszerűnek összegyűjteni. A névadatok diakrón szempontú összevethetősége miatt szándékoltan különböző korszakok névanyagát tárgyaló történeti földrajzok (pl. a Györffy-, Csánki- és Fekete Nagy-féle kötetek), okmánytárak (pl. A., Zs.), helynévtárak (pl. LexLoc., L., MDH., Hnk.), helynévszótárak (pl. KMHsz., FNESz.), földrajzinév-gyűjtemények (a megyei, járási kötetek), történeti (pl. PRT.) és nyelvészeti (pl. M.) munkák adatai alapján első lépésben adatbázist készítek, amely a további kutatás alapjául szolgál.

Az anyaggyűjtés során arra törekszem, hogy az adatbázisba felvett hely(ség)nevek megfeleljenek az alábbi két kritériumnak: 1. a névforma által jelölt hely(ség) egykori egyházi birtoklásának ténye a források alapján igazolt legyen, illetve 2. a névalak legalább egyik névrésze nyelvileg is azonosítsa a tulajdonost. *Szurdokpüspöki* (1261/1271: *Zurdukpispuky,* Gy. 3: 127) például az 1260–80-as években az egri püspök birtoka volt (a *Szurdok-* bővítményrész a közeli Szurdokvölgyre vonatkozik; Gy. 3: 128, FNESz.).

Kívül maradnak az elemzendő helynevek korpuszán ugyanakkor azok a névformák, amelyek 1. olyan lexémát tartalmaznak, amely egybeesik ugyan egy egyházhoz tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet jelölő szóval, ám a konkrét névbe a lexéma nem egyházi vonatkozású terminusként (hanem pl. személynévként) került be (pl. a *Monok* településnév puszta személynévből keletkezett, a személynév alapja a régi *monoh* 'barát, szerzetes' főnév; vö. FNESz.); 2. egyházhoz tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet jelölő lexémát foglalnak magukban, ez azonban nem a hely birtokosára utal, hanem a hellyel valamilyen egyéb kapcsolatban lévő személyt, intézményt azonosít (pl. a *Papos* településnév azt mutatja, hogy a név adásakor a helységnek papja volt; vö. FNESz.); 3. formailag egybeesnek ugyan tényleges egykori egyházi birtoklásra utaló hely(ség)nevekkel, ám névköltözés eredményeként jelentek meg (pl. Piskó első lakosai a korábban *Püspöki*-ként ismert Drávapiskiből érkezhettek; vö. FNESz. *Piskó*); 4. népetimológia során, illetve hatósági névrendezés útján váltak azonos vagy (részben) hasonló alakúvá tényleges egykori egyházi birtoklást jelölő hely(ség)nevekkel (pl. az *Opáka* településnév egy 'szikla, krétás mészkő, márgapala' jelentésű szláv köszóból keletkezett pataknévre vezethető vissza, s hatósági névmagyarosítás eredményeként lett 1905-re *Apátka* formájúvá; vö. FNESz. *Apátka*); 5. olyan hely(ség)et jelöltek, amelyben volt ugyan egyházi intézmény, ám nem bizonyítható, hogy a névben megjelölt intézmény egyben a hely(ség)nek a tulajdonosa

is volt (pl. a Tisza menti Monostorsápon bencés monostor állt; vö. Cs. 1: 31 *Monostor-Sáp*); 6. a magánegyházrendszer emlékét őrzik, s az egyházi intézményt alapító nemzetség, kegyúr nevét foglalják magukban (pl. Tomajmonostorán állt a Tomaj nem bencés rendi nemzetiségi monostora; vö. Gy. 3: 142); 7. egyházi szolgáltatófalvakat jelöltek (pl. a garamszentbenedeki apátság tulajdonában lévő Ártánd település lakói ártányokkal adóztak; vö. FNESz.); valamint 8. bármely egyéb szemantikai tartalommal bírnak, bár olyan hely(ség)eket azonosítottak, amelynek egyházi birtoklása adatolt (pl. a somogy megyei *Andacs* a veszprémi püspöké volt; vö. FÉNYES 1851: 24).

A fentiekből nyilvánvaló, hogy — bár a vizsgálatba vont névformák az esetek döntő többségében valamely jellegzetes, az egyházhoz tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet általánosságban jelölő lexémát (is) tartalmaznak — a pusztán lexikális alapon való adatgyűjtés könnyen vezethet tévedésekhez. A névformák egy része egyéni mérlegelést igényel.

A *monostor* lexémát vagy annak birtokos személyjeles változatát nemzetség- vagy személynév mellett tartalmazó névformák az Árpád-korban például többnyire úgy keletkeztek, hogy egy adott helyen a területet birtokló nemzetség vagy annak képviselője nemzetségi monostort építtetett, melyről a környező település metonimikusan kapta a nevét. GYÖRFFY sokszor részletezően be is számol róla, hogy kié volt eredetileg a terület, ahol a nemzetségi monostor épült, és azt aztán a nem ágai hogyan, milyen részletekben örökölték a továbbiakban, illetve elmondja, hogy ki lett a tulajdonos a nemzetség kihalása után. A nógrádi Kökényesmonostort például a 13. század elején alapította a francia származású Kökényes-Rénold nemzetség a premontrei rendi Garábmonostor filiájaként, majd 1322-ben a király a nemzetség kihalását vélelmezve a monostort és a környező települést a Kácsik nem egy képviselőjének adományozta (Gy. 4: 262). A birtok ilyenkor tehát jellemzően magánkézen volt és maradt, nem került a névben jelzett egyházi intézmény tulajdonába. A baranyai *Monostor* település (korábban *Pél,* 1289/1291: mon. *B. Michaelis* de *Peel,* de 1332–1335: *Monustur,* Gy. 1: 343) a Majs nemzetség közeli Szent Mihály-monostoráról vette a nevét (FNESz. *Pélmonostor*). Azaz ezekben az esetekben az épületről való metonimikus névadás példáival, nem pedig birtoklástörténeti településnevekkel kell számolnunk.

Kolozsmonostor településről (+1263/1324/1580: *Colusmonustura ~ Monustur ~ Monustura,* Gy. 3: 353) ugyanakkor tudjuk, hogy a 13. században a helyi Szent Mária bencés apátságé volt, s az apátság kerül elő tulajdonosként Kolozsvár 1377. évi határleírásban is, melyet I. Lajos készíttetett a város polgárainak kérésére (Gy. 3: 355, Cs. 5: 322). A helység egyházi intézmény által való birtoklásának ténye nyelvi formában is jelentkezik a korszakban: 1355: *Monusturfalua* (Cs. 5: 308). Bodrogmonostor település birtokosa egy időben a közeli ciszterci apátság volt (Cs. 2: 195). E két utóbbi esetben a *monostor* lexéma tehát birtoklástörténeti alapon került a névformákba.

Egy-egy esetben az egyházi intézmény birtokosi voltát a névformában nem az intézményre általánosságban utaló lexémával, hanem annak a helységnévnek a segítségével fejezték ki a névadók, amely azt a települést jelölte, ahol a tulajdonjoggal rendelkező intézmény volt. Így a GYÖRFFY szerint 1326-ban *Jásti földként* ismert esztergomi terület a Veszprém megyei jásti bencés apátság birtoka volt (Gy. 2: 293); a somogyi Budavárimuszt település (1416: *Budauarimuzth*) pedig a budai káptalan tulajdonában állt (Cs. 2: 630). Ugyanakkor egy, a gyulafehérvári káptalan birtokában lévő, az Ompoly folyó mellett található falu jövedelmét GYÖRFFY adatai szerint 1288 körül Regulus kanonok bírhatta, akiről a települést *Regulustelké*-nek nevezték (1299/1580 u.: *Ompey* sive *Regulusthelk,* Gy. 2: 181). Ez utóbbi helység tehát az előbbi településhez hasonlóan káptalani birtok volt ugyan, nevében mégsem az egyházi intézmény tulajdonosi joga tükröződik, hanem egy konkrét, egyébként egyházi hivatalt viselő személynek, a haszonélvezőnek az emléke őrződött meg.

Az egyházhoz tartozó személyt jelölő lexémák egy része személynévként is élt a múltban. GYÖRFFY a szentantali uradalom határleírásában szereplő *Apát bükke* névformával ([1266]/1266/1274: *Apat Byky,* Gy. 3: 254) kapcsolatban elmondja, hogy ez bizonyára IV. Béla jegyzőjének, Putha fia Apath-nak az emlékét őrzi, akinek Zsarnószeg közelében lévő erdejét jelölhette (Gy. 3: 264–265). Ebben a példában az *Apát* lexéma tehát személynévi értékben szerepel.

A történeti névadatok pontos formájának azonosítását időnként filológiai természetű problémák nehezítik. GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzában egy adott hely ugyanabból az oklevélből származó nevét például nem mindig teljesen azonos formában találjuk meg. A szerző egy 1299/1411/1413-as datálású határleírásból például a „t-m *Apathy*" alakot idézi magának a helynek a leírásakor (Gy. 4: 226), ugyanakkor „t-m *Apathi*" formát ad meg ugyanerre a helyre vonatkozóan a Nógrád város határának birtoklásában beállt 13. század végi változások tárgyalásakor (Gy. 4: 281).

Néha az is megesik, hogy a különböző nyomtatott munkák azonos forrásdokumentumra (is) hivatkozva némiképp eltérő névformákat adnak meg egy-egy hely(ség) adatsorában: Gyöngyöspüspöki 1261/1271-es datálású adata GYÖRFFYnél *Gunguspispuki* formában tűnik fel (Gy. 3: 127), a FNESz. ugyanebből az esztendőből, a GYÖRFFY által is használt forrásra hivatkozva, *Gunguspispuky* alakot közöl; Barátsokoró adatsorában CSÁNKInál 1252-es dátum alatt *Brath* forma szerepel (Cs. 3: 545), GYÖRFFY — részben a CSÁNKI által is megjelölt forrásra támaszkodva — +1252/[1270] datálás mellett *Barath* alakot ad meg (Gy. 2: 580).

Az azonos esztendőre datált különböző névformák jelentkezésének ugyanakkor az is lehet az oka, hogy a szerzők különböző forrásművekből idézik az adatokat. Továbbra is Barátsokoró adatsoránál maradva, az 1262-es adat CSÁNKInál *Baratsucorov* (Cs. 3: 545, forrása: ÁÚO. 3: 29), GYÖRFFYnél *Baratsucurov*

formájú (Gy. 2: 581, forrása: PRT. 2: 318); míg 1339-ből, különböző okleveles forrásokból CSÁNKI *Barathy* (Cs. 3: 545), GYÖRFFY pedig *Barath* névalakot adatol (Gy. 2: 581).

GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzában időnként olyan magyar nyelvű névformákat ad meg címszóként, amelyek létezésére csak közvetett adata van az Árpád-korból. Így például a Győr vármegyei Barátival keletről határos települést jelölő 1261/1411: *Cruciferorum* (Gy. 2: 605) latin adat mögött magyar helynevet sejtve, magyar megfelelőként, nyilván analogikus alapon, a *[Keresztes]* névalakot tünteti fel címszóként. A magyar névformák latin névalakok alapján való kikövetkeztetésének eljárásával a KMHsz.-ban is találkozunk, lásd például a baranyai +1015/+1158//1403/PR.: *Scena abbatis* nevű hely magyar nyelvű *[Apát]-széna* megjelölését.

A források latin névformái alapján valószínűsíthetően létező egykori magyar névalakok kikövetkeztetésének gyakorlatával az adatbázis készítése során magam is élek. A Hunyadiak korában a Heves megyei Mezőtárkány és Füzesabony között fekvő település magyar neve 1291: *Buda,* illetve 1494: *Kysbwda* formában kerül elénk, CSÁNKI azonban 1339: *Buda Episcopi* (Cs. 1: 59) névalakot is adatol, mely alapján feltételezhető ugyanakkor a *[Püspök]buda* névforma (talán csak az írásbeliségre korlátozott) használata is. Hasonló példát nyújt a Kolozsvártól északnyugatra található Mákó helység esete is. CSÁNKI szerint a Hunyadiak korában az erdélyi püspök települése volt. Magyar nyelvű adatai *Mákó* formájúak (legkorábbról 1397: *Mako,* Cs. 5: 379–380), ám 1299-ben, illetve 1437-ben jelentkezik a *Mako episcopalis* névalak is (Cs. 5: 379–380), amely magyar megfelelője *[Püspök]mákó* lehetett. A latin névformák alapján az adatbázis készítése során általam kikövetkeztetett magyar névalakok főként a differenciáló jelző, illetve a földrajzi köznévi utótag jelenlétében, minőségében térnek el a forrásokban ténylegesen fellelhető magyar névformáktól.

További filológiai bizonytalanságot eredményez, hogy CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzában létezőnek mond néhány olyan települést a Hunyadiak korában, amelyekre csak korábbi és későbbi adatokat hoz. Eljárása indokoltnak mondható a névvel jelölt denotátum korszakbeli létezésének igazolása tekintetében, ám a korban használt névformák vonatkozásában kevéssé informatív. Így például a Tabtól délnyugatra fekvő, a tihanyi apátság birtokában lévő Apáti település CSÁNKI által idézett névadatai 1275-ből *(Apaty),* illetve 1536-ból valók (*Apaty,* Cs. 2: 587); a Valkó megyei Derzspapfalva egyetlen adata 1275-ös datálású (*Derspopfolua,* Cs. 2: 304).

CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913, Cs.) és FEKETE NAGY ANTAL (1941, FN.) a Hunyadiak korának történeti földrajzát közreadó kötetei ugyanakkor kétszeres értelemben is hasznos forrásmunkáknak tekinthetők: nemcsak 14–15. századi névformákat nyerhetünk belőlük, hanem a kiadás korabeli helységekkel való azonosítás következményeként 19. század végi, 20. század első feléből való névada-

tokkal is gazdagíthatjuk az adatbázist. A későbbi névadatok pontos formájával kapcsolatban azonban néhol elbizonytalanodunk. FEKETE NAGY ANTAL Trencsén megyéről szóló monográfiája bevezetőjében szól például *Trencsénapáti, Trencsénpüspöki* és *Bánpüspöki* nevű birtokokról (FN. 5, 58), ezeket a névformákat azonban sem történeti forrásokból, sem pedig saját korából nem adatolja a kérdéses helyeket jelölő nevek számbavételekor.

3. Az adatbázis felépítése, szerkezete, tartalma

Az adatbázis az egyes helynevek kapcsán a következő adatokat tartalmazza: azonosító szám; a címszóként álló helynév (és lehetséges változatai); a jelölt denotátum fajtája; a megye, ahol a jelölt denotátum található; a jelölt denotátum lokalizációja egy-egy jelentősebb közeli településhez viszonyított helyzet megadásával; releváns helytörténeti események (amennyiben ismeretes: az egyházi birtokos, a rend, az adományozó, az adományozás éve, a téma szempontjából jelentős birtoklástörténeti változások, a vizsgált névtípushoz tartozó névformákkal jelölt közeli helyek); a jelölt denotátum mai neve (ha ismeretes), illetve az egykori névforma fennmaradása környékbeli denotátumok mai megnevezésében; valamint maguk a helynévtörténeti adatok öt korszakra bontva: 1349-ig, 1350 és 1525 között, 1526 és 1771 között, 1772 és 1919 között, valamint 1920 után lejegyzett adatok. Minden egyes helynévtörténeti adat esetében rögzítem a lejegyzés évét, a betűhív névformát, és megadom az adat visszakereshetőségét szolgáló forrásmegjelölést. A helynévtörténeti adatok lexikális, morfológiai, szintaktikai, keletkezés- és változástörténeti sajátosságainak típusát az adatgyűjtés során azonosítom, és kódok segítségével utalok rá az adattáblákban.

3.1. Az azonosító szám

Az azonosító szám funkciója, hogy összekösse a denotátumot leíró és az egyes korszakokból származó névadatokat közlő adattáblák megfelelő sorait, s ezáltal együtt tartsa az azonos denotátumot jelölő egyező és különböző történeti névformákat. Bevezetésére azért volt szükség, mert a címszóként álló névformák önmagukban — a történeti névanyagban gyakori homonímia miatt — ezt a funkciót nem tudták volna ellátni.

3.2. A címszó

A címszóként álló helynév a történeti névformákból kialakult modern, illetve a történeti névformák alapján kialakított modernizált, a mai helyesírási szabályok szerint lejegyzett sztenderdizált névváltozat. A sztenderdizációt jelen esetben megkönnyíti, hogy a történeti névformákat felépítő közszói lexémák köre behatárolható (lásd lent), s e lexémák nagy többsége a mai köznyelvnek is része, mai formájukat tehát ismerjük. Ugyanez mondható el a névformák grammatikai jellemzői tekintetében is. Segíti a sztenderdizációt az is, hogy sok, vizsgálatba vont

névforma kései forrásművekben is jelentkezik, illetve egészen a mai napig fennmaradt; továbbá névrendszerünk elemét képezi számos, a vizsgált névalakokkal bizonyos tekintetben rokonítható névforma is. Így a hangtani és névszerkezeti modernizálás, azaz a mai köznyelvi formának megfelelő helynévalak kialakítása viszonylag biztonságosan elvégezhető.

Mivel a későbbi monografikus bemutatás fókuszában az egyházi birtoklás tényének névformabeli kifejeződési lehetőségei és körülményei állnak, fontosnak tartom, hogy egy-egy helynévnek az idők során jelentkező alakváltozatai a címszóban is megjelenjenek az adatbázisban. Fő címszóként azon névalak modern (vagy modernizált) formája áll, amely legkorábban jelentkezik az áttekintett forrásokban. Ez gyakran, de nem mindig a vizsgált névtípushoz tartozó szerkezetileg legegyszerűbb névalak. Ha az idők során a kérdéses helynév jelentős névszerkezeti változás(ok)on esett át, az eltérő névformákat, szintén modern (modernizált) alakban, névváltozat(ok)ként a címszó részeként megadom. Az esztergomi érsekségnek a Csallóköz nyugati részén fekvő egyik falva például legkorábban *Püspök* néven jelentkezett forrásainkban (1256: *Puspuk*), később *Püspöki* (1338: *Pyspiky*), majd *Pozsonypüspöki* (1910) néven volt ismert (Cs. 2: 786, FNESz. *Pozsonypüspöki*). A címszó a fentiek értelmében a **Püspök ~ Püspöki ~ Pozsonypüspöki** névváltozatokat jeleníti meg.

Az is előfordul, hogy önállóan vagy egyéb változások mellett, a névalkotó lexémák egyike változik meg. A városszalónaki pálosok Felsőőr közelében található települése előbb 1698: *Barátfalu,* később 1773: *Baráth Major* néven kerül elő (ma Mönchmeierhof; vö. FNESz. *Barátmajor*). Ennek megfelelően az adatbázisban **Barátfalu ~ Barátmajor** címszó alá került. A lexikális változás eredményezhet típusváltást: az egyházi birtoklásra utaló névforma más szemantikai tartalommal bíró névalakot cserél le, és fordítva, az egyházi birtoklásra mutató névforma más szemantikai tartalommal rendelkező névalaknak adja át a helyét. Címszóként az adatbázisban ilyenkor mind a két típusú helynév szerepel, az adatolás sorrendjében; lásd például a nógrádi **Füzegy ~ Apáti** (1075/+1124/+1217: *Fizeg* > *1388: *Apaty,* Gy. 4: 242), illetve a Hunyad megyei **Apáti ~ Oroszfalu ~ Orosz ~ Rus(z)** (1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu* > 1390: *Oruzfalu* > 1513/1515: *Oroz* > 1520–1521: *Oroz* al. nom. *Rws,* Gy. 3: 289, Cs. 5: 119) nevű települések esetét.

Egy-egy helység kapcsán időnként arra is van példa, hogy forrásaink olyan korai latin nyelvű névalakot közölnek, amely mögött jó eséllyel a vizsgált névtípushoz tartozó magyar helynév állhatott, ezt azonban nem jegyezték fel a korabeli írnokok. Ilyenkor a latin adat alapján rekonstruálható magyar névalakot, az adattal is igazolt magyar névformák mellett, szögletes zárójelben tüntetem fel a címszóban, a lejegyzés időpontjának figyelembevételével; lásd az Árpád-korban már létező **Holdvilág ~ [Apátfalva] ~ Csicsóholdvilág** nevű helység példáját.

3.3. A denotátumfajta

Denotátumfajta tekintetében az adatbázis főként települések neveit tartalmazza, mivel azonban a jelölt denotátumok minősége az idők során változhatott, illetve a vizsgált névtípus egyes jellemző nyelvi vonásai más denotátumfajtát jelölő névformák esetében jobban megfigyelhetők (lásd például a jelölt birtokos szerkezetek magas arányát a mikrotoponimák körében), az adatbázis változatos típusú földrajzi objektumok neveit foglalja magában. Az adatbázisban rögzített névformák által jelölt denotátumok között, a településeken túl, találhatunk például berket (1275: *Bratiberuk,* Gy. 3: 86), birtokot (1476: *Papeghaza,* Cs. 1: 633–634), dombot (1211: *Apatfeereh ~ Appatfeereh,* Gy. 2: 433), erdőt (1329: *Kereztuserdeu,* Gy. 2: 71), folyót (+1294/1471: *Praepostpataka ~ Praepostpataka,* Gy. 2: 507), földet (é. n.: *Káptalan földe,* Cs. 1: 170), gyümölcsöst (1272/1419: *Dekan Gemulshe,* Gy. 1: 81), halászóhelyet (1326/1353: *Apatzatuna,* Gy. 1: 731), halmot (1342: *Apatakala,* A. 4: 288), határpontot (1390: *Kethremethehege,* Cs. 5: 121), havasi erdőt (+1263/1324/1580: *Leske ~ Apathaasa [Apathoasa],* Gy. 3: 362, Cs. 5: 373–374), hegyet (1295/1296: *Remetehyg,* Gy. 4: 67), helyet ([+1077–95]>+1158//1403/PR.: *Apatkuzhýda ~ Apatkuzhyda,* Gy. 1: 340), pusztát (1481: *Apathitelek,* Cs. 2: 192), szőlőst ([1269]: *Pyspukmal,* Gy. 4: 634), telket (1413: *Papfelde,* Cs. 1: 103 *Mártonfölde*), településrészt (1500 k.: *Káptalangyőr,* Cs. 3: 541), tavat (1326: *Apathlaba,* Gy. 3: 380), utcát (1913: *Barát-utcza,* Cs. 5: 320 *Kolozsvár*), várat (1266: *Apachasumlo,* Cs. 3: 254 *Szőllős*), vízfolyást (1310: *Popaga,* Gy. 1: 616), völgyet (1268: *Apat welge,* Gy. 4: 271).

3.4. A megye megjelölése, a lokalizáció

A megye megjelölése, amelyben a jelölt denotátum található, illetve az egy jelentősebb közeli helyhez, településhez viszonyított helyzet megadásával történő lokalizáció az adatbázisban a forrásmunkákat követi. Az egyes denotátumok helyzetének meghatározása tekintetében azért célszerű a forrásművek szemléletére alapozni, mivel azok következetesen az általuk tárgyalt korszak megyebeosztásával és településállományával számolnak, s viszonyítási pontnak a korban meglévő nagyobb településeket, földrajzi objektumokat tekintik. A denotátumok elhelyezkedésének megadása egy nagyobb folyóhoz, jelentősebb településhez égtáj segítségével való viszonyítás útján, illetve a mikrotoponimák denotátumainak azonosítása a helység megjelölésével, amelynek határában találhatók, a lokalizáció tipikus formái helynévszótárainkban, így az adatbázisban magam is ezeket az eljárásokat követem. Természetesen feltüntetem, ha az egykori megyei hovatartozás nem volt tisztázott, vagy változott az idők során (a mai Szurdokpüspöki település például hol Heves, hol Nógrád megyéhez tartozott; Gy. 3: 127–128, Cs. 1: 68–69, FNESz.).

3.5. Helytörténeti események

A releváns helytörténeti események vonatkozásában forrásaink sok esetben konkrétan megnevezik az egyházi birtokost. Tulajdonosként előkerül többek között az abaszéplaki apátság (1427: *Apathy,* Cs. 1: 203, FNESz. *Széplakapáti*), az adorjánpusztai apátság (1332–1337: *Apati,* FNESz. *Somogyapáti*), az almádi monostor (1468: *Monostorapathy,* Cs. 3: 28, FNESz.), a bácsi káptalan (1332–1337/PR.: *Pysky ~ Pyky ~ Pisqui,* Gy. 1: 231, Cs. 2: 160), a bátai apátság (1267/1380: *Apaty,* Cs. 2: 468, FNESz. *Bátaapáti*), a bélháromkúti apátság (1338: *Apathfalva,* FNESz. *Bélapátfalva*), a borsmonostori apátság (pl. 1476: *Zanthozakan* aliter *Barathzakan,* Cs. 3: 629), a bozóki monostor ([1260 k.]/1388: *Apaty,* Gy. 3: 175), a bulcsi apátság (1367: *Apaty* al. nom. *Vruzfolu,* Gy. 3: 289, Cs. 5: 119), a csanádi püspökség (1900: *Püspöklele,* FNESz. *Maroslele*), a dédesi (szentléleki) kolostor (1313/1339: *Poprethe,* Gy. 1: 799), az egri káptalan (1275: *Bratiberuk,* Gy. 3: 86), az egri püspökség (1261/1271: *Mezeupispuky,* Gy. 1: 801), az erdélyi püspökség (1281: *Baratpyspuky ~ Barathpyspuky,* Gy. 1: 655), az esztergomi érsekség ([1294]/1294: *Puspuky,* Gy. 4: 287), az esztergomi érsek dézsmaszedői (1286/1412: *Desmasteluk,* Gy. 2: 494), a fehérvári káptalan (1332–1337: *Monachy ~ Monoy ~ Monohy,* Cs. 2: 508), a fehérvári őrkanonokság (1511: *Custos-földje ~ Byal,* Gy. 2: 351 *Bial*), a garamszentbenedeki apátság (1253: *Apatj,* Gy. 1: 425), a győri káptalan (1773: *Kaptalon Viss,* FNESz. *Répcevis*), a győri püspökség (1413: *Pispiky,* Cs. 2: 787, FNESz. *Püspökmolnári*), a heiligenkreuzi apátság (1345: *Olsomunuhuduor ~ Olsoumunuhuduor,* Gy. 4: 158, Cs. 3: 683, FNESz. *Barátudvar*), az ittebei prépostság (1221 Pp/Reg: *Popi,* Gy. 3: 320), a jászói konvent (1297: *Prepostfelde,* Gy. 2: 546), a jászói prépostság (1286: *Apati ~ Supch,* Gy. 1: 158), a kalocsai érsekség (1882: *Érsekhalma,* FNESz.), a kapornaki apátság (1895: *Nemes-Apáti,* FNESz. *Alsónemesapáti*), a kerci monostor (1290>1413: *Apathwlge,* Gy. 3: 554, 558 *Pánád*), a kolosi apátság (1910: *Apátkolozs,* FNESz.), a kolozsmonostori apátság (+1263/1324/1580: *Apathida ~ Apathyda,* Gy. 3: 342, 5: 327–328), a lébényi apátság (1808: *Barátföld,* L. 1: 36), a leleszi prépostság (1332–1337/PR.: *Kereztes,* Gy. 1: 632), a nagyszebeni prépostság (1345: *Prepostfolva,* FNESz.), a nyitrai püspökség (1410: *Pisspek,* FN. 178, FNESz. *Trencsénpüspöki*), az óbudai apácakolostor (1382: *Monostorszeg,* Cs. 2: 157), az óbudai prépostság ([1269]: *Popmal,* Gy. 4: 634), a pannonhalmi apátság (1222: *Apaty,* Cs. 3: 59, FNESz. *Kisapáti*), a pécsi káptalan (1332–1335/PR.: *Baratur ~ Barat,* Gy. 1: 281, Cs. 2: 471), a pécsi püspökség (1937: *Püspökbóly,* FNESz.), a pécsváradi apátság (1902: *Apátvarasd,* FNESz.), a pilisi apátság (1476: *Apathmarothya ~ Apathwrmarothya,* FNESz.), a pozsonyi káptalan (1773: *Pap Kőrmősd,* FNESz.), az (aba)sári monostor (1391/1391: *Apathy,* Gy. 3: 119), a somlóvásárhelyi apácakolostor (1908: *Apáczatorna,* FNESz.), a százdi apátság (1261/1271: *Apati,* Gy. 1: 752), a szekszárdi apátság (1331/1331/1334: *Apati,* Gy. 3: 67), a szentgotthárdi apát-

ság (1907: *Apátistvánfalva,* FNESz.), a szentjobbi apátság (1326/1327/XVIII.: *Apaty,* Gy. 1: 594), a szentlászlói kolostor (1395: *Remethefalua,* Cs. 2: 519), a szeri monostor (1329/1378/1388: *Apaty,* Gy. 1: 271), a tihanyi apátság (1093: *Apathur,* Cs. 3: 29), a tordai apátság (*1221/550: *Apathi,* Gy. 1: 594), a váci püspökség (1900: *Püspökszilágy,* FNESz.), a váradi káptalan (1692: *Pap Tamasi,* FNESz.), a váradi őrkanonok (15. sz.: *Kusztoszfalva,* Cs. 1: 625 *Szőllős*), a váradi püspökség (1279: *Pyspukymal,* Gy. 1: 683), a veszprémi káptalan (1488: *Papkezy,* Cs. 3: 246, FNESz.), a veszprémi püspökség (1696: *Papvásár,* FNESz.), a zalavári apátság (1335: *Apathy,* Cs. 3: 28, FNESz. *Zalaapáti*), a zebegényi monostor (1292–1297: *Pap ~ Papy,* Gy. 1: 355), a zobori apátság (1349: *Apaty ~ Kartholc,* Gy. 4: 404), a zselicszentjakabi apátság (1258: *Apaty,* Cs. 2: 587). A felsorolt intézmények rendi hovatartozásából következik, hogy főként az ágostonos, bencés, ciszterci, pálos, premontrei rendek, valamint a templomos és ispotályos keresztesek bírtak olyan településsel, földrajzi objektummal az országban, amelynek nevében tükröződött, hogy az valamely egyházi intézmény, szervezet tulajdonában van, illetve volt.

Ritkábban utalnak forrásaink az adományozó személyére, az adományozás évére, körülményeire, következményeire vagy éppen az egyházi birtok eladományozásának tényére. GYÖRFFY GYÖRGY beszámol róla, hogy a Heves megyei Tiszapüspökit Szent István adta az egri püspökségnek, annak alapításakor a Tisza halászatával együtt, későbbi birtoklástörténete azonban bizonytalan (1261/1271: *Tizapispuky,* Gy. 3: 127–128). Az egyházi birtokbavételt, illetve a tulajdonviszony megszűnését a helynév megváltozása is követhette. A nógrádi Fülektől délre fekvő Hatvan az esztergomi érsek tulajdonába került, aki be is népesítette (1246/1383: *Hatuan* > [1294]/294: *Puspuky,* Gy. 4: 287), a füleki vár ura azonban rövidesen feldúlta a települést. A kerci monostor birtokaként feltűnő küküllői Apátvölgye település később Hermán nb. Lack székely ispán tulajdonaként *Iklód* néven bukkan fel (1290>413: *Apathwlge* > 1347: *Iclod,* Gy. 3: 554).

Egy-egy esetben arra lehetünk figyelmesek, hogy egy adott időszakban több, egymáshoz közeli hely is a vizsgált névtípushoz tartozó nevet visel, melyek minden valószínűség szerint azonos egyházi birtokosra utalnak. A kolozsmonostori bencés apátság *Apáthida* nevű településének 1326. évi határjárása például, többek között, *Apátlába, Apátharasztja* határhelyekről ír, melyek nyilván szintén az apátság birtokában voltak (1326: *Apathharazta* erdő, *Apathlaba* tó, Gy. 3: 380).

3.6. A helynevek nyelvi elemzését szolgáló adatok

A vizsgált típushoz tartozó névtörténeti adatok nyelvi felépítésének elemzése során kitérhetünk a névformákban jelentkező lexémák számbavételére. A lexémák egy része értelemszerűen magát az egyházi birtokost azonosítja általánosságban. Anyagunkban leggyakrabban a következő lexémák kerülnek elő ebben az értékben: *apáca* (1373: *Tothapacha,* Cs. 2: 98), *apát* (1438: *Apátfalva,*

FNESz. *Karancslapujtő*), *barát* (1332–1335/PR.: *Barat ~ Baratur,* Gy. 1: 281, Cs. 2: 471), *bíboros* (1392–1393: *Byborusberch,* Cs. 5: 307), *dékán* (1418: *[Dékánhalma],* Cs. 1: 748), *dézsmás* (1338: *Dezmasweulgzada,* Gy. 2: 494), *egyház* (1411: *Eghazfewlde,* Cs. 3: 326), *érsek* (1520: *Ersekzaka,* Cs. 2: 207), *káptalan* (1773: *Kaptalon Viss,* FNESz. *Répcevis*), *keresztes* (1329: *Kereztushege,* Gy. 3: 345), *kustos* (1496: *Kwsthosbardya,* Cs. 2: 590), *monoh* (1359: *Monohfeulde,* Cs. 3: 36), *monostor* (1493: *Monosthory,* Cs 1: 481), *pap* (1332–1337: *Popd,* FNESz.), *prépost* (+1294/1471: *Praepostpataka,* Gy. 2: 507), *presbiter* (1075/+1124/+1217: *[Presbiter-hegy],* Gy. 1: 893), *püspök* (1808: *Püspökfördő̈je,* FNESz.), *remete* (1601: *Remethe Homorod,* FNESz. *Homoródremete*).

A vizsgálatba vont kétrészes névformákban a felsorolt szavakon túl szerepet kapnak alaprészként egyes településtípust, térszínformát, növényzetet, építményt jelölő köznévi elemek, például 1338: *Apathfalva* (Cs. 1: 168), [1269]: *Pyspukmal* (Gy. 4: 634), 1326: *Apathharazta* (Gy. 3: 380), 1305>1411: *Barathkut* (Gy. 4: 350); továbbá helynévi lexémák is: 1409: *Apaczawasarhel* (Cs. 3: 215), 1550: *Kaptalan Thoty* (FNESz.). Bővítményrészként gyakorinak mondhatók a népnévi (1449: *Olahremethe,* Cs 1: 397), a foglalkozásnévi (1319: *Keralpopa,* Gy. 1: 546), a helynévi (1261/1271: *Tizapispuky,* Gy. 3: 127), a személynévi (1275: *Derspopfolua,* Cs. 2: 304; 1905: *Igazpüspöki,* FNESz.), a szentnévi (1351: *Scentmihalremetey,* Cs. 5: 728) és a melléknévi (1368: *Nagbarath,* Cs. 3: 545; 1330/1477: *Bekaspab[d],* Gy. 1: 355) lexémák.

A vizsgált típushoz tartozó egy- és kétrészes helynevek morfológiai és szintaktikai szerkezete változatos lehet. Az egyrészes névforma szerepét betöltheti toldaléktalan, puszta köznév (1272–1290: *Pop,* Cs. 1: 523; 1093: *Apathur,* Cs. 3: 29); a névalkotó szerepű toldalékmorfémákat tekintve pedig találkozunk anyagunkban *-i* képzős (1221 Pp./Reg.: *Popi,* Gy. 3: 320; 1322: *Pispeky,* FN. 177–178), *-d* képzős (1280: *Popd,* Cs. 3: 445), *-di* képzős (1349: *Popdi,* Cs. 2: 56), *-s* képzős (1567: *Barathos,* FNESz.) és fosztóképzős (1410: *Apathlan,* Cs. 3: 599) névalakokkal is. A kétrészes névformák lehetnek minőségjelzős, kijelölő jelzős szerkezetek (1311: *[Papi ~] Papifalu,* Cs. 1: 418; 1400: *Popizenthpeter,* Gy. 3: 320, Cs. 2: 120; 1261/1271: *Tizapispuky,* Gy. 3: 127), jelölt birtokos jelzős szerkezetek (1406–1409: *Papfalua,* Cs. 1: 722), esetenként a birtokos személyjel korábbi, *j* nélküli formáját alkalmazva (1319: *Keralpopa,* Gy. 1: 546; 1326: *Apathharazta,* Gy. 3: 380), továbbá jelöletlen birtokos jelzős szerkezetek (1570: *Apátfalu,* FNESz. *Garamapáti;* 1692: *Pap Tamasi,* FNESz.). Egy-egy névforma morfológiai, szintaktikai szerkezete hangtörténeti változások eredményeként felismerhetetlenné vált (1332–1337: *Pisky,* Cs. 2: 57). Elhomályosult *-n* határozóraggal bíró egyrészes helynév az 1765: *Apathin* (FNESz.) névforma. A névátvételekben esetlegesen jelentkező idegen képző szintén nem azonosítható a magyar névhasználók számára (1453: *Paporcz,* Cs 1: 359; 1491: *Papesd,* Cs. 5: 121).

A HOFFMANN ISTVÁN által meghatározott öt keletkezéstörténeti alapkategória (1993) mindegyikére találunk példát anyagunkban. Jöhettek létre a vizsgált névtípushoz tartozó helynevek szintagmatikus szerkesztéssel jelzős szerkezetből (1312: *Poptelke,* Gy. 2: 84; 1261/1271: *Mezeupispuky,* Gy. 1: 801), morfematikai szerkesztéssel helynévképzővel (1243: *Popi,* Gy. 1: 128–129), jelentésbeli névalkotás során metonimikus névadással (1256: *Puspuk,* Cs. 2: 786), szerkezeti változással deetimologizáció eredményeként (1339: *Pysky,* Gy. 1: 726), továbbá névátvétellel (1453: *Paporcz,* Cs 1: 359).

Szintén megfigyelhető a vizsgált névanyagban szinte valamennyi olyan változástörténeti alapkategória, amelyet TÓTH VALÉRIA változástipológiája (2008) körvonalazott. Így találkozhatunk névdifferenciálódással (1332–1337: *Apacha ~ Pacha* > 1373: *Magyarapacha, Tothapacha,* Cs. 2: 98), névintegrálódással (1427: *Kerestus, Komplos* > 1458: *Kereztheskomlos,* Cs. 1: 300, FNESz. *Komlóskeresztes*), névcserével (1428: *Arran ~ Araan* > 1612: *Baratt faluba,* Cs. 2: 733, FNESz. *Barátfalva*), jelzői előtaggal való kiegészüléssel (1808: *Papfalva* > 1913: *Nádaspapfalva,* L. 1: 495, FNESz.; 1292–1297: *Marok* > 1799: *Püspök Marok,* FNESz. *Erdősmárok*), földrajzi köznévi utótaggal való kiegészüléssel (1897: *Apáti* > 1956: *Apátipuszta,* Cs. 3: 493, Gy. 3: 403), jelzői előtag elmaradásából eredő ellipszissel (1630: *Szeplak-Apathy* > 1890: *Apáti,* Cs. 1: 203, FNESz.), földrajzi köznévi utótag elmaradásából eredő ellipszissel (1436 k.: *Apáczaegyháza* > 1436: *Apacza,* Cs. 1: 648, FNESz. *Csanádapáca*), névelem > névrész cserével (1491: *Pyspeky* > 1497: *Pyspekfalwa,* FN. 178, FNESz. *Trencsénpüspöki*), névrész > névelem cserével (1415: *Borothfalua* > 1567: *Barathos,* FNESz. *Barátos*), redukcióval (1446: *Apathy* > 1450 k.: *Apat,* Cs. 2: 189), bővüléssel (1256: *Puspuk* > 1338: *Pyspiky,* Cs. 2: 786, FNESz. *Pozsonypüspöki;* 1544: *Baratffalwa* > 1550: *Baráthokfalwa,* FNESz. *Barátudvar*), névelemcserével (1221: *Popi* > 1260: *Popth,* FNESz. *Papd*), névrészcserével (1466: *Apáczakuta ~ Apáczaegyháza* > 1525: *Apáczateleke,* Cs. 1: 648; 1439: *Monohlehota* > 1493: *Barathlehota,* FN. 96; 1808: *Várad-Püspöki* > 1882: *Bihar-Püspöki,* L. 1: 544, FNESz.), deszemantizációval (1261: *Pyspyky* > 1415: *Pysky,* Cs. 1: 654), reszemantizációval (1296–1297: *Pochwasara* > 1696: *Papvásár,* Cs. 3: 246, FNESz. *Papvásári-szőlőhegy*), transzszemantizációval (1468: *Apathyda* > 1469: *Apahyda,* Cs. 5: 327–328).

Találkozunk ugyanakkor e helynévváltozási alaptípusok sajátos kombinációival is. Így van példa jelzői előtaggal és földrajzi köznévi utótaggal való együttes kiegészülésre (1346: *Zentmiclos* > 1376: *Keresztuszenthmikloslaka,* Cs. 2: 646), jelzői előtaggal való kiegészüléssel kísért redukcióra (1481: *Paptheleke* > 1760–1762: *Füzes Paptelek,* Cs. 1: 584, FNESz.), alternatív névformák névrész > névelem cserével kísért összevonására (1433: *Magasy* al. nom. *Apathfelde* > 1447: *Apathymagasy,* Cs. 2: 773), névrészek felcserélődésére (1487: *Kereztheskomlos*

> 1799: *Komlós Keresztesi,* Cs. 1: 300, FNESz. *Komlóskeresztes*), névdifferenciálódással és névelemcserével kísért bővülésre (1536: *Barathe* > 1894: *Alsó-Barátin, Felső-Barátin,* Cs. 2: 589), névdifferenciálódással kísért földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülésre (1470: *Nywl* > 1897: *Kis-, Nagy-* és *Káptalan-Nyulfalu,* Cs. 3: 554), településnév > határnév jelentésátértékelődésre a jelzői előtag ellipszis során való elmaradásával kísért földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülés nyomán (1416: *Barat Pyspeki* > 1886/1906. térk.: *Püspöki halom,* Cs. 1: 599 *Püspöki,* Gy. 1: 656), deszemantizációval kísért földrajzi köznévi utótaggal való kiegészülésre (1446: *Pysky* > 1719: *Puskihát,* Cs. 1: 654, Gy. 1: 512), valamint alternatív névformák váltakozó jelentkezésére (1332–1337: *Abafaya ~ Abbafaya* > 1355: *Apaty,* 1359: *Apathy* > 1364: *Apaty ~ Abafaya,* 1380: *Apathy ~ Abafa* > 1402: *Apathy* > 1408: *Abafaya* al. nom. *Apathy* > 1411: *Abafaya* > 1412: *Abafalua* > 1414: *Abafaya,* 1430: *Abbafaya,* 1450 k.: *Abafaya,* 1459: *Abafaya,* 1913: *Abafája,* Cs. 5: 691). Ezeknek a változásoknak egy része minden bizonnyal a rendelkezésünkre álló lejegyzett adatok hiányossága következtében ilyen összetett.

4. Az adatbázis felhasználhatósága

Felhasználhatóság tekintetében, a fentiek értelmében, az adatbázis kettős kutatási célt szolgál. Az azonos azonosító számmal ellátott adatsorok esetében lehetőség van arra, hogy lekérdezés segítségével szótári szócikk formájában jelenítsük meg az információkat. Egy-egy ilyen szócikk a következőképpen épül fel: a címszóként álló névforma az esetleges névváltozatokkal, a denotátum fajtájának azonosítása, lokalizáció, történeti névadatok (az év, a betűhív névforma és a forráshely megjelölésével), releváns helytörténeti események, a denotátum mai elnevezése (amennyiben kideríthető). Az egyes névadatokkal összefüggésben azonosított lexikális, morfológiai, szintaktikai, keletkezés- és változástörténeti jellemzők típusainak adatbázisbeli kódolása pedig lehetővé teszi a névformák nyelvi elemzését. Az adatbázis, reményeim szerint, megfelelő alapjául szolgálhat egy, az egyház egykori birtokosi szerepkörét tükröző magyar helyneveket korszerű elvek mentén bemutató névtörténeti monográfia elkészítéséhez.

Irodalom

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Budapest), 1860–1874.

BENKŐ LORÁND 1987. Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namengebung. In: BENDA, KÁLMÁN–VON BOGYAY, THOMAS–GLASSL, HORST–K. LENGYEL, ZSOLT szerk. *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nach-*

barn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. München, R. Trofenik. I, 303–315.

BENKŐ LORÁND 1993. Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *Magyar Nyelv 89:* 10–19.

BÖLCSKEI ANDREA 2005. A szentnévi alaptagú helységnevek korrelációs rendszerének alakulása. *Névtani Értesítő 27:* 152–162.

BÖLCSKEI ANDREA 2008. Az egyházi településnevek típusai a 19. század elején. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 106–115.

BÖLCSKEI ANDREA 2012. Az egyház mint egykori birtokos a magyar helységnevekben. *Névtani Értesítő 34:* 71–80.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

DAVIES, NORMAN 2002. *Európa története.* Második kiadás. Budapest, Osiris Kiadó.

FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographiai szótára I–II.* Pest.

FN. = FEKETE NAGY ANTAL 1941. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában IV. Trencsén vármegye.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HAJDÚ MIHÁLY 1991. Középkori *-monostora* utótagú helyneveink tipológiájához. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk. *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Budapest, ELTE. 250–254.

Hnk. = *Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2012. január 1.* (http://www.ksh.hu/apps/shop.kiadvany?p_kiadvany_id=11432)

HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése.* A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN 1999. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *Névtani Értesítő 21:* 66–70.

KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

KNIEZSA ISTVÁN 1943. Keletmagyarország helynevei. In:. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok.* Budapest, Athenaeum. I, 111–313.

KÓNYI SÁNDOR 1979. *Félegyháza – Derekegyház. Magyar Nyelvőr 103:* 473–477.

KRISTÓ GYULA 1983. Az *-egyház(a)* utótagú helynevekről. In: KRISTÓ GYULA szerk. *Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Magvető Kiadó. 450–455.

KRISTÓ GYULA 1999. *A tizenegyedik század története.* Budapest, Pannonica Kiadó.

KRISTÓ GYULA 2003. *Magyarország története 895–1301.* Budapest, Osiris Kiadó.

LÉVAI BÉLA 1994. *Szóládmonostora. Magyar Nyelvőr 118:* 445–448.

L. = LIPSZKY, JOHANNES 1808. *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaiae occurentium I–II.* Budae.

LexLoc. = *Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum.* Budapest, 1920.

LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete.* Budapest, Néptudományi Intézet.

M. = MEZŐ ANDRÁS 1999. *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz.* Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke.

MÁLYUSZ ELEMÉR 2007. *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Budapest, Műszaki Kiadó.

MDH. = *Magyar Digitális Helynévtár.* (http://mdh.unideb.hu/)

MEZŐ ANDRÁS 1966. Nyíregyháza. *Magyar Nyelvjárások 12:* 137–142.

MEZŐ ANDRÁS 1979. Félegyháza. *Névtani Értesítő 1:* 14–20.

MEZŐ ANDRÁS 1981. Móregyháza = Nyíregyháza? *Névtani Értesítő 5:* 3–6.

MEZŐ ANDRÁS 1991. Szegegyház. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk. *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Budapest, ELTE. 432–434.

MEZŐ ANDRÁS 1992. *Szentkirályszabadja* és társai. *Magyar Nyelvjárások 30:* 25–35.

MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század.* METEM-könyvek 15. Budapest.

MEZŐ ANDRÁS 1996b. *Boldogasszony* és más asszonyok. *Magyar Nyelvjárások 33:* 25–41.

MEZŐ ANDRÁS 1997. Az „egyházi" helységneveink típusai. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk. *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc. 244–249.

MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

MIKESY SÁNDOR 1967. A „vallási" helynevekről. *Magyar Nyelv 63:* 474–476.

MURÁDIN LÁSZLÓ 2000. *Egyházi településnevek Erdélyben.* Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat.

PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Budapest, Stephaneum.

QUINTON, ELEANOR szerk. 2009. *The Church in English Place-Names.* Nottingham, English Place-Name Society.

RÁCZ ANITA 1999. Az ómagyar kori Bihar megye patrocíniumi nevei. *Névtani Értesítő 21:* 71–74.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 1976. A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle 19:* 123–155.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 1994. Harangozók és *Harangozó* nevű települések a középkori Magyarországon. *Századok 128:* 336–351.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 1997. *Dusnok* neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. In: KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR szerk. *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 372–386.

SZŐKE MELINDA 2013. Az *apát* lexéma megjelenése a garamszentbenedeki apátság birtokainak nevében. *Névtani Értesítő 35:* 109–122.

TÓTH VALÉRIA 2006. A templomcímből alakult településnevek változásáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2:* 31–46.

TÓTH VALÉRIA 2007. A templomcímből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv 103:* 408–419.

TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

TÓTH VALÉRIA 2012. Patrocíniumi településnevek Európában. Egy nemzetközi kutatási program eredményei. *Magyar Nyelv 108:* 292–303.

TÓTH VALÉRIA szerk. 2011. *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica* 8. Debrecen–Helsinki, Debrecen University Press.

Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I–VII.* Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1951–2001. *VIII–IX.* Szerk. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2003–2004. *X.* Szerk. C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2007. *XI.* Szerk. C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR. Budapest, 2009.

Tóth Valéria

Gondolatok a helynévi eredetű személynevekről*

1. A sajátosságjelölő személynevek[1] között tekintélyes súllyal vannak jelen a helynévi lexémát tartalmazó névformák. E névtípus a személynév-történeti kutatások érdeklődését elsősorban a családnevekkel összefüggésben keltette fel, ám az ennek kapcsán tett, a szakirodalomban olvasható megállapítások valójában nem a családneveket (mint nexusnévfajtát), hanem a családnévelőzményeket (mint sajátosságjelölő személyneveket) jellemzik. E nevek funkcionális-szemantikai szempontból a nemeseknél a birtokuk helyére, illetőleg a lakóhelyükre utalnak, az alacsonyabb társadalmi állásúak esetében pedig a lakó- vagy még inkább a származási helyüket jelölik meg (vö. pl. KÁLMÁN B. 1961: 35, 1979: 10, KÁZMÉR 1970: 61, FEHÉRTÓI 1983: 74, BÍRÓ 1998: 77–78).[2]

A Felső-Tisza-vidék családnévelőzményeit az 1401–1526 közötti időszakban vizsgálva N. FODOR JÁNOS a magyar eredetű nevek közel 30%-ában ismert fel helynévi lexémát (2010a: 93). A régi magyar családneveket bemutató szótárában KÁZMÉR MIKLÓS pedig a névalakok közel feléről nyilatkozott úgy, hogy azok — legvalószínűbb motivációjukat tekintve — hellyel való kapcsolatra utalnak, és lexikális szempontból helynevet (vagy ritkábban helyjelölő közszót; vö. *Vég, Városi*) tartalmaznak (vö. CsnVégSz. 12).

2. A lokális viszonyt kifejező sajátosságjelölő nevek alapjául helynévi és földrajzi köznévi lexéma egyaránt szolgálhatott,[3] abban azonban, hogy a *Völgy, Hegy*

---

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

[1] A személynévfajták e munkában is alkalmazott kognitív-pragmatikai szemléletű meghatározásához lásd HOFFMANN 2008.

[2] KÁLMÁN BÉLA a jelenkori ragadványnév-keletkezés leggyakoribb indítékának is ezt a motivációt tartja (1961: 35). Kalotaszeg 34 településének ragadványnévanyaga ezt az állítást ugyanakkor nemigen támasztja alá: itt ugyanis az 1960 és 1965 között elvégzett gyűjtés alapján településenként 1–15% között ingadozik a lakóhelyre utaló elnevezések aránya (B. GERGELY 1977: 241). Ebben a tekintetben azonban — csakúgy, mint a ragadványnév-használatban általában — jelentős területi, illetve névközösségek között megmutatkozó különbségek is adódhatnak.

[3] A szakirodalomban olykor nem túl szerencsés terminussal „hely- és településnévi eredetű nevek”-ként határozzák meg ezt a lexikális kategóriát, az előbbin azonban valójában földrajzi köznévi származást értenek (B. GERGELY 1981: 62–63, N. FODOR 2002: 39; de később ezt felülvizsgálva helyes megközelítéssel: N. FODOR 2010a: 64).

típusú személynevek alapszava helyjelölő közszó vagy vele azonos alakú helynév volt-e, nehéz lenne határozottan állást foglalni. Az ilyen lexikális szerkezetű személyneveket azért látom célszerűnek elkülöníteni mégis az egyértelműen helynévi alapszót tartalmazó személynevektől, mert közöttük a neveket használók is különbséget tesznek: a *Debreceni, Gergelylaka* személyneveket világosan helynévi, a *Völgy*-féléket viszont köznévi alapúnak érzékelik. A lokális kapcsolatra utaló nevek körében a legjellegzetesebbek kétségkívül azok a névalakok, amelyekhez település neve szolgált alapul (1394: Emericy dicti *Deuechery,* Zs. 1: 370/3344, FEHÉRTÓI 1969: 83, 1397: Paulum *Zenthjanuspallya* dictum, Z. 5: 43, FEHÉRTÓI 1969: 138, 1394/1466: Ladislaus *Wyfalw,* Zs. 1: 374/3375, FEHÉRTÓI 1969: 13), de vannak közöttük szép számmal más helynévfajtát tartalmazóak is: megyenév (1424: Georgius *Borsody,* Z. 8: 358, RMCsSz. 174, 1418: Petrum *Zalay,* RMCsSz. 962), tájnév (1475: Michaele *Alfeldy,* Z. 12: 299, RMCsSz. 34, 1477: Paulus *Felfewldi,* Z. 11: 208, RMCsSz. 357, 1413: Johannes *Erdely,* Z. 6: 283, RMCsSz. 330, 1522: Laurencius *Cherhati,* RMCsSz. 238),[4] víznév (1427: Bartholomeus *Thyzay,* Z. 8: 324, RMCsSz. 1067, 1448: Paulus *Raba,* Z. 9: 194, RMCsSz. 879), mikrotoponima (1469: Bartholomeus *Falwegy,* RMCsSz. 344, 1438: Johanne *Kerthmegy,* Z. 8: 638, RMCsSz. 586) egyaránt részt vett az ilyen típusú személynevek megalkotásában (vö. ehhez még BENKŐ 1948–1949: 65–66, JUHÁSZ 1997: 176).[5]

Az alapul szolgáló helynévfajta tekintetében tapasztalható többféleség magyarázataként (bár kétségkívül a településnév a domináns helynévfajta) azt a körülményt szokás kiemelni, hogy amennyiben távolabbi vidékről költözik valaki az új lakóhelyére, akkor célszerűen nem a korábbi falujáról, hanem arról a megyéről, vidékről nevezik el (pl. *Baranyai, Erdélyi*), ahonnan érkezett, hiszen a távoli országrészen fekvő falu neve nem kellően informatív az új közösség számára, a nagyobb területi egységek megnevezése ellenben igen (vö. KÁLMÁN B. 1961: 35, 1989: 38, 78–79, N. FODOR 2002: 39–40, 2008: 299, 2010a: 79). Ezzel összefüggésben KÁZMÉR MIKLÓS egy lényeges szociopragmatikai szempontot is felve-

[4] A tájnevek személynévalkotó szerepének JUHÁSZ DEZSŐ szentelt tanulmányt, és ebben arra mutatott rá, hogy noha az ómagyar kortól napjainkig több mint 300 tájnév ismeretes, ebből — részben kronológiai, részben morfológiai okokból — csak mintegy 50 szerepel személynévként is. Köztük is a nagy múltú, össznemzeti ismertségű nagytáji neveknek *(Alföld, Felföld, Erdély)* százszámra rúgó személynévi (családnévi) bázisuk van. Névszociológiai kérdéseket tárgyalva JUHÁSZ DEZSŐ ugyanakkor arra is rámutat, hogy az ismertség foka és a tájnév régisége fontos, a személynévvé válást elősegítő tényező. Önmagukban azonban ezek sem garantálhatják a produktivitást: egyes nagy gyakoriságú tájnévcsoportok egyáltalán nem kaptak helyet a személynevek állományában (1997: 180–181).

[5] A tájnevekből alkotott sajátosságjelölő nevek például ahhoz is fogódzót nyújthatnak, hogy milyen tájfogalmak voltak ismeretesek a középkor évszázadaiban: feltűnő például, hogy a hegységnevek mint névalkotó elemek nem túl gyakoriak (BARABÁS 1981: 42).

tett, amikor azt hangsúlyozta, hogy noha a korabeli népi hely(név)ismeretről lényegében semmit sem tudunk, az mégis valószínű, hogy egy-egy falusi vagy városi ember település(név)ismerete igen szerény (egy megyénél is jóval kisebb) területre korlátozódhatott. Ebből pedig az adódik, hogy egy-egy településnév családnévvé válása is jellemzően csak az adott település szűkebb körzetében realizálódott (1970: 62).[6] Ezt a feltételezést ugyanakkor megítélésem szerint az alacsonyabb jogállásúak, a jobbágyok neveire tarthatjuk elsősorban érvényesnek, a nemesek esetében a névadást alapvetően más tényezők befolyásolták.

Amíg ugyanis a jobbágyok helynévi alapszót tartalmazó sajátosságjelölő nevei többnyire az adott közösségtől származhattak, a birtokosok efféle megjelölései mögött — bizonyára nem függetlenül a jogaik, érdekeik érvényesítésének alapvető törekvésétől — részben (bár bizonyára nem kizárólagosan) ők maguk állhattak, a saját kezükben tartva mintegy a névadás folyamatát. Esetükben ugyanis nem elsősorban lakóhelyre, származási helyre utalt a helynévi személynév (mint a jobbágyoknál), hanem birtokra. Azt pedig, hogy ez a körülmény milyen erősen meghatározhatta a névhasználatot is, jól mutatja annak az Abaúj megyei családnak a példája, amely a 13. században nyert nemesi rangot, és a család tagjai, amint a nemességükkel együtt megkapták az Abaúj megyei Fáj birtokot, lényegében azonnal és következetesen *Fáy* néven szerepeltetik magukat az oklevelekben (KÁLMÁN B. 1979: 10); vö. pl. 1324: Philippus filius Urbani *de Fay,* 1327>1410: Petrus filius Stephani *de Fay* (Gy. 1: 79). A névadási aktus (vagyis a közösségi, illetőleg egyéni névadási aktus) közötti különbség magyarázhatja továbbá azt is, hogy mivel a jobbágyság körében a helynévi eredetű sajátosságjelölő név többnyire a korábbi lakóhelyet jelentette, csak igen kivételes esetekben fordult elő, hogy egy faluban az adott településnek a nevét viselje valamely család. A Heves megyei Ivádon viszont éppen ennek az ellenkezőjét tapasztalhatjuk, itt ugyanis a kisnemesi falu lakosságának nagy részére az *Ivády* névvel utaltak (N. FODOR 2008: 299, 2010a: 79).

A nemesi, birtokosi rétegnél ez a fajta névbeli reláció — a fent jelzett okok miatt — véleményem szerint egyáltalán nem lehetett ritka jelenség. A személynévben is rögzített birtoknév ENGEL PÁL megközelítésében csakis olyan birtokra utalhatott, ahol a nemesnek a háza volt, ami tehát aktuálisan a lakhelyéül szolgált. Ez azzal is együtt jár, hogy az ilyen névforma használata és megkülönböztető funkciója szükségszerűen alkalmi jellegű, hiszen amennyiben a családnak több birtoka és lakóhelye volt, akkor több helynévi alapú személynevet is használhattak egyidejűleg vagy egymást váltva (1998: 16, vö. még N. FODOR 2002: 15, 16, 2004: 43). Ez utóbbi lehetőséghez az a korábban tett megfigyelésünk is fontos

[6] A középkori ember ún. „névismereti horizont”-jának feltérképezhetőségéhez, illetőleg ennek kiszélesedéséhez legutóbb BÖLCSKEI ANDREA fűzött tanulságos észrevételeket a településnév-korrelációk kérdésével összefüggésben (2010: 239–248).

adalékul szolgálhat, hogy új, jelentősebb, nagyobb presztízsértékű birtok megszerzését nemritkán kísérte — az odaköltözés mellett — a birtokos helynévi eredetű személynevének megváltozása is.

3. A valamely hellyel való kapcsolatot kifejező sajátosságjelölő nevek morfológiai felépítésüket tekintve kétfélék lehetnek: alakulhattak formáns nélkül álló (1431: Micahele *Tyza,* Z. 8: 450, 1436: Andreas *Baraczka,* RMCsSz. 88), illetőleg *-i* képzőt tartalmazó helynevekből (1334: Nicolai de *Hegmegy,* A. 3: 58, SLÍZ 2011: 343, 1473: Petrus *Kewesdy,* Z. 9: 417, RMCsSz. 646). (Ez a megfigyelés gyakran előkerül a családnevekkel foglalkozó munkákban; vö. pl. BENKŐ 1948–1949: 65–66, KÁLMÁN B. 1961: 35, FEHÉRTÓI 1973–1975: 197, 1983: 74, ÁDÁM 1989: 214, HAJDÚ 2003: 797–798, N. FODOR 2007: 120, 2010a: 107.) Az utóbbi típusba tartozó neveket az előzményirodalom jelölt, „alaktanilag is motivált" (BÍRÓ 1998: 79) struktúráknak minősíti, s az *-i* képző szemantikai tartalmaként a 'valahová való', 'valahonnan származik' jelentésjegyet határozza meg (vö. pl. KNIEZSA 1965/2003: 266, 339–340, N. FODOR 2010a: 107). KNIEZSA ISTVÁN azt is kiemeli, hogy e funkció kifejezésére a magyarban — a szláv nyelvekben e téren tapasztalható sokszínűséggel szemben — kizárólag az *-i* képző használatos, ami meglehetősen egyhangúvá teszi ezt a névcsoportot. A szláv személynévalkotásban vidékenként más-más képzőelemeket vesznek igénybe a névadók az efféle lokális kapcsolatok megjelölésére (1965/2003: 266, 339–340). Megjegyzendő azonban, hogy az *-i* képző mellett olykor a *-si* morféma is feltűnik ebben a szerepkörben (1458/1784: *Nagyfalusi* Márton, RMCsSz. 760, 1578: Lucas *Kisfalusi,* RMCsSz. 598), igaz viszont, hogy ez a toldalékelem kronológiailag később kapcsolódott be a névalkotásba, mint az *-i* képző, illetve jól láthatóan jellegzetes morfológiai kötöttséget is mutat, minthogy alapvetően (a CsnVégSz. adatai szerint a 14–17. században kizárólagosan) a *-falu* utótagú helynevekből lett személyneveken tűnik fel.

Az ilyen személynévformák keletkezésében kétféle folyamat játszott szerepet: a személynévképzés, illetőleg a metonimikus névadás. Ezzel azt az álláspontomat is jelzem, hogy a helynévi alapszóból *-i* képzővel alakult személynevek (és képzőmorfémájuk) helyzetét másként ítélem meg, mint pl. a folyamatos melléknévi igenévből alakultakét. Az 1348: Johannes filius Michaelis dicti *Fyzery* (Károlyi 1: 177–178, FEHÉRTÓI 1969: 92), 1359: Mathius dictus *Gemery* (Z. 3: 147, FEHÉRTÓI 1969: 92), 1391: Egidius *Debrecheny* dictus (Zs. 1: 206/1887, FEHÉRTÓI 1969: 81), 1353: Paulum dictum *Zomlyoy* (Z. 2: 540, FEHÉRTÓI 1969: 156) adatok képzőjét ugyanis olyan morfémának tekintem, amely a személynévalkotásban játszott szerepet, vagyis ezek a sajátosságjelölő nevek véleményem szerint nem a *füzéri, gömöri, debreceni, somlyói* melléknevekből keletkeztek, hanem a *Füzér, Gömör, Debrecen, Somlyó* helynevekből. Ezt a felfogást azok a személynévi adatok is támogatják, amelyek — az előzőekkel nyilvánvalóan egyazon sze-

mantikai jelleggel — formáns nélküli helynevet tartalmaznak; vö. pl. 1391: Nicolaum dictum *Symeg* (Z. 4: 469, FEHÉRTÓI 1969: 133), 1393: Georgio *Chehtelek* (FEHÉRTÓI 1969: 72), 1397: Petrum dictum *Sopron* (Z. 12: 55, FEHÉRTÓI 1969: 133), sőt a kétféle struktúra akár ugyanannak a személynek a megjelölésében is váltakozhatott egymással (vö. pl. 1449: Mathias *leles,* [1445–1448]: Mathias *lelesy,* N. FODOR 2010b: 153). Ez a fajta variálódás pedig azt erősíti, hogy a személynév alapjául az adott helynév (és nem a belőle lett melléknév) szolgált.[7]

A szakirodalomban ugyanakkor az általam képviselttől eltérő véleményeket is olvashatunk. N. FODOR JÁNOS például úgy vélekedik, hogy a *Budai* típusú sajátosságjelölő személynevek nem a *Buda* helynévből, hanem annak *budai* melléknévi származékából alakultak. Némi ellentmondás feszül ugyanakkor ezen állítása és aközött, hogy az efféle névalakok létrejöttét keletkezéstörténeti szempontból viszont a morfematikai szerkesztéssel alakultak között tartja számon, s az *-i* képzőjükről úgy nyilatkozik mint személynévformánsról, igaz viszont, hogy a képzőnek ezt a szerepét másodlagosan kialakult funkciónak tekinti (2010a: 117–118). A formáns nélküli helynevet tartalmazó elnevezések kérdésében pedig N. FODOR JÁNOS arra az álláspontra helyezkedett, hogy noha azok keletkezése talán metonímiának tűnhet, mégis inkább redukciós folyamat *(Budai > Buda)* állhat a létrejöttük hátterében (2010a: 119). Ezzel a lehetőséggel a *Zemplén, Bakony* típusú személynevek kapcsán KÁLMÁN BÉLA is számol (1975: 454).

N. FODOR indokai között részben azt az érvet olvashatjuk, hogy a magyar névadásban szokatlannak, a nyelvi rendszertől idegennek látszik a származás kifejezésére a puszta helynévvel történő élőnyelvi megnevezés és névhasználat; részben pedig a képzős és képzőtlen alakváltozatok egyazon személy említéseiben megfigyelhető variálódását hozza fel indoklásként. Azt is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy mindemellett a metonimikus keletkezési módot sem lehet teljesen kizárni, különösen azért nem, mert vannak ilyen alakulatok a mai ragadványnévrendszerben is (2010a: 119). Azt az érvelést, hogy formáns nélküli helynév személynévként — még ha tudjuk is, hogy a tulajdonnevek nem mindig a köznevekkel azonos módon viselkednek, és a rendszerüket idegen hatások is érhetik — ellenkezik a magyar nyelv rendszerével, korábban KÁLMÁN BÉLA is alkalmazta, és úgy gondolta, hogy amennyiben a puszta helynév pótolhatná az *-i* képzős melléknevet, akkor előfordulhatna *Buda út, Érd szőlők* típusú névforma is (1975: 454).

Megítélésem szerint azt a feltevést, hogy a formáns nélküli helynév lokális kapcsolatra utaló sajátosságjelölő névként idegen lenne a magyar nyelv rendsze-

[7] Az is kétségtelen azonban, hogy ezt a különbségtételt valójában csak a tipológiai leírás szempontjából érdemes megtennünk, mert a beszélők (a névadók és névhasználók) fejében a két folyamat között (a helynév + *-i* képző > személynév, illetőleg a helynévből lett *-i* képzős melléknév > személynév névalakulásmód között) aligha van a névfelfogásban különbség.

rétől, bátran elvethetjük. Ellentmond ennek egyrészt az N. FODOR által is említett mai ragadványnév-adási gyakorlat, de cáfolja emellett az a körülmény is, hogy a metonímia mint névalkotási folyamat a magyar személynévrendszerben minden időszakban meghatározó szerepet töltött be. Jellegzetes névalkotási eszköz ez továbbá a helynévadásban is, de — mint az egyik legtermészetesebb kognitív mechanizmusnak — alapvető jelentősége van általában a szóalkotásban is.[8] Amit pedig KÁLMÁN BÉLA a főnévi jelzők ügyében mondott, azért nem lehet nyomós érv, mert ezek az elnevezések a megszületésükkor nem szerkezetelemként jöttek létre, azaz nem jelzői szerepet töltöttek be, hanem az illető személy főnévi megjelölései voltak. Egyébként pedig az általa negatív példaként említett névszerkezetek — ha ritkábban is — előfordulnak a magyar helynevek körében. Azt is megjegyzem ugyanakkor, hogy a főnévi jelző egyáltalán nem idegen a magyar nyelv rendszerétől. Az utolsó érv, az egyazon személy nevében megfigyelhető váltakozás kapcsán pedig arra hívom fel a figyelmet, hogy ezeket az adatokat nem feltétlenül úgy kell értékelnünk, hogy a névvariánsok egyike a másikából alakult, hanem létrejöhettek ezek párhuzamosan is. Az ilyen variánsokat — ahogyan fentebb utaltam rá — én más szempontból tartom informatívnak.

Az is tény azonban, hogy a formáns nélküli helynévből származó személynevek aránya a képzéssel alakultakhoz képest — ha elenyészőnek nem is mondhatjuk, de — nem túl jelentős. Ezt az egyenlőtlen megoszlást jól érzékelteti a következő néhány számadat. KÁLMÁN BÉLA az 1522. évi dézsmalajstromban említett családnévformáknak a 10%-át minősítette formáns nélküli helynévből alakultnak (1961: 36, vö. még 1989: 78–80). SZABÓ LÁSZLÓ őrségi családnévanyagában 10,7%-ot tesznek ki a bizonyosan puszta helynévi elnevezések a bizonyosan *-i* képzősök 83,9%-ával szemben (1993–1994: 286). KÁZMÉR MIKLÓS 5218 nevet minősített a családnévszótárában a legvalószínűbb motivációját tekintve hellyel való kapcsolatra utaló elnevezésnek (vö. CsnVégSz. 12, 173–82), ami — mint fentebb jeleztem — a teljes középkori magyar családnévállomány közel fele. E névtípus 97%-ában a helynévi lexéma az *-i* (ritkán *-si*) képzővel szerepel a névalakban, míg formáns nélküli helynév a helynévi eredetű családnevek alig 3%-ában áll.[9] Találunk persze a szótárban tekintélyes számban olyan, valamely helynévvel alakilag megegyező névadatot is, amelyek egyik lehetséges magyarázata-

[8] Ezt figyelembe véve inkább talán azon lehetne csodálkoznunk, hogy miért csupán szórványosan jelentkezett ez a névalkotási mód a helynévből alkotott sajátosságjelölő nevekben, amikor pedig nyelv- és névrendszertani szempontból kifejezetten indokolt lenne a használata.

[9] Az olyan, KÁZMÉR szerint valamilyen módon hellyel kapcsolatba hozható személyneveket, mint az *Alsó, Felső, Végső, Külső,* itt természetesen nem vettem figyelembe, hiszen bennük nem helynév, sőt nem is helyjelölő köszó szerepel. Ezeket a neveket a szótár a 'valamely település alsó, felső stb. részén lakó' *alsó, felső* stb. köszóból származtatja, s a lexémák ilyen jelentéstartalmát az *Alsószer, Alsószeg, Alsóvég* típusú helynevek szemantikai jellegével is összefüggésbe hozza.

ként szóba jöhet ugyan a hellyel (főképpen településsel) való kapcsolat (vö. pl. *Bajna, Bese, Besenyő* stb.), ez azonban esetükben csupán kisebb valószínűséggel vethető fel.

4. A formáns nélküli helynevekből lett sajátosságjelölő személynevek ügye erősen megosztotta a történeti személynévkutatást. Abban a kérdésben például, hogy ez gyakori vagy ritka névadási eljárásnak tekinthető-e a régiségben vagy akár napjaink személynévadásában, szintén megoszlanak a vélemények. Az általános állásfoglalás szerint a puszta helynévből való személynevek száma a magyarban nem nagy, sőt inkább szórványosnak tekinthető (vö. ehhez RMCsSz. 7), és egy részük okleveles említéseiben egymás mellett, a képzőtlen alakkal váltakozva ott találjuk a képzős formát is (KÁLMÁN 1975: 454–455). J. SOLTÉSZ KATALIN nemzetközi mércével mérve is ritkának mondja ezt a névtípust, szemben a német, az angol és a francia személynévrendszerrel, ahol ez a személynévstruktúra a leggyakoribb családnévtípusok közé tartozik (1979: 55, vö. KNIEZSA 1965/2003: 266–267).[10]

Egészen más véleményen van viszont a kérdésben FEHÉRTÓI KATALIN, aki szerint jóval több formáns nélküli helynévből alakult a magyar nyelvben személynév, mint amit például KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótára ilyennek jelez (1987: 17, 1994: 436). A véleménykülönbségeket — azon túl, hogy a gyakoriság viszonyfogalom — az is okozhatta, hogy FEHÉRTÓI több olyan személynévformában is ezt a lexikális szerkezetet azonosította (1973–1975), amelynek egyébként más, sokkal kézenfekvőbb magyarázata is van. Teljes mértékben egyetérthetünk ezért KÁLMÁN BÉLÁval abban, hogy nemigen célszerű helynévből magyarázni a *Tamás, Péntek, Pete, Péter* személynévformákat, ráadásul azzal a feltevéssel, hogy a személynévvé válás során az elsődleges *Tamásfalva, Péntekfalva, Petelháza, Péterfölde* típusú helynevekből elmaradt a helynevek második névrésze (1975: 455). Az efféle elliptikus változás lehetőségét FEHÉRTÓI több *-falu, -falva, -telke, -háza* stb. utótagú helynév (illetve a belőle feltételezett személynév) kapcsán is felvetette, de utalt emellett a *szent* lexéma redukciós elmaradására is mint az ilyen típusú névalkotás kísérő jelenségére (1973–1975: 202–203). Magyarázatait és feltevéseit látva joggal jegyezte meg KÁLMÁN BÉLA, hogy FEHÉRTÓI KATALIN „a felismerés bűvöletében […] túlságosan messzire ment” (1975: 456), és ott is feltette a helynévi származtatást, ahol erre semmi szükség sincsen. A *Varga, Német, Pap, Péter, Sós* stb. személyneveknek ugyanis annyira egyér-

[10] Hasonlóan nagy gyakoriságú ez a névtípus a finnben is, amely névrendszer sajátosan fordított jegyeket mutat fel a helynevek és a személynevek összefüggése tekintetében, mint a magyar. Amíg ugyanis a formáns nélküli helynevekből gyakran alakulnak családnevek (pl. *Kiviniemi* ’kőfélsziget’), helynevekké ugyanakkor a személynevek elsősorban nem önmagukban, hanem jellegzetes helynévképző formánsok segítségével válnak (pl. *Mattila* < *Matti* szn.) (vö. KÁLMÁN 1989: 15, 79, HOFFMANN 1990: 162).

telmű a magyarázatuk, hogy nagyon csekély valószínűséggel vethető fel a puszta helynévi eredetük, illetőleg a *Péterfalva, Paptelke* típusú összetett nevekből való elliptikus magyarázatuk. KÁLMÁN BÉLA természetesen nem vitatja el a formáns nélküli helynévből alakult személynevek típusának valós létét, de józan mértéktartásra int a kérdésben: „A kapuknak a puszta helynevek felé való teljes kitárásával nagyon ingoványos talajra kerülünk. […] Kár volna egy valóban létező ágacskát (fattyúhajtást) fatörzzsé növelni." (1975: 455–456).[11]

Ahogyan az ide tartozható nevek körének túlzott kitágítása torzulásokhoz vezethet a névtípus jellemzőinek a felderítésében, ugyanúgy nem fogadható el a másik szélsőséges álláspont sem, amely a formáns nélküli helynevek sajátosságjelölő szerepű nevekként való tényleges élőnyelvi használatát kétségbevonja, és a névtípus keletkezését az írásbeliség számlájára írja. Több kutató is számolt azzal az eshetőséggel, hogy a képző nélkül álló helynevek személynévi szerepben talán nem is voltak élő nevek, hanem ezek mögött a tényleges, beszélt nyelvi névhasználatban képzett formák állhattak, és csak az írásbeliségben jelentkezett a képzőtlen alak, vagy azért, mert a lokális viszonyra utaló nevek oklevélbeli rögzítésének szokásos módjait (pl. *Joannes Chery* és *Joannes de Cher*) mintegy „kontaminálta" az oklevél írója *(Joannes Cher),* vagy pedig lejegyzési hiba folytán, vagyis „a latin *de* vagy a magyar *-i* képző néhol benne is maradhatott az írnok tollában" (KÁLMÁN 1961: 35, 1975: 454, vö. még SZABÓ I. 1954: 13–14, MEZŐ 1970: 29). N. FODOR JÁNOS is amellett érvel, hogy a szóbeliségben a látszólag puszta helynévi lexémát tartalmazó személynevek többsége *-i* képzős alakban volt használatos. Az, hogy ma is vannak formáns nélküli helynévvel azonos alakú személynevek, véleménye szerint nem mond ennek ellent, hiszen ezek kialakulása az írásbeliség hatásával („az írásbeli gyakorlatban jelentkező társadalmi szempon-

[11] SZABÓ ISTVÁN a FEHÉRTÓI által vallott nézetekhez némileg hasonlóan, de lényegesen óvatosabban fogalmazva korábban azt hangsúlyozta, hogy az *-i* képző nélkül személynévi szerepben álló helynevek sokszor „el tudnak rejtőzni" a kutatók szeme elől, főleg olyankor, ha a helynév, ami személynévként szerepel, közszói eredetű *(Ács, Jobbágy).* Fogódzóként ilyen esetek megítélésére azt az eljárást javasolja, hogy amennyiben ezeket a névformákat a környék helynevei között megtaláljuk, bátran tartsuk őket helynévből származó személynévi elnevezéseknek (1954: 13–14). Ez a tanács azt jelzi, hogy SZABÓ ISTVÁN szerint is érdemes alaposabban szétnézni azok között a sajátosságjelölő személynevek (és egyidejűleg az adott régió helynevei) között is, amelyekben első ránézésre nem azonosíthatók egyértelműen helynévi lexémák. Azzal a nehézséggel persze nem árt számot vetni, hogy a történelem viharaiban elnéptelenedett területeken gyakran fenn sem maradtak azok a helynevek, amelyekkel a személynévalakokat egyáltalán össze lehetne vetni (vö. FEHÉRTÓI 1969: 12, 1976: 476). Persze ehhez azt is hozzátehetjük, hogy amennyiben valóban egy *Ács* típusú helynévből alakulnának bizonyos személynévformák, azok a beszélőközösség tagjainak mentális tablóján azonnal átszemantizálódnának, beilleszkedve a foglalkozásnévi lexémából lett elnevezések közé. Az Ács településre való személyt — éppen e miatt az egyezés miatt — sokkal nagyobb esélyekkel nevezhették *Ácsi*-nak, mint *Ács*-nak.

tok érvényesülésével") is magyarázható a későbbi századokban (2007: 122, 2010a: 54–55). KNIEZSA ISTVÁN ellenben kellően indokoltnak találta a névtípus reális feltételezését arra az érvre hivatkozva, hogy bár szokatlan és ritka személynév-alkotási módról van szó, de azt, hogy ezek a nevek nem lehetnek csupán „hanyag feljegyzések" eredményei, e névadási folyamat ma is eleven volta, a ragadványnévadásban való használata egyértelműen igazolja (1965/2003: 267, 340, lásd még FEHÉRTÓI 1973–1975: 200, ÖRDÖG 1982: 485). MEZŐ ANDRÁS és HAJDÚ MIHÁLY is kompromisszumos álláspontra helyezkedett ebben a kérdésben, és úgy nyilatkoztak, hogy az *-i* képző elmaradása bizonyos esetekben éppenséggel lehet íráshiba is, de ha tömegével jelentkezik, akkor nyilván nem erről van szó (MEZŐ 1970: 29, HAJDÚ 2003: 796; vö. még FEHÉRTÓI 1976: 472).[12]

Megítélésem szerint a szakirodalomban előhozott érveket érdemes differenciáltan kezelni, mert közöttük némelyek az írásbeliségben jelentkező latin szerkezetek (*de* + helynév, *dictus* + *de* + helynév, *dictus* + helynév + *-i*) mögötti magyar névhasználat kérdését firtatják, míg mások a névrendszerben kétségkívül létező *Nógrád, Tapolca* típusú személynevek keletkezési körülményeire kérdeznek rá. Ami az írásbeli szerkezetek használatának kérdését illeti, úgy vélem, hogy az e téren tapasztalható variációk nem alkalmasak arra, hogy belőlük az élőnyelvi névformák morfológiai és más természetű különbségeire következtethessünk. A beszélt nyelvben egykor használatban volt személynévalakokat (legyenek azok *Buda* vagy *Budai* típusú sajátosságjelölő nevek, vagy 'Budáról [ti. származó]' körülírásszerű személyjelölések), az oklevelek írnokai a megfelelő szerkezetsablonokkal rögzítették. Ez azt jelenti, hogy a *de Buda* megjelölés mögött éppúgy rejtőzhet akár *Budai* személynév is, mint a *dictus Budai* szerkezet mögött (lásd ehhez részletesen TÓTH V. 2013). Erről tanúskodnak a korábban már idézett, variánsokban fennmaradt említések is. Ezért nem tudok maradéktalanul egyetérteni FEHÉRTÓI KATALINnal (és másokkal) abban, hogy a *Clemens dictus Barachka, Blasium dictum Buda* személyjelölő szerkezetek nagyobb valószínűséggel tükröztetnek helynévi személynevet, mint a *Clemens de Barachka*-félék, amelyek pedig inkább látszanak körülírásoknak (1969: 12–13). A variációkban való okleveles említésekből én inkább arra következtetek, hogy a *Clemens dictus Barachka* megjelölés (ha elfogadjuk, hogy a *dictus* kifejezés már a puszta jelenlétével utal a tényleges névhasználatra) mintegy visszaigazolja a vele váltakozva említett *Clemens de Barachka* szerkezet ugyanilyen szerepét, azaz a mögötte álló személynév tényleges, *Baracska* alakban történő használatát is.

[12] MEZŐ ANDRÁS ugyanakkor — noha a tollhiba lehetőségét a tömeges előfordulás miatt elveti — a Várdai-birtok jobbágyneveinek e típusba tartozó említéseit (pl. *Matheus Devecher ~ Mathe de Deuecher*) végső soron nem tekinti élő névformáknak, hanem arról lehet szerinte inkább szó, hogy „a nemesi nevek írásában immár több évszázada követett mód analógiája játszhat szerepet a jobbágynevek efféle írásában", amelyek tehát népi használatú személynévformákat nem tükröznek (1970: 29).

Mind az ómagyar kori személynévi adatok, mind a későbbi-mai személynévrendszer vizsgálata azt mutatja, hogy a *Buda, Baracska*-féle puszta helynévi eredetű személynevek nem rendszeridegenek, és azt követően, hogy a korai ómagyar kor vége felé (vagy például a Tihanyi összeírás *Nógrád* adata alapján esetleg még korábban) megjelentek a névrendszerben, mind a mai napig folyamatosan jelen vannak a névadásban. A kialakulásuk aligha történhetett meg — ahogyan egyetlen más típusú személynévé sem — az írásbeliségben, amely csupán rögzítette a valóságban már funkcionáló elnevezési módokat.[13]

Érdekes ötletet vetett fel a formáns nélküli helynevek személynévként való alkalmazása kapcsán ÖRDÖG FERENC. Arra figyelmeztetett, hogy az ilyen elnevezések keletkezésekor bizonyosan ugyanaz volt a névadás fő indítéka, mint az *-i* képzős helynévi eredetűeknél, a névadó közösség azonban itt más nyelvi eszközzel, a metonímiával élt. A nyelvi eszköz megválasztásában pedig esetleg az expresszivitásnak is szerepe lehetett, annak tudniillik, hogy a *Boconád, Baté, Lasztonya, Libickozma* stb. típusú helynevekből a mai névrendszerben alakult formáns nélküli személyneveket jóval expresszívebbnek érzi a névhasználó közösség, mint a képzős formájukat. Azt persze, hogy a korábbi századok ilyen elnevezései mennyire voltak expresszívek, nyilvánvalóan nem lehet megítélni, az viszont tény, hogy az ily módon alakult mai ragadványnevek zöméhez gúnyos vagy bántó hangulat társul (1982: 485–486). Ezt is szem előtt tartva pedig „eleinktől sem kell megtagadnunk, hogy némelyik puszta, képző nélküli helynevet expresszívnek érezték, és velük ki tudták fejezni a név viselőjéről alkotott általános benyomásukat is" (ÖRDÖG 1997: 79). N. FODOR JÁNOS a távolabbi vidékről érkezők megjelölésére tartja inkább alkalmasnak ezt a személynévtípust, s *Bachka (dictus) János* példáján illusztrálva fejti ki, milyen névadási szituáció hívhatta életre a puszta helynévi személynévi megjelölést. A bacskai birtokos család átköltözve a Dráván túli birtokaikra lemondott az öröklött nyírségi és zempléni birtokokról, köztük a névadó Bacska faluról is a Keled-ág javára. Az átköltözés után megszakadt a tényleges kapcsolat a korábbi birtok-, illetve lakóhellyel, így a névadás alapja is megszűnt, ám a névhasználók számára az ismeretlen távoli falu nevéből lett személynév lényeges azonosító erővel bírt (2004: 36–37, 2010a: 50–51, 52).

Fölvethetnénk esetleg a névtípus kialakulásával összefüggésben annak a lehetőségét is, hogy az *-i* képző jelentkezése és általánossá válása előtt is minden bizonnyal léteznie kellett egy olyan nyelvi eszköznek, amely az illető személyt a lakóhelyével, származási helyével, a birtokával való kapcsolat alapján jelölte meg, hiszen ez az összefüggés a későbbi időszakban jól láthatóan az egyik leg-

[13] Többek között ezért (illetve az erősen hipotetikus jellege miatt) sem fogadhatjuk el azt a gondolatmenetet, amit FEHÉRTÓI KATALIN követett a jobbágyok ilyen jellegű neveinek kialakulási folyamatát magyarázva (1973–1975: 201, 113, lásd még 1976 is).

gyakoribb névadási motivációként határozza meg a személynévalkotást, s ennek eszköze lehetett az *-i* elterjedése előtt a helynévi lexéma formáns nélküli alakban való személynévi használata.[14] A személynévi adatok kronológiai viszonyai ugyanakkor nemigen igazolják ezt a felvetést: a puszta helynevek személynévi alkalmazásához képest nem figyelhetünk meg késést a képzős formák jelentkezésében. Igaz azonban, hogy a már említett latin szerkezetsablonok *(Clemens de Barachka)* nem is teszik lehetővé a legkorábbi e körbe vonható nevek morfológiai megoszlásának a vizsgálatát és egyúttal a két névszerkezet kronológiai egymásutániságának az igazolását.

5. A helynévi lexémát tartalmazó sajátosságjelölő neveket a családnévelőzmények között a legkorábban jelentkező típusként tartja számon a szakirodalom, s koraisága bizonyára azzal a körülménnyel függ össze, hogy a családnevet mint nexusnévfajtát életre hívó társadalmi feltételek között meghatározó jelentősége volt a birtoklásnak, ami pedig az erre utaló név állandóságát is egyre inkább megkövetelte a birtokló család nevében. A birtokjogot ugyanis gyakran éppen azáltal látták biztosítottnak, hogy a birtokos megjelölésében felhasználták annak a helységnek a nevét, ahol az illető birtokai feküdtek (B. GERGELY 1981: 61–62). Annak, hogy a nemesek helynévi eredetű sajátosságjelölő nevei korai jelentkezésű névformák lennének, FEHÉRTÓI KATALIN adattára ellentmondani látszik: az általa közölt 14. századi megkülönböztető neveknek ez ugyanis a legritkább típusa (1969: 32). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy adattárába ő csupán azokat az okleveles adatokat vette föl, amelyekben a helynévi lexéma vagy *-i* képzős alakjában (1400: Nicolaum *Bereksoy,* Z. 5: 178, FEHÉRTÓI 1969: 65), vagy pedig *dictus*-os szerkezetben jelentkezett (1398: Blasium dictum *Buda,* HOkl. 1: 291, FEHÉRTÓI 1969: 69), míg az 1339: Jacubo *de Korlathfolua* (A. 3: 605, SLÍZ 2011: 185) típusú személyjelölő szerkezetek kívül rekedtek a vizsgálatán. FEHÉRTÓI szerint talán az állhat a helynévi eredetű sajátosságjelölő nevek korai jelentkezését hangsúlyozó vélekedések mögött, hogy a ténylegesen személyneveket rögzítő névszerkezeteket (és kronológiájukat) egybemosták a megítélése szerint ilyesféle névformákat bizonyosan nem tartalmazó *de* + helyneves szerkezetekkel (i. m. 33). Arról, hogy ezt a kérdést én magam hogyan ítélem meg, s miképpen látom a latin személyjelölő szerkezet ügyét elválasztandónak a valós személynévhasználat kérdésétől, egy korábbi írásomban részletesen szóltam (vö. TÓTH V. 2013).

Az ilyen személynevek nagyobb számban kétségtelenül a 14–15. századtól fordulnak elő a jogi iratokban, az Árpád-korból adatolható *Nógrád* személynév (1211: In villa Thurkh … iobagiones ecclesie … filius *Neugrad,* PRT. 10: 515, ÁSz. 581; vö. FEHÉRTÓI 1997: 433) kivételesen korai képviselője a helynévi lexémát tartalmazó sajátosságjelölő nevek típusának.

[14] Hasonló gondolatot FEHÉRTÓI KATALIN is megfogalmazott egyik írásában (1976: 475).

A névtípus kronológiai (és minden bizonnyal területi) jellemzőit tágabb összefüggésekben érdemes szemlélnünk. Egyrészt nyilvánvalóan a családnévelőzmények (majdani családnevek) hálózatában, másrészt pedig európai kontextusban kell e névtípus kialakulását és elterjedését elhelyeznünk. Abban ugyanis, hogy eleinte főként az előkelők, a birtokosok személyjelölő szerkezeteiben (több mással együtt) megjelent ez a névtípus (mintegy a birtokjog biztosításának igényével is), a nemzetközi oklevéladási gyakorlatnak lehetett döntő szerepe.

6. A helynévi lexémát tartalmazó sajátosságjelölő nevek kapcsán azt a kérdést is érdemes feltennünk, hogy vajon a helynév morfológiai szerkezete befolyással lehet-e a személynév-alakulás körülményeire: arra tehát, hogy a két fő morfológiai típus közül melyik realizálódik a személynévben, illetőleg arra, hogy egyáltalán alakul(hat)-e belőle személynév. Ilyen irányú vizsgálatokat mindezidáig ugyan nem végeztem, annak a lehetőségét azonban, hogy a helynév morfológiai struktúrája esetleg akadályozó tényezőként jelentkezik a személynévalkotásban, nem tartom kizárhatónak. Efféle morfológiai korlátokról JUHÁSZ DEZSŐ is említést tett a tájnévből lett családnevek tipizálásakor, és meggyőzően igazolta, hogy a *Szilágysági, Szepességi* személynévformák létrejöttét az a *-ság/-ség* tájnévképző gátolhatta meg, amely a 16–17. században (tehát viszonylag későn) tör ugyan jelentősen előre, de akkor nagy produktivitást mutat, és a vele alkotott tájnevek kronológiailag még bőven beleeshettek volna akár a családnevek előzményeiként szolgáló sajátosságjelölő névformák keletkezésének utolsó hullámaiba, mégsem találjuk ott őket ezen elnevezések között, míg a helyettük álló *Szilágyi, Szepesi* nevek viszont nagy gyakoriságú elemei a névrendszernek. Az is nyilvánvaló, hogy az olyan tájnevek, amelyek népi használatúvá sohasem váltak (mint pl. a *Partium, Szlavónia*), nem szolgálhattak személynevekhez sem alapul, a *Kővár vidéke, Beszterce vidéke* viszont szerkezetes jellegével állt ellen a személynévvé válásnak (1997: 177–178). KÁLMÁN BÉLA a helynévből formáns nélkül alakult névformák kapcsán pedig azt szögezi le, hogy a legtipikusabb összetett településnév-típusok, mint a *-falu ~ -falva, -vár, -ház(a)* stb. utótagúak, nem fordulnak elő ilyen struktúrájú személynévként, míg a németben például a *Königsfeld, Tiefenbach, Mittendorf* típusú családnevek egészen jellegzetesek (1975: 455, ezt a megfigyelését a RMCsSz. is alátámasztja).[15]

Az előzményirodalommal tartva én is úgy gondolom, hogy egy olyan személynévtípus, amely ilyen jelentős elemszámú kategóriája a személynévrendszernek, és amelynek ennyire markáns morfológiai jellemzői vannak, feltétlenül érdemes egy olyan vizsgálatra, amely az esetleg meglévő kötöttségeit igyekszik feltárni.

[15] Talán ez a körülmény is inspirálhatta FEHÉRTÓI KATALINt abban, hogy — amint erről a fentiekben már szó esett — e nevekkel is számoljon a helynévi eredetű személynevek alapszavai között, föltéve azok ellipszis útján való megrövidülését; vö. *Péterfalva* helynév > *Péter* helyviszonyra utaló személynév.

Az ilyen vizsgálatoknak egyrészt az lehet a fő kérdésfelvetése, hogy milyen (morfológiai vagy egyéb nyelvi és nem nyelvi) tényezők állhatnak amögött, hogy valamely térség bizonyos helyneveiből keletkeznek helyviszonyt kifejező, helynévi lexémát tartalmazó sajátosságjelölő személynevek, másokból pedig nem. Ebben migrációs jelenségek is bizonyára szerepet játszanak, de az ezt a faktort lehetőség szerint kiszűrő, jól megválasztott területen végzett vizsgálatok nyelvi okokat — ha vannak ilyenek — is a felszínre hozhatnak. A másik megválaszolandó kérdés pedig a helynévszerkezet és a személynévszerkezet összefüggéseire irányul: kimutathatóak-e eltérések a helynévstruktúrák tekintetében a helynevekből képzéssel, illetve metonímiával alakult személynevek között. E kérdések feltárása olyan speciális vizsgálatot igényel, amilyenre jelen írásomban nem vállalkozhattam.

Irodalom

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.

ÁDÁM IMRE 1989. Földrajzi nevekre utaló vezetéknevek Szabolcs megyében a XVI. században. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 212–214.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BARABÁS JENŐ 1981. Tájszemlélet és az etnikai kép tükröződése a XVI. századi személynevekben. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk. *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 41–42.

BENKŐ LORÁND 1948–1949. A családnév-változtatás kérdései. *Magyarosan 17:* 40–45, 65–71; *18:* 1–6.

BÍRÓ FERENC 1998. Magánhangzóra végződő helynevek tőváltozatai a régi magyar családnevekben. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 42/2:* 77–86.

BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2. Budapest.

CsnVégSz. = FARKAS TAMÁS szerk. 2009. *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. XIV–XVII. század.* Budapest. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet–Magyar Nyelvtudományi Társaság.

ENGEL PÁL 1998. *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

FEHÉRTÓI KATALIN 1969. *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek.* Nyelvtudományi Értekezések 68. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FEHÉRTÓI KATALIN 1973–1975. Helynevek mint családnevek *de* praepositio vagy *-i* képző nélkül. *Magyar Nyelv 69:* 197–203; *71:* 113–117.

FEHÉRTÓI KATALIN 1976. A XIV–XV. századi jobbágynevekről. *Magyar Nyelv 72:* 472–476.

FEHÉRTÓI KATALIN 1983. A *Csákány* családnévről. *Magyar Nyelv 79:* 71–76.

FEHÉRTÓI KATALIN 1987. A középkori *Cigány* helynevek és személynevek. *Névtani Értesítő 12:* 5–17.

FEHÉRTÓI KATALIN 1994. Gondolatok családneveink eredetéről. *Magyar Nyelvőr 118:* 430–437.

FEHÉRTÓI KATALIN 1997. Árpád-kori *Levente* és *Leue, Lewedi* személyneveink eredete. *Magyar Nyelv 93:* 426–441.

N. FODOR JÁNOS 2002. *Tiszakönyök családnevei 1560-ból.* Magyar Névtani Dolgozatok 170. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.

N. FODOR JÁNOS 2004. Adalékok a helynévi eredetű családnevek kialakulásához. A Gutkeled nemzetség szólátmonostori ágának családnevei. *Névtani Értesítő 26:* 31–45.

N. FODOR JÁNOS 2007. A természetes családnevek lexikális-morfológiai vizsgálata. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 113–129.

N. FODOR JÁNOS 2008. A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *Magyar Nyelv 104:* 286–305.

N. FODOR JÁNOS 2010a. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526).* Magyar Névtani Értekezések 2. Budapest, ELTE BTK.

N. FODOR JÁNOS 2010b. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526).* Magyar Névtani Értekezések 3. Budapest, ELTE BTK.

B. GERGELY PIROSKA 1977. *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere.* Bukarest, Kriterion Kiadó.

B. GERGELY PIROSKA 1981. *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata.* Nyelvtudományi Értekezések 108. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek.* Budapest, Osiris Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 1990. Könyv a finn helynevekről. *Magyar Nyelvjárások 28–29:* 157–164.

HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások 46:* 5–20.

HOkl. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk. 1879. *Hazai Oklevéltár. 1234–1536.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

JUHÁSZ DEZSŐ 1997. Tájnevek régi családneveinkben. In: KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR szerk. *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet. 176–181.

KÁLMÁN BÉLA 1961. XVI. századi jobbágyneveinkhez. *Magyar Nyelvjárások 7:* 23–43.
KÁLMÁN BÉLA 1975. Puszta helynevek családnévként. *Magyar Nyelv 71:* 453–456.
KÁLMÁN BÉLA 1979. Vezetéknevek és történelem. *Névtani Értesítő 1:* 9–13.
KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa.* Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
KÁZMÉR MIKLÓS 1970. XIV–XVIII. századi tulajdonnevek nyelvtörténeti értékesítése. A *-si* képző kialakulása. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 60–69.
KNIEZSA ISTVÁN 1965/2003. A magyar és a szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok.* Budapest, Lucidus Kiadó. 255–349.
MEZŐ ANDRÁS 1970. *A Várdai-birtokok jobbágynevei a XVI. század közepén.* A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 33. Kisvárda.
ÖRDÖG FERENC 1982. A puszta helynevekből keletkezett családnevek kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr 106:* 484–486.
ÖRDÖG FERENC 1997. Helynevekből keletkezett családnevek *-i* képzővel és anélkül. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk. *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványa 209. Budapest. 77–83.
PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Budapest, Stephaneum.
RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342).* Budapest, Históriaantik.
J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
SZABÓ ISTVÁN 1954. *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86. Budapest.
SZABÓ LÁSZLÓ 1993–1994. Földrajzi nevekből keletkezett családnevek az Őrségben 1–2. *Névtani Értesítő 15:* 284–288; *16:* 70–79.
TÓTH VALÉRIA 2013. A középkori forrrások személyjelölő szerkezeteinek névszociológiai értéke. *Magyar Nyelvjárások 51:* 17–57.
Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHELY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk. 1871–1931. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Pest, majd Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I–VII.* Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1951–2001. *VIII–IX.* Szerk. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2003–2004. *X.* Szerk. C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2007. *XI.* Szerk. C. TÓTH NORBERT–NEUMANN TIBOR. Budapest, 2009.

Slíz Mariann

A személyneveket érintő kontaktushatások tipológiája*

Ómagyar kori oklevelek tanúságtétele

1. A történeti névkontaktológiai vizsgálatok korlátai

A névkontaktológiai vizsgálatok az utóbbi időben a magyar személynévkutatásban is egyre nagyobb figyelmet kapnak, habár elsősorban a szinkrón névanyagra irányulnak. Ennek oka egyrészt az, hogy az érdeklődés középpontjában a határon túli területek magyarságának a névállománya, illetve az arra gyakorolt idegen nyelvi hatások feltárása áll. Másrészt módszertani okok is e kutatások mellett szólnak: az élő névanyag alkalmasabb a kontaktológiai vizsgálódásokra, hiszen a névviselőktől részletes információkhoz lehet jutni azokról a nyelvi, társadalmi-politikai, családi, életmódbeli, szituatív stb. körülményekről, attitűdökről, amelyek a névadást és a névhasználatot befolyásolják, és ugyanazon névviselő többféle névváltozatának, illetve ezek használati színtereinek a megismerését is lehetővé teszik.

A történeti források ezzel szemben nemcsak ezt nem biztosítják, hanem egyéb akadályokat is gördítenek a kutatók útjába. Ezek közül a legnagyobb, hogy míg például a mai határon túli területek magyarsága esetében könnyen felmérhető, ellenőrizhető a kétnyelvűség ténye, elterjedtsége, egyéni és/vagy közösségi volta, a két nyelv közti dominanciaviszonyok stb., addig a történeti, különösképpen az ómagyar kori forrásokból korlátozottabban vagy egyáltalán nem deríthető ki a névviselők, névhasználók két- vagy többnyelvűsége. Az ómagyar kori források jellemzően, a középmagyar koriak pedig jelentős részben nem a névviselő saját névhasználatát tükrözik, hanem a feljegyző által választott névváltozatot (persze a névviselő és a feljegyző meg is egyezhet, például a naplók vagy a misszilisek íróinak önmegnevezései esetében). Ráadásul a névnek csak a feljegyzett változata(i) (illetve a többnevű névviselőnek csak a feljegyzett nevei) áll(nak) rendelkezésre, az egyéb változatok létéről, használatuk körülményeiről nincs mód tájékozódni. Ez nemcsak azzal jár, hogy az élő névhasználattól eltérő, az adott korabeli viszonyok közt értelmezhetően hivatalos, sztenderd névváltozatok kerülhetnek be a forrásokba, hanem azzal is, hogy a feljegyző nyelvtudása, nyelvjárása is befo-

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

lyásolhatja a névformát. (Habár kontaktusjelenségeket így is megfigyelhetünk, csak tudnunk kell, hogy azok jobbára nem a névadók, névviselők, névhasználók, hanem az írnok nyelvhasználatát jellemzik.) További probléma, hogy a történeti források hivatalos rétegébe tartozó forrástípusok tipikus nyelve hosszú időn keresztül a latin volt, és csak a 14–15. századtól jelentek meg — a latinnál nagyságrendekkel kisebb számban — a vulgáris nyelvűek. Ez gyakran az élőnyelvi névváltozatok sztenderd latin megfelelőkkel való helyettesítését vagy latinosítását vonta maga után, elfedve ezzel az élő névhasználatban megnyilvánuló interferencia- és kontaktusjelenségeket.

2. A vizsgálat célja, forrásai, módszere

E nehézségek ellenére az utóbbi időben született néhány írás, amely jelzi, hogy bár korlátozottabb mértékben, de a diakrón személynév-kontaktológiai vizsgálatoknak is lehet létjogosultságuk. Ilyen például N. FODOR JÁNOS 2008-as közleménye, mely egy vélhetőleg német anyanyelvű scriptor által készített 16. század eleji összeírás névanyagában tapasztalt interferenciajelenségeket mutatja be, illetőleg a SZENTGYÖRGYI RUDOLF tanulmányaiban (2007, 2012) előkerülő, névhasználatra utaló megfigyelések egy magyar–szlovák kétnyelvű vidéken feljegyzett boszorkányper résztvevőinek nyelvi háttere kapcsán. Egy korábbi írásomban magam azt kívántam bemutatni, felhasználhatók-e — és ha igen, mennyiben — az ómagyar kori oklevelek névadatai a két- vagy többnyelvűség vizsgálatára (SLÍZ 2013).

Jelen munkámban a fenti témát továbbgondolva egyrészt azt igyekszem feltárni, hogy az ómagyar kori okleveleket hivatalos voltuk miatt egyáltalán érdemes lehet-e bevonni a történeti névkontaktológiai vizsgálatokba, és ha igen, akkor milyen ómagyar kori kontaktushatásokra és -jelenségekre deríthetünk fényt általuk. Ezek tárgyalása során a tulajdonnevekre VÖRÖS FERENC (2005) által is alkalmazott, majd LANSTYÁK ISTVÁN (2013) által részletesen kidolgozott fogalom- és terminusrendszert követem, elsősorban a névrendszerre, a névkészletre, valamint az élőnyelvi és az írásbeli névhasználat eltéréseire fordítva figyelmet. Ezek tárgyalása során először a nyelvbeli közvetlen, majd közvetett kontaktusjelenségekre, végül a diskurzusbeli kontaktusjelenségekre térek ki.

Forrásként elsősorban az Anjoukori okmánytár (A.) és kisebb mértékben más oklevéltárak 1301–1359 közötti anyagából létrehozott saját korpuszomat, valamint a Sopron szabad királyi város története című munkában (SoprT.) közölt német és latin okleveleket, továbbá a KNIEZSA ISTVÁN által közreadott Középkori cseh oklevelek (1952) című kiadványt használom fel.

Az ómagyar kori kontaktushatások okleveles anyagon való vizsgálata során több nyelv egymásra hatására kell tekintettel lennünk. Ezek közül a legerőteljesebb természetszerűleg a latinnak a magyarra, illetve egyéb vulgáris nyelvekre gyakorolt hatása, hiszen a felhasznált források túlnyomó többsége latin nyelvű,

és a vulgáris nyelvű oklevélírás kialakulásához is a jóval korábban meginduló latin nyelvű írásbeliség szolgált mintául. Emellett számolnunk kell még a korpuszban a német, a szláv nyelvek, illetve kevésbé hangsúlyosan a vallon és az olasz, valamint a névkészlet szintjén a török hatással. Fontos megjegyeznünk, hogy a többnemzetiségű, többnyelvű országban nemcsak e nyelveknek a magyarra való hatását, hanem a magyarnak ezekre, valamint az említett idegen nyelvek egymásra gyakorolt befolyását is vizsgálni kell, ha a források erre lehetőséget nyújtanak.

3. Nyelvbeli kontaktusjelenségek

A nyelvbeli kontaktusjelenség egykori interferencia, azaz alkalmi kontaktushatás következtében létrejött nyelvi kölcsönzési folyamat eredménye (LANSTYÁK 2013: 44). Ennek két típusa a közvetlen és a közvetett: a közvetlen kontaktushatás következtében az átadó nyelvből hangtestek (morfémák, szavak, esetünkben nevek) kerülnek át az átvevő nyelvbe, míg a közvetett kontaktushatás révén nem kerülnek át nyelvi hangtestek, csak átrendeződnek a kontaktushatásnak kitett átvevő nyelvi hangtestek (LANSTYÁK 2013: 51).

3.1. Nyelvbeli közvetlen kontaktusjelenségek

3.1.1. Egyénnevek

Az ómagyar kori magyarországi egyénnévkészletben számos idegen eredetű név található. Pontosabban: ha a teljes korszak névállományát nézzük, akkor a névkészlet jelentősebb része ilyen. Ezek átvétele nagy valószínűséggel valamilyen fokú kétnyelvűség[1] révén történt.

A névkutatásban ugyan ma evidenciának számít, hogy a közszavakkal ellentétben a tulajdonnevek átvételéhez nem szükséges kétnyelvűség, elég lehet valamilyen kulturális hatás, például a másik nyelvbeli névdivat hatása is; ez azonban inkább napjainkra lehet alkalmazható. Így történik például a filmekben, irodalmi művekben szereplő neveknek vagy a külföldi sztárok nevének az átvétele. Az ős- és ómagyar korra azonban kevésbé alkalmazható ez a feltevés. Elképzelhetetlen például, hogy a messzi német területek névanyaga bármiféle hatással lehetett volna egy felső-Tisza-vidéki magyarra, ha nem volt olyan közeg, amely a német névanyagot, névdivatot, névadási szokásokat közvetítette volna. Ahhoz, hogy a német, szláv, vallon, olasz stb. eredetű neveket átvegyék, közvetlen érintkezésre volt szükség. Erre számos területen adottak voltak a lehetőségek, így a többnemzetiségű, a magyar mellett jelentős német, vallon és itáliai lakosságú városokban,

[1] A kétnyelvűség számos felfogása közül a következőkben a funkcióközpontú meghatározást veszem alapul. Eszerint „kétnyelvű az, aki a mindennapi érintkezései során két vagy több nyelvet kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban, illetőleg jelelt formában) rendszeresen használ” (BARTHA 1999: 40).

a szomszédos országokkal érintkező határvidékeken, az őshonos és a betelepülő szláv, illetve a betelepülő török, német, vallon, olasz nyelvű népesség által létrehozott, illetve lakott falvakban, a külföldi kereskedőkkel vagy éppen a külföldről érkező szerzetesekkel, papokkal való érintkezésben stb.

Bár nem közvetlen népi érintkezéssel, de még a latin–görög eredetű egyházi nevek átadása is kétnyelvűség révén történt: két-, illetve többnyelvű papok közvetítették őket, akik a tanult latin és a tanult vagy anyanyelvi görög mellett anyanyelvi német vagy valamilyen szláv, illetve újlatin nyelv birtokában is voltak. Ez magyarázza azt is, hogy sok név, illetve névcsoport esetében nem is lehet világosan elkülöníteni az átadó nyelvet: a latin eredetűként számon tartott *István* hangalakja például német hatást tükröz, a *Miklós*-é pedig szlávot, nem is beszélve az olyan nevekről, amelyek szláv vagy görög eredete nem dönthető el, mivel a szlávot közvetítő nyelvként használó bizánci papok vagy az erős bizánci hatás alatt álló területekről (pl. Kijevből) érkező szláv egyházi személyek adták át a magyarságnak. Ezek a nevek, mint az a szakirodalomból közismert, viszonylag gyors ütemben elterjedtek Magyarország teljes népességében, melynek jó része bizonyára egynyelvű volt; ekkortól e nevek jelenléte már nem tekinthető élő kontaktusjelenségnek.

Az egyetlen egyénnévcsoport, amelynek átvétele esetleg kétnyelvűség nélkül (is) történhetett az ómagyar korban, az irodalmi eredetű neveké. Ezeket a lovagi kultúra magyarországi virágzása közvetítette egy szűk felső réteg számára. Ugyanakkor még ezek átvételében is szerepet játszott a két- vagy többnyelvűség, hiszen a breton mondakört közvetítő lovagregényeket, valamint a középkori Trója-, illetve Nagy Sándor-regényt általában az európai királyi, főúri udvarok között vándorló énekesek, a külföldről érkező királynék kísérői, a nyugati egyetemeken tanuló papok vagy a nyugatról érkező szerzetesrendek közvetítették; másrészt az irodalmi eredetű nevet viselők egy részének a családja köztudottan külföldi, jellemzően német vagy normann származású volt. (Bővebben, továbbvezető irodalommal lásd pl. MOÓR 1937, KOROMPAY 1978, 2008, SLÍZ 2011: 162–166.)

Az átvett egyénnevek között megkülönböztetünk közvetlen kölcsönneveket (ez esetben magát a nevet vették át más nyelvből), valamint alaki kölcsönneveket (ez esetben pedig az alapnév élt az adott nyelvben, csak valamely alakváltozatát vették át más nyelvből).

A latin–görög eredetű egyházi nevek meghonosodását, elterjedését követően alaki kölcsönneveknek tekinthetők e nevek vulgáris nyelvekből átvett változatai, például a német *Hank (János); Kolozs, Niklin (Miklós);* a szláv *Csépán (István), Hannus (János);* a vallon *Gyán (János)*. Ezek jó része nagy valószínűséggel nem is terjedt el a magyar egynyelvűek körében, ugyanis viszonylag kevés adatuk maradt ránk, és például a *Gyán*-ra jellemzően a jelentős vallon lakosságú vagy vallonok által is lakott városokból, falvakból vannak adataink. Hasonlóképpen, a

Niklin-re (illetve *Nikkul*-ra és *Nikkel*-re) az 1301–1359 közötti, több mint 20 000 névadatom között mindössze a Nagymartoni családból találtam példákat: *Nykul* (1351, A. 5: 536), *Nyklynus* (1352, A. 5: 576), *Nykkul* (1352, A. 5: 597), *Nykulino* (1352, A. 5: 617), *Nykel* (1354, A. 6: 268), *Nykkel* (1358, A. 7: 126). E család jelentős Sopron megyei birtokokkal rendelkezett, vegyesházasságok révén kiterjedt osztrák rokonsága volt, a két *Niklin*-ként említett fiú közül (másodunokatestvérek) az egyik a *Magyar,* a másik pedig a *Német* megkülönböztető névelemmel szerepelt, és Magyar Niklin apai nagybátyjának a nevét a német *Endurl* alakban is ismerjük (vö. ENGEL 2003). Mindezek arra engednek következtetni, hogy a családnak legalábbis egyes tagjai ebben az időszakban német–magyar kétnyelvűek lehettek. A fenti névváltozatok közül a legelterjedtebb a *Csépán* volt; gyakorisága és az adatoknak az egész országra kiterjedő földrajzi megoszlása miatt az Anjou-korra ez már valószínűleg nem tekinthető élő kontaktusjelenségnek.

Az eddig elmondottak mellett meg kell még jegyezni, hogy a névváltozatok csak addig tekinthetőek alaki kölcsönneveknek, amíg a névhasználó közösség érzékeli az alapnévvel való összefüggésüket. Amint e kapcsolat tudata elhomályosul, e neveket közvetlen kölcsönneveknek kell nyilvánítanunk. Az alapnév és a névváltozat kapcsolatának a lazulására több esetet is példaként hozhatunk fel (vö. FEJÉRPATAKY 1918, KOROMPAY 1980: 520, SLÍZ 2011: 50–56). Az itt említett munkák jórészt alapnevek keveredését, illetve a magyarban keletkezett változatokkal való kapcsolatukat mutatják be, kevesebb figyelmet fordítva az idegen eredetű névváltozat és az alapnév kapcsolatának a lazulására. Ennek az oka persze elsősorban az, hogy e kapcsolat jellegének megváltozását igen nehéz adatokkal is alátámasztani. A fentebb közölt *Nyklynus*-ból és az alább bemutatandó adatból is legfeljebb csak sejthető, hogy a latin *Nicolaus*-nak a német eredetű *Nikkel*-lel, illetve a latin *Johannes*-nek a vallon eredetű *Gyán*-nal való összefüggése már nem feltétlenül volt nyilvánvaló a scriptor számára. A névváltozatok esetében tipikusan alkalmazott két fordítói stratégia, a latin alapnévvel való behelyettesítés *(Nicolaus, Johannes),* illetve az élőnyelvi alak változatlan átvitele *(Nykkel, Gyan)* helyett ugyanis a német, illetve vallon eredetű élőnyelvi változat latinosított alakja került az oklevélbe: *Nyklynus,* illetve *Gihaninus filius Mauricii* (1323, A. 2: 103). Ezt az eljárást a latinra fordítás során a fenti példával ellentétben jellemzően inkább akkor követték, amikor a vulgáris nyelvű névnek nem volt latin nyelvű megfelelője, pl. *Draganus* (1315, A. 1: 386), *Farkasius* (1339, A. 3: 567), *Renoldus* (1343, A. 4: 327). (A személynevek más nyelvű oklevélszövegbe való beillesztésének fordítási stratégiáiról bővebben lásd SLÍZ 2014.)

3.1.2. Megkülönböztető névelemek és családnevek

A kétnyelvű környezetben magyarok megnevezésére használt idegen eredetű megkülönböztető névelemek szintén lehetnek közvetlen kölcsönnevek. A szinkrón ragadványnév-kutatások eredményei alapján tudjuk, hogy bár a ragadványnevek ál-

talában a domináns nemzetiség nyelvén keletkeznek, a kevésbé domináns nyelvek is forrásukul szolgálhatnak (vö. pl. BAUKO 2013: 74–75 és passim). Ez a megállapítás a megkülönböztető névelemekre is érvényesíthető, hiszen ezek azonos módon való létrejöttük okán gyakorlatilag történeti ragadványneveknek tekinthetők. Ugyanakkor az idegen nyelvből közvetlenül átvett közszóból vagy a magyarban nem használt idegennyelvi szóból a magyarok által létrehozott ragadványnevek nem tekinthetőek kölcsönneveknek, hiszen nem a tulajdonnevet vette át a beszélőközösség egy másik nyelvből, csupán az alapjául szolgáló közszót (vö. JANITSEK 1997: 107, LANSTYÁK 2013: 54). Ebből következően annak eldöntéséhez, hogy egy ragadványnév kölcsönnév-e vagy sem, ismernünk kell keletkezésének a körülményeit. Csakhogy ezeknek a felderítése még a szinkrón ragadványnév-kutatásokban sem mindig könnyű, illetve lehetséges, a történeti vizsgálatokban viszont szinte lehetetlen. Ennélfogva nem tudhatjuk, hogy például a *Petri dicti* ***Abeyduch*** (1327, KárOkl. 65) adatban az *abajdóc* kölcsönnévnek számít-e, hiszen számos tényező homályban marad előttünk: nem tudjuk, hogy a ma nyelvjárási szinten élő *abajdóc* a névkeletkezés idején már használatos volt-e kölcsönszóként a magyar valamely nyelvjárásában (a TESz. első adata éppen az említett személyre vonatkozik); hogy milyen (és hány) nyelvű volt a névviselő, valamint a névadó közösség; és legfőképpen hogy az *Abeyduch*-ot a másik nyelvben keletkezett névként vették-e át a magyar névhasználók, vagy maguk hozták létre a megfelelő közszóból.

Könnyebb a dolgunk a *Nicolaus dictus* ***Helmes*** (1329, A. 2: 441) adat esetében, hiszen a magyar *-s* képző jelenléte egyértelmű bizonyíték arra, hogy a német eredetű *helm* 'sisak' ekkorra már élt a magyar nyelvben. Már a melléknév képzése is magyar nyelvi eszközzel történt, ezért biztosak lehetünk benne, hogy a név is a magyarban keletkezett, tehát bizonyosan nem kölcsönnévvel van dolgunk.

A családnevek kapcsán elvileg kevesebb nehézség merülhetne fel, hiszen azok az idegen eredetű családnevek, amelyeket magyarok is viseltek többnyelvű vidékeken, és az össznépességben nem voltak elterjedtek, közvetlen kölcsönneveknek számíthatnak (vö. LANSTYÁK 2013: 52). Ennek vizsgálatához azonban egy-egy többnyelvű területnek, például egy-egy olyan, jól dokumentált történelmű városnak az okleveles forrásait kell alaposan feldolgozni, mint amilyen Sopron vagy Esztergom, a névadatokat névviselőkhöz kötve, részletes családtörténeti kutatásokkal megtámogatva. Csak így lehetne ugyanis (ha egyáltalán lehetne) fényt deríteni az adott család etnikumára és nyelvhasználatára, valamint arra, hogy a vizsgált névelem öröklődő volt-e (hiszen csak ebben az esetben számít családnévnek).

3.2. Nyelvbeli közvetett kontaktusjelenségek

Nyelvbeli közvetlen kontaktushatás következményének is tekinthetjük a személynévrendszerben az ómagyar korban részben idegen nyelvi hatásra bekövetkező

változásokat. Az egyik jelentős változás az egyénnévkészlet összetételének az átalakulása: míg az ómagyar kor elején az egyénnévállomány jelentősebb hányada (a magyar eredetű nevek többsége) feltehetőleg leíró név volt,[2] kisebb része pedig más nyelvekből átvett referáló név, addig az ómagyar kor végére a leíró egyénnevek szinte teljesen átadták a helyüket a referálóknak. (Természetesen mire ez a változás lejátszódott, az átvett egyénnevek többsége már nem volt élő kontaktusjelenségnek tekinthető, de a változást kétségkívül a korábban bemutatott latin és vulgáris nyelvi kontaktushatások indították el.)

A másik nagy változás a személynévrendszer szerkezeti átalakulása volt: a korszak végére az egyelemű névadás helyett a többelemű vált jellemzővé, s az ekkorra már többnyire referáló egyénnevek rendszere mellé kialakult a nexusnevek (a családnevek) rendszere. Ez persze csak részben tekinthető más nyelvek hatásának, de tagadhatatlan, hogy a családnevek kialakulásának okai között a többnyelvű papság és a nyugatról bevándorló, már családnévvel rendelkező népesség által közvetített idegen nyelvi minták nem elhanyagolható szerepet töltöttek be (vö. pl. MIKESY 1959, HAJDÚ 2003: 735, FARKAS 2009: 28, N. FODOR 2010: 19, SLÍZ 2011: 176, TÓTH V. 2014: 182). Ez utóbbira jó például szolgálnak a Károly Róberttel Nápolyból érkező, francia származású Drugethek: míg ugyanis a 14. század elején a megkülönböztető névelemek feljegyzése, kombinálása és szerkesztése még rendkívüli változatosságot mutat a forrásokban, addig e család tagjainak megnevezéséből sosem hiányzik a francia nyelvterületről hozott *Drugeth* névelem, amely ebből kikövetkeztethetőleg már bizonyára öröklődött, azaz családnév lehetett (vö. SLÍZ 2011: 213). A hamarosan nagy birtokokra és hatalomra szert tevő, az országban végleg letelepedő család gyorsan kétnyelvűvé válhatott és elmagyarosodott; ekkortól a családnévvel még nem rendelkező többségben idegen eredetű családnevük kontaktusjelenségnek fogható fel.

Míg a családnevek kialakulása részben kontaktushatásra történt, a magyar névsorrend kialakulását nem befolyásolta a más nyelvekkel való érintkezés, hiszen az ómagyar korból származó, kételemű személynevet tartalmazó helynévi és szórványosan magyar alakban és sorrendben felbukkanó személynévi adatainkból is kiviláglik, hogy az élőnyelvben kezdettől fogva a magyaros névsorrend volt a jellemző (pl. 1337: *Roazdyak,* KárOkl. 125; 1354: *Filkeiakaphaza,* A. 6: 169). Ezt különösen a rokon népek idegen nyelvi mintára kialakult indoeurópai sorrendű személynévhasználatával összevetve érdemes kiemelni (bővebben, továbbvezető magyar és külföldi irodalommal lásd FARKAS 2009: 28–29).

[2] Habár ezek között is bizonyára voltak olyanok, amelyeket nem a személy valamely sajátosságának a jelölésére, hanem a hagyományozódó névkészletből való választás révén, azaz referáló névként adtak (vö. pl. TÓTH V. 2013: 242). A terminusokra, illetve a személynévrendszerek leírásának modelljére lásd HOFFMANN 2008.

Pragmatikai szempontból nyelvbeli közvetlen kontaktusjelenségnek tekinthetjük az ún. kétnevűséget, vagyis azt a — többnyelvű közösségekben nem ritka — jelenséget, amikor egy személy nevének több vulgáris nyelven is létezik megfelelője, s a névviselő a beszédhelyzet, a nyelvhasználati színtér, az adott beszélőközösség stb. nyelvéhez alkalmazkodva váltogatja ezeket. Az ómagyar korból ilyen például a magyar és német megkülönböztető névelemmel vagy családnévvel is feltűnő soproni polgár esete: *Jacob* ***Erdeli*** (1484, SoprT. II/4: 319, lat. okl.), *Jacob* ***Sibenpűrger*** (1495, SoprT. II/1: 252, ném. okl.).

4. Diskurzusbeli kontaktusjelenségek

Diskurzusbeli kontaktusjelenségnek az átadó nyelv alkalmi kontaktushatása révén az átvevő nyelvi diskurzusokban megjelenő nyelvi elemeket vagy formákat nevezzük (vö. LANSTYÁK 2013: 44). Ezek alkalmiságuk miatt jóval könnyebben megragadhatóak a történeti források alapján, mint a nyelvbeli kontaktusjelenségek. Az előzőekben ugyanis a legtöbb problémát az okozta, hogy többnyire nem ismerjük a névviselő, illetve a névadó, névhasználó közösség nyelvi és etnikai hátterét. Ezzel szemben a diskurzusbeli kontaktusjelenségek vizsgálata jellemzően az írott alak vizsgálatát jelenti; annak feljegyzőjéről pedig, ha mást nem is, azt biztosan tudjuk, hogy legalábbis kétnyelvű volt: egy (vagy több) vulgáris (anya)nyelvhez egy tanult latin nyelv társult. A következőkben a helyesírásban, valamint a hangtan, a morfológia és a szintaxis szintjén jelentkező diskurzusbeli kontaktusjelenségek bemutatása során azonban (az előzőektől eltérően itt most nem lévén tekintettel a személynevek fajtájára) látható lesz, hogy az adatok sokszor még annak a valószínűsítését is lehetővé teszik, hogy mi lehetett a szóban forgó vulgáris nyelv.

4.1. Helyesírás

Egy latin nyelvű oklevélben a következő egyénnévvel találkozhatunk: *Zaccio* (1350, A. 5: 402). A *cci* betűkapcsolat a [tʃ] hang jelölésére az ómagyar kori magyarban egyáltalán nem megszokott; hogy itt valóban erre szolgál, azt az oklevél külsején már *chy* betűkapcsolattal megismételt egyénnév bizonyítja: *Zachyou.* Mindezek alapján véleményem szerint méltán gyanakodhatunk olasz kontaktushatásra, a nevet feljegyző scriptor olasznyelvűségére.

Több példát is találhatunk német kontaktusjelenségekre latin nyelvű okleveleinkben. Ilyen például a [ts] hangot jelölő *cz* (pl. 1325: *Pongraczy,* A. 2: 223), illetve a [ʃ] hangot jelölő *sch* betűkapcsolat (pl. 1354: *Schtephanus,* A. 6: 244).

Magyar kontaktushatást fedezhetünk fel több, Sopronban született német nyelvű oklevélen. Ilyen a [ʃ] hangnak *sch* helyett *s* betűvel való jelölése: *Sebes Estphan* (1435; SoprT. II/3: 36; latin bevezetőjű dézsmajegyzék németül felsorolt nevekkel). A magyar kancelláriai helyesírást követi a következő adat: *Gewri Balaschen* (1493, SoprT. II/1: 241). Ezek feljegyzőiről gyanítható, hogy magyar–

német–latin háromnyelvűek lehettek. Azt azonban már nemigen lehetne megmondani, hogy az egyértelműen tanult latin mellett a magyar és a német spontán elsajátított vagy tanult nyelv lehetett-e, hiszen a magyar–német vegyes etnikumú városban mindkét nyelv esetében mindkét lehetőség ugyanolyan valószínűséggel esik latba.

4.2. Hangtan

Az előzőekben látott adatok némelyike hangtani szinten is kontaktushatást tükröz. Jellegzetesen német hatásra utaló kontaktusjelenség például a zöngétlenítés, amelyet a fenti, a német nyelvű oklevélbe magyar alakjukban átvitt *Est**ph**an* és *Bala**sch**en* egyénneveken is megfigyelhetünk. Hasonlóval találkozott N. FODOR JÁNOS egy 1500–1520 között keletkezett szabolcsi összeírásban: *temeter* 'Demeter', *waglas* 'Baglyas' (N. FODOR 2008: 254–255). Mivel az említett egyénnevek mellett álló családnevek magyar eredetűek, feltételezhetjük, hogy a névviselők magyar etnikumúak voltak, a scriptorokat illetően pedig eddig látott háromnyelvűségük mellett talán már az is megkockáztatható, hogy a német és a magyar közül a német lehetett a dominánsabb nyelvük.

4.3. Morfológia és szintaxis

4.3.1. Névsorrend

A latin, német és cseh nyelvű oklevelekbe a magyar nevek tipikusan nem a magyar, hanem az indoeurópai névvsorrendben kerültek be. Időnként ettől eltérő, a magyar sorrendet megőrző fordítási stratégiát is tapasztalhatunk; ilyen a fenti példák (*Sebes Estphan* és *Gewri Balaschen*) mellett a cseh oklevélben előforduló *panv Magier Balassowy* (1468–1472 között, cseh okl., KNIEZSA 1952: 22). Mivel itt nagy valószínűséggel (illetve Magyar Balázs esetében biztosan) magyar személyekről van szó, a nevük magyaros sorrendje nem feltétlenül tekinthető kontaktusjelenségnek; elképzelhető, hogy csupán egy, a névsorrend esetében ritkán alkalmazott tudatos fordítói stratégia, átvitel eredménye (bővebben lásd SLÍZ 2014). Ha azonban vélhetőleg nem magyar etnikumú személyek neve jelenik meg magyaros sorrendben, az már kétségkívül kontaktusjelenség: *Glacz Peter, Stober Mertt, Schon Peter* (1435; SoprT. II/3: 35; latin dézsmajegyzék németül, többségükben indoeurópai sorrendben feljegyzett nevekkel).

4.3.2. Szintaktikai szerkezetek

A latin szövegben ritkán megjelenő, az élő nyelvhasználatra utaló toldalékok, illetve a magyar és a latin grammatikai kapcsolóelemek, szerkezetek együttes alkalmazása a teljes személynévszerkezetekben fordítástudományi szempontból kevésbé tipikus fordítói eljárásként értékelhető (vö. pl. a helynevek kapcsán SZENTGYÖRGYI 2010). Kontaktológiai szempontból viszont diskurzusbeli kontaktusjelenségként is értékelhető, hiszen a legalább kétnyelvű scriptor (anya)nyelvének a latin nyelvhasználatára gyakorolt alkalmi kontaktushatását jelezheti. Azt, hogy az

efféle szerkezetek alkalmazása mennyire volt tudatos vagy ösztönös, utólag már lehetetlen megállapítani. Ráadásul az alább bemutatandó esetek kétféleképpen is értékelhetők. Egyrészt feltételezhetjük, hogy a nevek feljegyzői beszéltek a latin szerkezetekre hatást gyakorló nyelveken, hiszen így tudott az adott vulgáris nyelv befolyással lenni a latin nyelvhasználatukra. De ennek az ellentéte is elképzelhető: éppen azért alkottak ilyen hibrid szerkezeteket, mert nem ismerték az adott vulgáris nyelvet, nem ismerték fel a magyar, német, szláv alakok grammatikai jelöltségét, ezért úgy illesztették őket a latin szerkezetekbe, mintha jelöletlenek volnának. Ez utóbbi esetben az alábbi adatokban természetesen tévedés lenne kontaktusjelenséget látnunk. Mint látjuk, e példák értékelésére három magyarázat is kínálkozik: 1. tudatos, de atipikus fordítói megoldás, 2. a vulgáris nyelv öntudatlan hatása a latin nyelvhasználatra, azaz diskurzusbeli kontaktusjelenség, 3. a vulgáris nyelv nem ismeréséből adódó tévedés. Mivel azonban az alábbi példák némelyike alapján arra következtethetünk, hogy a scriptor ismerte az adott vulgáris nyelvet, a 3. lehetőséget kevésbé tartom valószínűnek, az esetek kis száma pedig némileg csökkenti az 1. lehetőség esélyét. Ha e kérdésben nem is tudunk dönteni, az mindenesetre kimondható, hogy hasonló esetek mind magyar–latin, mind német–latin és szláv–latin viszonylatban előfordulnak, de arányuk mindegyik nyelvpár esetében elenyésző az általános gyakorlatnak megfelelő szerkezetekéhez képest.

A magyar toldalékok és szerkezetek latin szerkezetekkel együtt való alkalmazásának egyik esete az apanévi eredetű megkülönböztető névelemes szerkezet kétnyelvű jelölése: *Johannis **filii** Balas**ee*** (1355, A. 6: 333). Hasonlóval a helynévi eredetű megkülönböztető névelemes szerkezetek között is találkozhatunk: *Nicolao filio Andree nigri dicti **de** Turucy* (1344, A. 4: 391). Az efféle esetekből — bár csak elszórtan, de — többre is ráakadhatunk. Ezzel szemben a 14. századi korpuszomban eddig mindössze egyetlen példát találtam arra, hogy bár a személynévszerkezet latin mintát követ (egyénnév + *filius* + apa egyénneve), addig az ehhez még hozzákapcsolt helynévi eredetű megkülönböztető névelem nem latin szerkezettel (*de* + helynév), hanem élőnyelvi alakjában jelenik meg; igaz, a tipikus latin névsorrend által megkívánt pozícióban, a szerkezet végén: *Dionisius filius Mark **Zaadelei*** (1345, A. 4: 508). A magyar névalak latin szerkezetbeli helyzete egyértelműen arra mutat, hogy a név feljegyzője tisztában volt a *Szádeleji* helynévi eredetű voltával, azaz (valamilyen szinten legalábbis) tudhatott magyarul.

A helyneves szerkezet német–latin kétnyelvű jelölése figyelhető meg a következő névszerkezeten: *Oth **de** Telyesprunn**ar*** (1354, A. 6: 201). Latin személynévszerkezetbe illesztett, élő német nyelvhasználatot tükröző helynévi eredetű megkülönböztető névelemre is akad adat: *Nicolaus filius Seydlini **Mogurdorpher*** (1355, A. 6: 270). Ez a *Szádeleji* kapcsán már látott eset „német változata”: ebből is nyilvánvaló, hogy a scriptor tisztában volt a *Mogurdorpher* helynévi eredetével.

Szláv–latin viszonylatban eddig mindössze egyetlen példát találtam. Ebben az apanévi eredetű megkülönböztető névelemet adja vissza a scriptor két- vagy háromnyelvű jelöléssel: *Salamone **filio** Wlk**owy*** (1356, A. 6: 498). Az *-ov* egyértelműen déli szláv patronimikumképző (az adat Kőrös megyéhez köthető), az *-i* viszont latin végződés vagy akár magyar patronimikumképző is lehet.

5. Összegzés

A nyelvbeli és diskurzusbeli kontaktusjelenségeknek (vagy az esetleg azokra utaló adatoknak) a bemutatása során felmerülő problémák, megoldhatatlan kérdések jól tükrözik azokat a nehézségeket, amelyek a történeti névkontaktológia művelését a szinkrón vizsgálatoknál nehezebbé, bizonytalanabbá teszik. A számtalan fennmaradt adatnak csupán a töredéke használható fel ilyen célú kutatásokra, hiszen már a névadók, névviselők, illetve névhasználók két- vagy többnyelvűségének a bizonyítása is nehézségekbe ütközik. Az továbbra is egyértelmű, hogy a történeti névkontaktológiai vizsgálatok számára az ómagyar kori oklevelek nyújthatják a legkevesebb tanulságot; megbízhatóbb és nagyobb mennyiségű adatot inkább a kevésbé hivatalos, az élő nyelv- és névhasználathoz közelebb álló forrástípusokból szerezhetünk. Ilyenek azonban jelentősebb számban csak a középmagyar kortól maradtak ránk; ez pedig azt jelenti, hogy a rendszeresebben folytatható, átfogó jellegű történeti névkontaktológiai kutatások legkorábbi kényszerű kezdő időhatára Magyarországon a 16. század. Az ennél régebbre visszanyúló vizsgálatok is hozhatnak ugyan részeredményeket, mint láthattuk, de a kutatás ezek értékéhez és mennyiségéhez képest aránytalanul nagy energia- és időbefektetést, részletekbe menő nyelvészeti és történettudományi munkálatokat igényelne, és még a legnagyobb erőfeszítések ellenére is túlságosan ki van téve az esetlegességnek, a véletlen hatalmának.

Irodalom

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.

BARTHA CSILLA 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. *Beszélők és közösségek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

BAUKO JÁNOS 2013. Kontaktusjelenségek a szlovákiai magyarok személynévhasználatában. In: *A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek. A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV*. Szerk. VÖRÖS FERENC. Szombathely, Savaria University Press. 69–78.

ENGEL PÁL 2003. Középkori magyar genealógia. In: *Arcanum DVD könyvtár 4. Családtörténet, heraldika, honismeret.* Budapest.

FARKAS TAMÁS 2009. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő 31:* 27–46.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1918. Hiteleshely mint névmagyarázó. *Magyar Nyelv 14:* 169–173.

N. FODOR JÁNOS 2008. Egy német ajkú deák által lejegyzett szabolcsi összeírás a XVI. század első évtizedeiből. *Magyar Nyelv 104:* 254–256.

N. FODOR JÁNOS 2010. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. Budapest, ELTE BTK.

HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek.* Budapest, Osiris Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások 46:* 5–20.

JANITSEK JENŐ 1997. A magyar eredetű román családnevekről. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk. *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc. 101–107.

KárOkl. = GÉRESI KÁLMÁN szerk. 1882. *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1.* Budapest.

KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Középkori cseh oklevelek.* Magyarországi szláv nyelvemlékek 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOROMPAY KLÁRA 1978. *Középkori neveink és a Roland-ének.* Nyelvtudományi Értekezések 96. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOROMPAY KLÁRA 1980. Név és névváltozat a keresztnevek történeti vizsgálatában. In: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN–SZŰTS LÁSZLÓ szerk. *A magyar nyelv grammatikája. A Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusának előadásai.* Nyelvtudományi Értekezések 104. Budapest, Akadémiai Kiadó. 519–524.

KOROMPAY KLÁRA 2008. Középkori kultúra és irodalmi eredetű névadás: a Trisztán-regény nevei a középkori Magyarországon. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk. *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 387–394.

LANSTYÁK ISTVÁN 2013. Kontaktushatás a tulajdonnevekben. In: VÖRÖS FERENC szerk. *A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek. A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV.* Szombathely, Savaria University Press. 43–68.

MIKESY SÁNDOR 1959. Miért alakultak ki vezetékneveink? *Magyar Nyelvőr 83:* 82–87.

MOÓR, ELEMÉR 1937. Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. *Ungarische Jahrbücher 17:* 57–86.

SLÍZ MARIANN 2011. *Személynévadás az Anjou-korban.* Budapest, Históriaantik.

SLÍZ MARIANN 2013. A személynevek mint az ómagyar kori magyarországi kétnyelvűség vizsgálatának forrásai. In: VÖRÖS FERENC szerk. *A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek. A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV.* Szombathely, Savaria University Press. 145–153.

SLÍZ MARIANN 2014. Személynevek fordítása kései ómagyar kori okleveleinkben. *Magyar Nyelvjárások 52:* 73–88.

SoprT. = HÁZI JENŐ kiad. 1921–1943. *Sopron szabad királyi város története.* I/1–7., II/1–6. Sopron.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. Egyéni és közösségi kétnyelvűség. Történeti szociolingvisztikai esettanulmány. In: BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk. *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére 1–2.* Kolozsvár, Anyanyevápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó. II, 333–343.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5:* 33–45.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereinek tükrében. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7:* 133–142.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

TÓTH VALÉRIA 2013. Szempontok a középkori források személynévi adatainak értékeléséhez. *Nyelvtudományi Közlemények 109:* 227–254.

TÓTH VALÉRIA 2014. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10:* 179–204.

VÖRÖS FERENC 2005. Hely- és személynévi neologizmusok a Felvidéken Trianon után. *Névtani Értesítő 27:* 197–213.

Mozga Evelin

A *h* graféma előfordulásai a Tihanyi összeírás személyneveiben*

1. Bár a Tihanyi összeírás II. Endre uralkodásának idején íródott, amikor is a kancelláriai helyesírás egységesülő, letisztuló folyamatai jelentős előrelépést mutattak, hangjelölésének sajátosságai alapján az oklevél mégis némileg eltér a korszak jogi irataitól. II. Endre trónra kerülése után zajlott le az a folyamat, amely során a kancellária intézményének szerepe megnőtt, ezáltal a jogi iratok jelentős részét e hivatalok falain belül szövegezték meg, nem pedig csak a már kész oklevelek érkeztek ide olyan célból, hogy hivatalos pecsét kerüljön rájuk, ahogyan ez a korábbi gyakorlatban a szokásos eljárás volt. Az 1211-ben keletkezett Tihanyi összeírás — amelyet a tihanyi apátságban szövegeztek — azonban még nem e szerint az új gyakorlat szerint készült. Mivel az oklevél II. Endre trónra kerülése után nem sokkal íródott, így erősebben magán viselte azokat a sajátosságokat, amelyek Imre király uralkodásának idején jellemezték a kor írott szövegeinek rögzítési metódusait. Nem lehet egységes írásmódot felfedezni a kor jogi iratai között, de sokszor még egyetlen oklevélen belül is nagyfokú következetlenségnek lehetünk tanúi (vö. KNIEZSA 1952: 11, 1959: 5). KNIEZSA megállapítása szerint nincs egyetlen olyan nyelvemlékünk sem, amelynek minden hangra kiterjedő egységes jelölésmódja lenne, de éppen ezek a jelölési ingadozások teszik szükségessé ezeknek a mélyreható vizsgálatát, hogy bizonyos, az adott korban követett irányelveket, általános szabályokat felismerhessünk (1928: 189). Leginkább az írásgyakorlatban problémát okozó hangok lejegyzését vizsgálva lehet tetten érni azokat az egyéni megoldásokat, amelyek mindenféle külső hatásra az írnokok próbálkozásait tárják elénk.

Írásomban a szokásostól némileg eltérő módon nem egy hang különböző jelölésmódjait veszem sorra, hanem egy betűjegynek, a *h*-nak a különböző helyzetekben való előfordulásait szándékozom bemutatni. Az összeírásban a *h* betű meglehetősen gyakran fordul elő. Az igen változatos pozíciókban és hangértékekben szereplő *h* tisztázatlan problémáit próbálom az oklevél személyneveinek vizsgálata révén megvilágítani.

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

A Tihanyi összeírás helyesírását többen is vizsgálták. Az oklevél sajátos filológiai helyzetére — hogy tudniillik a fogalmazvány és a hitelesített példány is fennmaradt —, a két példány írásbeli különbségeiből adódó helyesírási vizsgálatok jelentőségére ERDÉLYI LÁSZLÓ hívta fel először a figyelmet, amikor A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása című munkájában a hitelesített példány és a fogalmazvány hely- és személyneveit a helyesírásukra vonatkozó összehasonlítással közölte (1904). Munkájában a két névjegyzékben előforduló eltéréseknek megfelelően (betűkihagyás, betűcsere, szótagkettőzés stb.) felsorolásszerűen közli az egyes hely- és személyneveket bármiféle következtetés levonása nélkül. KNIEZSA ISTVÁN a korszak helyesírási kérdéseit tárgyaló munkáiban (1928–1929, 1952) foglalkozott a Tihanyi összeírás hangjelölésének sajátosságaival is, melyekben a *h*-val kapcsolatos problémakörre is kitért, de egyes problematikus esetekben nem tudott állást foglalni. Kifejezetten e nyelvemlékünk helyesírását és hangtani jellegzetességeit vizsgálta 1941-ben készült munkájában GÁCSER IMRE. Tanulmányában sorra veszi, hogy az egyes hangokat mely betűjelekkel jelölték az oklevél két példányában. A *h* jel használatában mutatkozó bizonytalanságra is felhívja a figyelmet, a hangtani sajátosságokat taglaló részben pedig külön pontban foglalkozik az *-eh* betűkapcsolat problémájával, és megállapítja annak lehetséges hangértékeit (GÁCSER 1941: 25–27). Legújabban KOVÁCS ÉVA tért ki az összeírás filológiai kérdéseire (2012, majd 2015: 54–63). A helyesírási különbségek vizsgálata során főként a helynevekkel kapcsolatban, de személynévi példákkal is alátámasztva a *h* problematikáját is körüljárta.

Az összeírás mintegy 2000 személynevének valamivel több mint ötödében, 403 személy említése során szerepel a névalakban valamilyen formában a *h*. E neveknek majdnem felénél (176 személynévnél) eltérés tapasztalható a megpecsételt oklevél és a fogalmazvány írása között. Ez a különbség több mint 100 esetben éppen a *h*-val kapcsolatban, főképpen annak meglétében vagy hiányában mutatkozik meg. Az alábbiakban e kérdéskör legjellemzőbb eseteit járom körül.

Írásom itt következő része három egységet tartalmaz annak megfelelően, hogy a *h* milyen pozícióban tűnik fel a személynevek szerkezetén belül. Külön tárgyalom a szó elején, magánhangzó előtt szórványosan megjelenő *h* eseteit; majd a személynév eltérő pozícióiban álló, az egyes mássalhangzójelekkel betűkapcsolatot alkotó *h* ügyét, végül pedig a magánhangzót követő, jellemzően *-eh* betűkapcsolatban előforduló *h* problémáját mutatom be.

2. Magánhangzó előtt szó eleji helyzetben előforduló *h*. Szókezdő *h* az összeírás 79 különböző személynevében található, palatális és veláris magánhangzók előtt egyaránt.[1]

[1] A következőkben a külön jelzés nélkül példaként közölt adatok a hitelesített példányból valók (néhol az egyértelműség végett ezekre hp. jelzéssel utalok), fg.-vel jeleztem a fogalmazványból

2.1. A nevek nagy részénél az etimológiai háttér alapján egyértelműen megállapítható, hogy a *h* betűnek *h* hangértéke van: *Harmas (< három), Halald* ~ fg. *Halalud (< halál), Het* ~ fg. *Heteh (< hét), Horogus* ~ fg. *Harogus (< harag), Hota* ~ fg. *Hata (< hat), Hozug, Hozuga* ~ fg. *Hozoga (< hazug), Hyduand* ~ fg. *Hituand (< hitvány)* stb.

2.2. Előfordulnak olyan névemlítések, ahol *h*-val, illetve anélkül is szerepelnek ugyanazok a nevek: hp. *Ayanduc* ~ fg. *Hayanduc,* hp. *Elia* ~ fg. *Helia,* de mellette kétszer hp./fg. *Elia,* hp. *Elus* ~ fg. *Helus,* hp. *Emrici* ~ fg. *Heymirici,* hp. *Emricy* ~ fg. *Hemerici,* hp. *Endus* ~ fg. *Hendus,* hp. *Joanchi* ~ fg. *Hioanci,* hp. *Vnoca* ~ fg. *Hunoca,* hp. *Ysou* ~ fg. *Hisou.* A hp. *Ibrhaen* ~ fg. *Hibrahen* névforma esetében is megfigyelhető ez a jelenség, de az oklevélben többször előforduló név írásmódjában máskor nincs ingadozás a két példány között (vö. 2.3.2.). Ezek közül egyesek magyar etimonja világosan mutatja, hogy csupán írásban jelölték, de nincs bennük *h* hang: pl. *Ajándék, Unoka* stb. Mások olyan jövevénynevek, ahol az idegen eredet, illetve a magyar oklevelekben (részben a Tihanyi összeírásban) való gyakori előfordulás mutatja, hogy ezekben sem szerepel *h* hang: pl. *Joanchi* < *Johannes, Emerici, Emrici* < *Emericus, Endus* < *Andreas, Elia* < *Elias* stb.

Már KOVÁCS ÉVA megállapította, hogy az összeírás helynevei mellett a személynevekben is gyakran előfordul a szókezdő hangérték nélküli *h* veláris és palatális magánhangzók előtt egyaránt (2012: 41, 2015: 58–59). Szembetűnő, hogy amikor az oklevél személyneveinek írásváltozati különbsége is megfigyelhető a hitelesített példány és a fogalmazvány között, akkor mindig a fogalmazvány személynevei viselik a hangérték nélküli *h*-t. A hp. *Heud* ~ fg. *Ehud* névnél tűnik csak úgy, mintha a hitelesített példány tartalmazná a feleslegesnek tűnő *h*-t, de ebben az esetben valószínűleg a hitelesített oklevélbeli írástévesztéssel (betűcserével) lehet dolgunk. Egyrészt az *Ehud* névforma az összeírásban máshol is feltűnik — mind az eredeti példányban, mind pedig a fogalmazványban ugyanilyen alakban —, amely e névforma helyessége melletti érvként szólhat. Másrészt az *Ehud* név etimológiai támpontjai erősebbnek látszanak a *Heud* formához képest. TERESTYÉNI szerint e név valószínűleg a magyar *éj, éh* jelentésű szavaink *-d* képzős származéka lehet (1941: 39). Az Árpád-kori személynévtár az *Ehud* nevet az *Eigut, Egid* nevekkel hozza kapcsolatba, amelyek talán a latin *Egidius* megrövidült alakjaiként értelmezhetők (ÁSz., SLÍZ 2011), ez esetben viszont az *Ehud*-ra vonatkozóan elírással kellene számolni.

2.3. Az alábbi csoportba sorolt nevek szorosan összefüggnek az előzőbe tartozókkal, csupán annyiban különböznek tőlük, hogy ugyan meg lehet állapítani egy vagy több lehetséges etimont, de nem mutatkozik ingadozó helyesírás a két pél-

származó formákat. Az elemzésben ERDÉLYI LÁSZLÓ forrásközlésére támaszkodtam (PRT. 10: 502–517).

dány névemlítései között. Ugyanakkor e nevek *h* nélküli formája gyakran megtalálható az összeírás más helyein is.

2.3.1. Az összeírásban van néhány olyan *h*-val kezdődő név, amely esetleg *h*-t nem tartalmazó magyar közszóval hozható kapcsolatba: hp./fg. *Heleh* < *él, élő* (vö. ÁSz. *Ele*), hp./fg. *Heles* < *éles* (vö. ÁSz. *Eles*), hp./fg. *Horrod* < *orr* (vö. ÁSz. *Hirrud, Orod,* TERESTYÉNI 1941: 7). Egyes korábbi vélemények szerint bizonyos finnugor szókezdő mássalhangzókat (pl. a finnugor **s*-t) helyettesítő *h* a korai ómagyar korban kezdett visszafejlődni, emiatt gyakran előfordulhatott, hogy egyes nyelvjárási területeken ugyanazok a szavak *h*-s és *h* nélküli, magánhangzós szókezdettel is megtalálhatók voltak. E felfogás szerint ennek a hangtani kevertségnek és ingadozásnak a következménye volt az, hogy idővel ez a jelenség olyan szavakra is átvonódott, amelyeknél *h*-s etimológiai előzménnyel nem számolhatunk (vö. PAIS 1933: 40, TERESTYÉNI 1941: 7). Ezt a magyarázatot azonban az újabb hangtörténetírás nem fogadja el. Noha BÁRCZI GÉZA is egyetért azzal, hogy a finnugor **s*- feltehetőleg *h*-n keresztül enyészett el, az említett példákban azonban nem valószínű, hogy erről lenne szó. Ilyen *h*-k ugyanis szerinte gyakran előfordulnak olyan szavakban is, amelyek nem finnugor **s*- kezdetű ősre mennek vissza, és amelyben a latin helyesírás hatására keletkezett henye, hangérték nélküli *h* betűt látja (BÁRCZI 1958: 122–123). Következésképpen az ezekben a nevekben feltűnő *h*-t egyértelműen írássajátosságnak lehet tekinteni, s mindezt alátámasztják az előző csoport nevei is, ahol egy névelőforduláson belül is ingadoznak a *h*-s és a *h* nélküli alakok.

2.3.2. Az oklevél személynevei között nem ritka az olyan *h*-val kezdődő név sem, amelyeket — bizonytalanul ugyan — *h*-t nem tartalmazó jövevénynévi etimonra lehet visszavezetni. E neveknek más oklevelekben vagy éppen a Tihanyi összeírásban is megtalálhatók a *h* nélküli változatai, de a két példány írásmódjában ilyen tekintetben nincs eltérés: hp. *Hagya* ~ fg. *Hagia* (vö. ÁSz. *Aga*), hp./fg. *Hegeh* (vö. ÁSz. *Hega, Ega*), hp./fg. *Helie,* de mellette fg./hp. *Elie,* hp./fg. *Helieh* (vö. ÁSz. *Elia,* a latin *Elias* ~ *Elyas* személynevekből, vö. SLÍZ 2011 is), hp./fg. *Herney* (vö. ÁSz. *Arnei, Erne, Erneius, Erneus, Ireneus,* a latin *Ireneus* személynévből, vö. SLÍZ 2011 is), hp./fg. *Hombus,* de mellette fg./hp. *Ombreus* (vö. ÁSz. *Ambos,* talán a latin *Ambrosius*-ból), hp./fg. *Hontus,* de mellette fg./hp. *Ontus* (kétszer) (vö. ÁSz. *Ontus*), hp./fg. *Huranus* (vö. ÁSz. *Uranus*), hp./fg. *Huseh* (vö. ÁSz. *Huse, Use*), hp./fg. *Hybrahon,* de mellette fg./hp. *Ibrachin,* hp. *Ibrahun* ~ fg. *Ibrahin* (vö. ÁSz. *Ibrachin*), hp./fg. *Hyca* (vö. ÁSz. *Hice, Ica, Icha*), hp./fg. *Hysou,* de mellette hp. *Ysou* ~ fg. *Hisou* (vö. ÁSz. *Esau, Isou, Isoh*), hp./fg. *Hythe* (vö. ÁSz. *Chithe, Ite* a török *Itemer* személynévből, vö. SLÍZ 2011).

Ha a fenti etimológiai azonosítások helyesek, akkor ezekben az esetekben is csupán helyesírási sajátosságként értékelhető a *h* megléte a névalakokban.

2.3.3. Az oklevélben előfordulnak bizonytalan etimológiájú nevek is, amelyek egy magyar köszszóval, de akár egy más nyelvből átvett személynévvel is kapcsolatba hozhatók. Ezek is olyanok, amelyek — bizonytalanul ugyan — *h*-t nem tartalmazó etimonra vezethetők vissza, az oklevélben viszont *h*-val írva szerepelnek. E neveknek a *h* nélküli formáját is megtaláljuk az oklevél más helyein, de a két példány ugyanúgy rögzíti a neveket: vagy *h*-val írja mindkettőt, vagy *h* nélkül, pl. hp./fg. *Hel,* hp./fg. *Held,* de mellette fg./hp. *Eld* (kétszer) (vö. ÁSz. *El, Eld,* vagy a latin *Elias* vagy a magyar *él* igével hozhatók összefüggésbe, vö. PAIS 1966: 20, TERESTYÉNI 1941: 42–43), hp./fg. *Heuche,* de mellette fg./hp. *Ecche* (vö. ÁSz. *Eche,* SLÍZ 2011: *Echius,* bizonytalan eredetű, talán a német *Ecche* személynévből vagy a magyar *ecs* ~ *öcs* köszszóból).

2.4. A szókezdő *h* megítélése az olyan személynevek esetében, amelyeknél az etimológiai kapcsolatot szinte egyáltalán nem lehet tisztázni, meglehetősen nehéz. Az összeírásban szereplő *h* betűvel kezdődő személynevek között is találunk néhányat, amely származásának megoldása még várat magára. Így ezeknél a neveknél elvileg a *h*-s, illetve az anélküli ejtést is lehetségesnek tarthatjuk. Az alábbi nevek eredetével kapcsolatban nem tudunk semmiféle fogódzót adni: *Hecu, Horgid, Hotcud, Huceh, Huegit, Hunche, Huned, Hyci, Hymonus.*

2.5. Az egyszer jelentkező *Hvic* név az Árpád-kori személynévtár szerint a *Vic, Vik* < *Victor* névvel hozható kapcsolatba, így ebben az esetben a *h*-s szókezdetre helyesírási sajátosságként gondolhatnánk. Ugyanakkor a *h* + mássalhangzó kapcsolatra az összeírás más személyneveit tekintve nincs példa. Az Árpád-korban is csak elvétve találunk példát *h* + mássalhangzós szókezdetű névre, akkor is egyszer *c,* kétszer *l,* a többi esetben *r* előtti helyzetben: *Hclapogna, Hlapoigna, Hlapuna, Hrenco, Hruat, Hrad, Hrank, Hrebar, Hrela* stb. (ÁSz.). Nagyobb eséllyel jöhet szóba a névnek a *hu-* hangkapcsolattal való olvasata. Egyrészt azért, mert a fogalmazványban *v*-vel szereplő név a hitelesített példányban már *u*-ra lett javítva, másrészt pedig amiatt, hogy az összeírásban több ilyen szókezdetű név is található: *Huceh, Huid, Huldus, Hunche, Huned, Huseh* stb.

3. A *h* mássalhangzók után. A mássalhangzók után írt, hangérték nélküli *h* nem példa nélküli a korban. Ez a fajta írássajátosság szórványosan már a 12. században is előfordul (pl. 1146: *That, Wirthis,* PRT. 1: 599; 1152: *Foth* szn., PRT. 1: 601), majd a 13. században folyamatosan terjedve a 14. században válik egyre inkább általánossá (vö. KNIEZSA 1952: 24, 57).

3.1. A *h*-t többféle mássalhangzó után írják, de a *th* betűkapcsolat megjelenése válik túlnyomóvá. Az összeírásban is *t* után fordul elő leggyakrabban mind szóvégi, mind pedig szó eleji és szó belseji pozícióban. Ahogyan azt KOROMPAY KLÁRA is megjegyzi, az ómagyar korban gyakran előtűnő *th* betűforma latin hatással magyarázható, mivel a latinban eredetileg a görög eredetű szavak théta jelét írták így. Ezt a jelölésmódot a magyar írástudók is szívesen alkalmazták, fő-

ként tulajdonnevek lejegyzése során (2010: 62). Az összeírásban a *t* hanggal kezdődő személynevek szókezdő *t*-vel és *th*-val írva szinte azonos arányban fordulnak elő. 18 névnél a fogalmazvány személyneveinek szókezdő *t* jelét a hitelesített példányban *th*-ra változtatták: pl. fg. *Tencu* ~ hp. *Thencu,* fg. *Tiodor* ~ hp. *Theodor,* fg. *Terteuh* ~ hp. *Therteuh,* fg. *Texe* ~ hp. *Thexe,* fg. *Tocorou* ~ hp. *Thocorou,* fg. *Toma* ~ hp. *Thoma,* fg. *Tomas* ~ hp. *Thomas,* fg. *Tomud* ~ hp. *Thomud* stb. A *t* jelölésének efféle módosítása néhány esetben megfigyelhető a hang névvégi vagy név belseji pozíciójában is: fg. *Chuswet* ~ hp. *Cysveth,* fg. *Matian* ~ hp. *Mathian,* fg. *Satat* ~ hp. *Sathat,* fg. *Nemteh* ~ hp. *Nemthe,* fg. *Zeteh* ~ hp. *Zethe.* (Az utóbbi két esetben azonban betűcsere is történhetett.) A fenti jelenség fordítottját ugyanakkor sohasem tapasztaljuk, azaz a fogalmazvány *th* jelölése egyetlen esetben sem módosul a hitelesített példányban *t* formájúvá.

KOVÁCS ÉVA szerint elképzelhető, hogy míg az összeírás fogalmazványának készítőjére a Tihanyi alapítólevél helyesírása lehetett hatással, addig a hitelesített példány lejegyzője saját korának írásmódját próbálta követni, így a különböző korszakok helyesírási normáihoz való igazodás eredményezhette a következetesen eltérő módon lejegyzett neveket (2012: 41, 2015: 58). Figyelembe kell venni viszont azt is, hogy a fogalmazvány személyneveit legalább olyan gyakran jegyezte le az írója *th*-val, mint *t*-vel: pl. fg. *Onth, Methe, Mathia, Peth, Thaba, Thopus, Thica* stb. Másrészt viszont a fogalmazvány *t* betűt tartalmazó személynevei esetében rendszerint nem érvényesül a hitelesített példány szerzőjének módosító tevékenysége, sokszor még akkor sem, ha egyébként más irányú változtatás tapasztalható a két példány között: pl. hp. *Tenc* ~ fg. *Tencu,* hp. *Texa* ~ fg. *Texe,* hp. *Tocus* ~ fg. *Toncus,* hp. *Tiuan* ~ fg. *Tiwan,* hp. *Tyza* ~ fg. *Tize,* hp. *Retey* ~ fg. *Retehi,* hp. *Petug* ~ fg. *Pentug,* hp. *Pentec* ~ fg. *Pentuc,* hp. *Matey* ~ fg. *Matoy,* hp. *Chot* ~ *Cot,* hp. *Chet* ~ fg. *Cet* stb.

Bár a Tihanyi alapítólevél keletkezésének idején még valóban csak elvétve találunk *th*-t a tulajdonnevek *t* hangjának jelölésekor, így talán értékelhetjük a fogalmazvány készítőjének törekvéseként a *t* gyakori használatát, megítélésem szerint azonban elképzelhető az is, hogy az első példány lejegyzése a korabeli helyesírási állapot ingadozó írásmódját tükrözi, míg a javított oklevélben egyfajta „korszerűsítő", latinosító és számos esetben korrigáló eljárásnak lehetünk tanúi a *t*-k *th*-ra javítása által. Jól bizonyítják ezt azok a többször előforduló többnyire latin eredetű nevek az összeírásban — de érzékelhető a jelenség magyar közszóból alakult neveknél is —, amelyek a fogalmazványban is rendszerint *th*-val leírva szerepelnek, egy-egy olyan kivétellel, amikor talán a lejegyző figyelmetlenségével számolhatunk. Ezekben az esetekben szinte mindig történik javítás a hitelesített példány készítője részéről: pl. fg./hp. *Mathia, Mathias, Mathie, Mathoy* (4)[2] ↔ fg. *Matian* ~ hp. *Mathian;* fg./hp. *Thome, Thoma* (4) ↔ fg. *Toma* (2)

[2] A személynév után zárójelbe tett szám a névadat előfordulási gyakoriságát jelzi az oklevélben.

~ hp. *Thoma;* fg./hp. *Thomas* (6) ↔ fg. *Tomas* ~ hp. *Thomas;* fg./hp. *Thompa* ↔ fg. *Tompa* ~ hp. *Thompa;* fg./hp. *Thomud* ↔ fg. *Tomud* ~ hp. *Thomud;* fg./hp. *Theke* (4) ↔ fg. *Tehke* ~ hp. *Theke* stb.

A hitelesített példányban *th*-ra korrigálták a fogalmazvány két *d*-re végződő személynevét is: fg. *Bod* ~ hp. *Both,* fg. *Figud* ~ hp. *Figuth.* A 11. század közepétől a 13. század közepéig terjedő időből ismert adatok azt mutatják, hogy többnyire *s* és *sz* után található a *-di* ~ *-d* helyett *-ti* ~ *-t.* Például: 1055, 1211: *Cuest* hn., 1138/1329, 1211: *Farcasti, Forcost* szn., 1138/1329: *Kakasti* szn., 1086, 1240 k., *Coluzti, Kaluzt* szn. és hn. (vö. PAIS 1916: 366, KNIEZSA 1933: 157). Ez a helyzet az összeírás személyneveiben is megmutatkozik: pl. fg./hp. *Forcost* (2), fg. *Cusid* ~ hp. *Cusit,* fg. *Gunuzt* ~ hp. *Gunuzd.* PAIS szerint a *-di* ~ *-d* zöngétlenedése az *s* vagy *sz* hasonító hatásának a következménye, és az ilyen példák mintájára más hangok után is jelentkezik (1916: 366): az összeírásban pl. fg. *Alberd* ~ hp. *Albert,* fg. *Hogiud* ~ hp. *Hogut,* fg. *Rezet* ~ hp. *Kezed* stb. BÉNYEI ÁGNES szerint a *-d* és *-t* a korai ómagyar korban többnyire alakváltozatnak tekinthető (2012: 49). DEME LÁSZLÓ pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a magánhangzó után jelentős számban megjelenő *-t*-s változatok a dunántúli emlékekben erősebbek, amely jelenség oka a Dunántúlon gyakran jelentkező szóvégi zöngétlenedés (1957: 379). A fenti *Both* és *Figuth* névalakoknál tehát egyszerűen arról van szó, hogy a *t*-t *th*-val jegyezték le, mint ahogyan ez az oklevél más neveiben is gyakran előfordult. Az egyes személynevek *d*-s és *t*-s jelölésmódja más esetekben is mutatja azt az ejtésbeli különbséget, amely e neveknél jellemző lehetett a korban: pl. fg./hp. *Cusit* (5), fg./hp. *Cusid,* fg. *Cusid* ~ hp. *Cusit.*

Néhány esetben módosította a hitelesített példány lejegyzője a fogalmazvány *t* betűjegyét akkor is, amikor a fogalmazvány névalakjainak *h* betűjét elírásként érzékelte. Ez esetekben tehát azt javította, amit tévesztésként észlelt: pl. fg. *Pehteh* ~ hp. *Petheh,* fg. *Tehcu* ~ hp. *Thecu,* fg. *Tehke* ~ hp. *Theke.* Nem történt viszont átírás a *Buht-* tőből származó személynevek esetében, ezekben ugyanis mindkét példány megőrzi a *h*-t: ld. fg./hp. *Buhte* (3), fg. *Buhte* ~ hp. *Buhteh,* fg./hp. *Buhteh,* fg./hp. *Buhtuke* (2), fg./hp. *Buhtus* (4). Ebből arra lehet következtetni, hogy a hitelesített példány lejegyzője az általa helyesnek tartott alakot írta le, tehát itt a *h* betű *χ* hangértékű lehetett. Több forrás is alátámasztja ezt a feltételezést, mivel a *Buhte, Buhtus* stb. személyneveket a bizonytalan eredetű *böjt* szavunkkal hozzák kapcsolatba (vö. GÁCSER 1941: 30, PAIS 1975: 325 és a TESz. *böjt* a., SLÍZ 2011 *Buhte* a. is). Hasonló szándék figyelhető meg néhány *-eh* betűkapcsolatot tartalmazó személynévnél is. Jóllehet az összeírásban a korabeli oklevelekhez viszonyítva kiemelkedően nagy számban megtalálható az *-eh* betűkapcsolat a tulajdonnevekben, mégis gyakori, hogy a hitelesített példány készítője e nevek javítását látja indokoltnak, néhány esetben éppen *th* betűkapcsolatot tartalmazóvá helyesbítve az adott személynevet: fg. *Nemteh* ~ hp. *Nemthe* (ez talán *Nemeth* lehetett helyesen), fg. *Sebeh* ~ hp. *Sebeth,* fg. *Zeteh* ~ hp. *Zethe.*

3.2. A *h* más-más szerepeket betöltve a *t*-n kívül további mássalhangzók után is feltűnik. Egyes hangokhoz *(d, l, r)* kapcsolódva csak szórványosan fordul elő, melyeknél egyértelműen írássajátosságról lehet szó ugyanúgy, mint az előzőekben a *t* után: ezekben a személynevekben a *h*-nak csupán ortográfiai szerepet tulajdoníthatunk, hangértéke nincs. A hitelesített példány lejegyzője e személyneveket csak három esetben javította olyan módon, hogy a lepecsételt oklevélben a *h* már ne szerepeljen, máskor azonban meghagyta a hangérték nélküli *h*-kat: pl. fg. *Nemelh* ~ hp. *Nemel,* fg. *Wolterh* ~ hp. *Wolter,* fg. *Elhe* ~ hp. *Elee,* de: fg./hp. *Nemelh, Bedh, Bedhe, Elh, Fenerh, Pederh*, *Cedhe.*

3.3. A nem túl gyakori *ph* jelölés szinte mindig egyházi nevek esetében fordul elő: *Iseph* < egyh. lat. *Joseph, Stephan* < egyh. lat. *Stephanus* (a *Zephal* név etimológiája egyelőre bizonytalan). A lepecsételt példány készítője e neveknél minden esetben javítja a fogalmazvány *p* és *f* jelölésmódjait: fg. *Isip* ~ hp. *Iseph,* fg. *Isip* ~ *Ysyph,* fg. *Stefan* ~ hp. *Stephan,* fg. *Stefano* ~ hp. *Stephano.* KNIEZSA megjegyzi, hogy az *f* hang jeléül kezdettől fogva előfordul a *ph* is, de ennek nincs különösebb hangtörténeti jelentősége (1952: 57). Azt, hogy a fogalmazványban *f* áll a hitelesített példány *ph* jele helyén, GÁCSER annak egyik bizonyítékaként értékeli, hogy a fogalmazvány legalábbis háromnegyed részében nem közvetlenül a hitelesített példány leírása előtt készült (1941: 14). Megállapításával azonban nem lehet maradéktalanul egyetérteni. Egyrészt az *f* ~ *ph* átírás csak a fenti két példánál érvényesül. Másrészt a fent említett személynevek túlnyomó többsége a fogalmazványban is *ph* jelöléssel fordul elő: fg./hp. *Sephal,* fg./hp. *Zephal,* fg./hp. *Stephanus,* fg./hp. *Stephano* (4), fg./hp. *Stephan* (13). Ezen érvek miatt nagyobb valószínűséggel gondolhatunk arra, hogy a lepecsételt oklevél készítője csak a többi hasonló név mintájára javította a piszkozatot készítő vélt hibáit, de akár latinosító törekvésként is értékelhetjük az írnok tevékenységét, amellyel a jogi irat hivatalosabbá tétele is lehetett a célja. Ez a jelenség párhuzamba állítható a hitelesített példány *th*-s írásmódra való törekvésével.

3.4. A *ch* gyakori betűkapcsolatnak számít az oklevélben, több mint 200 személy nevében találjuk meg ezt a jelkombinációt. Hangértékét tekintve többnyire *c, cs, h* és *k* hangoknak feleltethető meg.

3.4.1. KNIEZSA és GÁCSER szerint az oklevélben szereplő *ch*-val írott nevek legnagyobb részénél a *χ* veláris zöngétlen réshang tételezhető fel. A *χ* az ómagyar korszak első századaiban általános volt, talán már lassan szaporodó *h* variánssal, a 14. században a *χ*-s ejtés már csak ritka variáns lehetett (BÁRCZI 1958: 121, 133). A *χ* (veláris spiráns) > (laringális) *h* változás feltehető ideje szókezdő helyzetben a 11–13. századra, szó belsejében a 12–13. századra tehető, s a *χ* az ómagyar kor végére eltűnik a magyar fonémarendszerből (E. ABAFFY 2003: 304–305). Véleményük szerint ezt a hangot tehetjük fel a fg. *Chusweth* ~ hp. *Cysveth (< húsvét),* fg. *Mihal* ~ hp. *Michal* személyneveiben, valamint a *Tihany* helynévi

alakjaiban is: pl. *Thichon* (PRT. 10: 502), *Tychon* (PRT. 10: 503) (KNIEZSA 1928: 325, GÁCSER 1941: 30), s ez alapján az összeírásbeli *Tichon* személynévben is. *χ* vagy *h* hangértéket tulajdoníthatunk még a következő nevekben való előfordulásoknak is: fg./hp. *Johanne* (6), fg./hp. *Johannes* (8), fg./hp. *Johanis* (5), fg. *Johain* ~ hp. *Joachin,* fg./hp. *Joachyn* < latin *Johannes;* fg. *Micahele* ~ hp. *Michaele,* fg./hp. *Michaele* (3), fg. *Michaele* ~ hp. *Michele,* fg. *Michal* ~ hp. *Mihal,* fg./hp. *Mihal* (12), fg./hp. *Micha* < latin *Michael.* A latin *Michael*-ből és *Johannes*-ből származó neveknél ingadozik a *ch*-val és *h*-val való írásmód, ennek az lehet az oka, hogy a lejegyzők sok esetben egyfajta latinizálásra való törekvés jegyében a magyar nevet a latin megfelelőjével helyettesítették, és így a latin helyesírásnak megfelelően is írták le.

3.4.2. A *k* hangot meglehetősen sok írásjegy jelöli az oklevélben. A *k, c, qu* jelek mellett legtöbbször *ch*-t írnak, amelynek előfordulása bizonyos szabályszerűségeket mutat: palatális hang előtt csak egyszer találjuk meg, amennyiben elfogadjuk GÁCSER azon javaslatát, hogy a *Cuchen* személynevet *Kökény*-nek olvassuk, egyébként kizárólagosan veláris hangok előtt és szóvégen jelentkezik (vö. KNIEZSA 1952: 30, GÁCSER 1941: 8). A fogalmazvány *k* hangértékű *c* és *k* jeleinek *ch*-ra módosítása a hitelesített példányban következetesen látszik: fg. *Berke* ~ hp. *Bercha,* fg. *Monca* ~ hp. *Moncha,* fg. *Micou* ~ hp. *Michou,* fg. *Mica* ~ hp. *Micha,* fg. *Micoulous* ~ hp. *Michoulous,* fg. *Mocou* ~ hp. *Mochou,* fg. *Morodic* ~ hp. *Morodech* (vö. KNIEZSA 1928: 263, GÁCSER 1941: 9). Mivel a fogalmazványban a *ch* jel *k* hangértékben meglehetősen ritkán fordult elő, a *k* hangértékű *c* és *k* jelek viszont túltengenek az oklevél mindkét példányában, így talán itt is felmerülhet lehetőségként az, hogy az első példányt átíró személy egyéni írássajátosságának lehetünk tanúi, amelyet valószínűleg jelentősen befolyásolhatott az oklevélben fellelhető mássalhangzó + *h* betűkapcsolatok nagy száma. Könnyen lehet, hogy a *k* hangot *c*-vel jelölték, és a hitelesített példány lejegyzője ez után is (ahogy a *t* vagy *d* után is) kitette a *h* betűt. Ezzel összefüggésben GÁCSER a *k* hangértékű *ch* jel használatát hazai fejleménynek tartja, amely egyrészt a hazai latinság hatásával, másrészt az önálló írásgyakorlat fejlődésével magyarázható. Ezt azzal indokolja, hogy a magyarországi latinban általában *k*-nak olvasták a latin *ch*-t: pl. *charta* ~ magyar *kártya, chorus* ~magyar *kórus* stb. (GÁCSER 1941: 14). Ezzel szemben KNIEZSA a *ch* jelet ilyen hangértékben egyértelműen a németből származtatja, ahol a *k* hangnak az ófelnémet kortól kezdve a 15. századig ez volt a leggyakoribb jele (KNIEZSA 1952: 74, MOLLAY 1982: 145).

3.4.3. A *c* hangértékű *ch* jel az oklevélben meglehetősen ritkán fordul elő, bizonyosan mindössze két esetben: fg./hp. *Neurenche,* fg./hp. *Leurench.* A nevek az egyházi latin *Laurencius* névből származó magyar névalakok (az első esetben a szó elején *L : N* elírás található). A bennük található *c* hangértékű *ch*-k valószí-

nűleg egyedi írásváltozatként értékelhetőek. A *Laurencius* név többi latin nyelvű oklevélbeli alakjának a *c* hangját mindkét példányban *c*-vel, illetve *t*-vel jelölték, mivel a latin *-ti [ci]* hangértékű: fg./hp. *Laurencii,* fg./hp. *Laurencius,* fg./hp. *Laurentii* (3), fg./hp. *Laurentio* (3), fg./hp. *Laurentius* (4). A fg. *Cenkes* ~ hp. *Chenkes,* fg./hp. *Chenkes* nevek olvasatával kapcsolatban nincs egyetértés a szakirodalomban: azt, hogy e neveknek *c*-vel vagy *cs*-vel való olvasata a helytállóbb, helyesírás-történeti alapon nem lehet eldönteni.

3.4.4. A *ch* betűkapcsolat leggyakrabban *cs* hangértékben azonosítható az oklevélben. A helyesírás-történet második korszakában indult meg az a folyamat, melynek során a *cs* hangot jelölő *c* és *s* jelek egyre inkább háttérbe szorultak teret engedve a *ch* jel általánosabb használatának, amely így a 13. század közepére szinte kizárólagossá válhatott (KNIEZSA 1952: 27). Az alábbiakban felsorolt példáknál többnyire etimológiai alapon (a tövek alapján), illetve a későbbi azonosíthatóság alapján lehet *cs* hangértékről beszélni. Mivel a fogalmazványbeli *cs* hangértékű *c*-ket többnyire *ch*-ra módosította a hitelesített példány készítője, így mindenképpen helytálló lehet KOVÁCS ÉVA azon felvetése, hogy a lepecsételt oklevél rögzítője esetleg saját kora írott szövegeinek normáját követve módosította a fogalmazvány tulajdonneveit, míg a fogalmazványban gyakori *c* jel használatát esetleg a jóval korábban keletkezett Tihanyi alapítólevélhez való igazodási szándékkal lehet magyarázni (2012: 41, 2015: 58): pl. fg. *Cekeu* ~ hp. *Chekeu,* fg. *Ceque* ~ hp. *Cheke* (4), fg. *Cemeh* ~ *Chemeh,* fg. *Bece* ~ hp. *Beche,* fg. *Ceke* ~ hp. *Cheke,* fg. *Cebec* ~ hp. *Chebe* stb. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a példákat sem, ahol ugyanezen nevek esetében mindkét példány a *ch* jelölést alkalmazza: fg./hp. *Chekeu* (2), fg./hp. *Cheke* (12), fg./hp. *Beche* (2), vagy más neveknél pl. fg./hp. *Bolchou,* fg./hp. *Cheb,* fg./hp. *Semchi,* fg./hp. *Semech,* fg./hp. *Sobolch,* fg./hp. *Zemchi* (2) stb. Emellett találunk néhány olyan nevet is, amely éppen a fenti változtatási folyamat ellentétét mutatja, tehát a fogalmazványbeli feltehetőleg *cs* hangértékű *ch*-kat a lepecsételt oklevélben *c*-re javította a lejegyző: fg. *Chepov* ~ hp. *Cepov,* fg. *Choda* ~ hp. *Coda,* fg. *Olchod* ~ hp. *Olcod.* Ezek az esetek is beleillenek abba a sorba, amely azt jelzi, hogy a hitelesített példány készítőjének módosításai számos következetlenséget mutatnak.

3.4.5. Az oklevélben gyakran feltűnik *hc* betűkapcsolat is, főleg *k* és *cs* hangértékben: ezekkel a szakirodalom többnyire íráshibaként, elírásként számol (GÁCSER 1941: 9, KNIEZSA 1928: 264, 1952: 29). Véleményem szerint sokkal inkább gondolhatunk írássajátosságként e betűkapcsolatra, amelyet a korban rendkívül változatos jelölésmódok egyfajta próbálkozásaként vehetünk számba. Ezt támasztják alá a 13. századi oklevelekben nagy számban feltűnő hasonló személynévi alakok is: 1202–1203/kb. 1500: *Ehcend, Buhcud,* 1237: *Benhc,* 1249: *Gohc,* 1292: *Bahc,* 1237: *Creinuhc,* 1237: *Mohc,* 1208/1359: *Buhca,* 1293: *Buhcus,* 1275: *Buhce,* 1235, 1237: *Dehc* stb. (ÁSz.). A korban elfogadottnak lát-

szó jelölésmód mellett szól az is, hogy az összeírás két fennmaradt példányában körülbelül egyenlő arányban találjuk meg ezt a betűkapcsolatot: fg. *Bedehci* ~ hp. *Bedechy,* fg. *Behceu* ~ hp. *Bencheu,* fg./hp. *Mehci,* fg./hp. *Lehcu,* fg. *Moradic* ~ hp. *Morodehc,* fg. *Seteh* ~ hp. *Setehc,* fg. *Tehcu* ~ hp. *Thecu,* fg. *Keuuehchc* ~ hp. *Keuueche.* Az összeírásból vett példák azonban sokfélék lehetnek, mivel az itt előforduló *hc*-k szinte minden esetben *e* előtt fordulnak elő, így nem szabad feltétlenül csak a *cs* és *k* hangértékű *hc* betűkapcsolatra gondolni, hanem az oklevélben nagy számban előforduló *-eh* jelölésmóddal is számolni lehet: pl. talán a fg. *Seteh* ~ hp. *Setehc* esetében.

4. Magánhangzó utáni *h.* Gyakran előfordul a *h* magánhangzók után is, feltűnően sokszor szó belseji és szóvégi *e* után. Arról, hogy az *-eh* betűkapcsolatnak milyen hangértéket lehet tulajdonítani, korábban már többen véleményt nyilvánítottak (vö. GÁCSER 1941: 25–27, KNIEZSA 1928: 195, KOVÁCS É. 2012: 41, 2015: 58). GÁCSER az összeírás azon tulajdonneveit, amelyek tartalmazzák ezt a betűkapcsolatot négy különböző csoportba sorolja aszerint, hogy a *h*-nak milyen szerepe van ezekben: 1. Jelölheti az *-eh* az *-ő* deverbális névszóképző előzményét. 2. Mutathatja az *-eγ* finnugor eredetű kicsinyítő képzőt. E típusokban a hangváltozások eredményeképpen a spiránsok az ősmagyar kor folyamán vokalizálódtak, az ennek révén keletkezett félhangzók pedig diftongust alkottak az alapszó tővéghangzójával, majd a korai, illetve a kései ómagyar korban középső vagy felső nyelvállású vokálissá monoftongizálódtak (SZEGFŰ 1991: 204). Ez esetben a nevek *-é* vagy *-ő* hangokra is végződhettek. 3. A *h*-nak csak ortografikus szerepe van, és esetleg hosszúságot jelöl azoknál a neveknél, amikor az *-eh* kapcsolat az *-e̯i̯* kicsinyítő képző változatának tekinthető. 4. A kettőshangzók után feltűnő *h*-nak sem tulajdonítható hangérték: ezt tapasztaljuk pl. az fg. *Ozoufeuh* ~ hp. *Ozoufeu* helynévnél vagy a fg. *Terteuh* ~ hp. *Therteuh* személynévnél is (GÁCSER 1941: 25–27).

Az oklevélben előforduló alábbi személynevekkel kapcsolatban GÁCSER IMRE — PAIS és KNIEZSA véleményével megegyezően — úgy véli, hogy az *-eh* kapcsolatot az *-e̯i̯* kicsinyítő képző változatának lehet tekinteni: pl. fg. *Tetehmeh* ~ hp. *Thetemeh,* fg./hp. *Vteh,* fg./hp. *Endereh,* fg. *Endereh* ~ hp. *Endreh,* fg./hp. *Zemeh* (2) stb. (GÁCSER 1941: 26, KNIEZSA 1928: 195, PAIS 1966: 12). Véleményem szerint az *-eh* betűkapcsolat éppúgy jelölhette az *-ő* névszóképzőt is ezekben a nevekben, azaz *Endrő, Szemő* stb. hangzású névformákat rögzítve.

A hitelesített példány készítője a fogalmazvány személyneveinek szó belseji *-eh* betűkapcsolatait minden esetben javítja *-e*-re: fg. *Tetehmeh* ~ hp. *Thetemeh,* fg. *Belehnig* ~ hp. *Belenig,* fg. *Benehduc* ~ hp. *Beneduc,* fg. *Kelehmen* ~ hp. *Kelemen,* fg. *Venehs* ~ hp. *Venes,* fg. *Vehti* ~ hp. *Veti* stb. Megítélésem szerint ez a kivétel nélküli javítási tendencia azt támasztja alá, hogy a személynevek szó belseji pozíciójában előforduló *-eh-* betűkapcsolatban a *h*-nak nem tulajdonítható hangérték, csupán írássajátosságnak kell tekinteni.

A hitelesített példány lejegyzője gyakran kijavítja a fogalmazvány *-eh* betűkapcsolatait szóvégi helyzetben is: fg. *Beneh* ~ hp. *Bene,* fg. *Buhteh* ~ hp. *Buhte,* fg. *Eguiceh* ~ hp. *Eguche,* fg. *Hedeh* ~ hp. *Hede,* fg. *Keueh* ~ hp. *Keue,* fg. *Kineh* ~ hp. *Kuine,* fg. *Medueh* ~ hp. *Medue,* fg. *Medueh* ~ hp. *Meduel,* fg. *Nemteh* ~ hp. *Nemthe,* fg. *Peteh* ~ hp. *Pete,* fg. *Fenkeh* ~ hp. *Senke,* fg. *Zeleh* ~ hp. *Zele.* Noha gyakrabban fordul elő az *-eh* a fogalmazványban, mint a hitelesített példányban, mégsem állíthatjuk, hogy az első példány sajátos jelöléséről lenne szó, mert a nevek nagyobb részében *-eh* szerepel mindkét példányban, sokszor ugyanazon neveknél is, amelyeknél más betűjegyet javít a másodpéldány készítője: fg./hp. *Bedeh,* fg./hp. *Benseh,* fg./hp. *Beneh* (4), fg./hp. *Cebeh,* fg./hp. *Chedeh,* fg./hp. *Demeh* (2), fg./hp. *Dudeh,* fg./hp. *Fileh* (2), fg./hp. *Sebeh* (3), fg./hp. *Zemeh* (2) stb., de lásd fg. *Cemeh* ~ hp. *Chemeh,* fg. *Endereh* ~ hp. *Endreh,* fg. *Tecleh* ~ hp. *Thedeh,* fg. *Pehteh* ~ *Petheh,* fg./hp. *Demeh* stb.

A szóvégi *-eh* betűkapcsolat megítélése a fentiekből adódóan több nehézséget okoz: e nevek későbbi folytatásaiban legvalószínűbbnek az *-e* és az *-ő* hangértéket tehetjük fel, ugyanis ezek meglehetősen produktív személynévképzők voltak a korai ómagyar korban. Ezek esetében a *h* esetleg még 1211-ben is meglévő szóvégi *γ* ejtésre utalhat: ebből a vokalizáció és a monoftongizáció lezajlását követően az előtte lévő magánhangzóval együtt *é,* illetve *ő* alakulhatott. Ha ez a folyamat esetleg már a Tihanyi összeírás idejére lezajlott, akkor az *-eh* betűkapcsolatban nem minden alap nélkül sejthetjük az *ő,* esetleg az *é* hangok jelölését is.

A GÁCSER-féle rendszerezés negyedik pontja szerint a kettőshangzók után feltűnő *h*-nak nem tulajdonítható hangérték. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a kettőshangzók jelölésének kiforrott voltára utalhat az, hogy a hitelesített példány rögzítője e nevek egyikében sem módosítja a fogalmazvány által felkínált betűjelzést másra, a két példány jelölése a kettőshangzók tekintetében többnyire megegyezik: fg./hp. *Kereu* (2), fg./hp. *Quereu,* fg./hp. *Lukeu,* fg./hp. *Chipeu* (2), fg. *Errizeu* ~ hp. *Erzeu,* fg. *Eurizeu* ~ hp. *Euruzeu,* fg./hp. *Feketeu,* de mellette még fg./hp. *Latou,* fg. *Micou* ~ hp. *Michou,* fg. *Micolous* ~ hp. *Miclous* stb. Személynevek esetében a kettőshangzók után csak egy-két esetben fordul elő *-h:* fg./hp. *Eirueuh.* A szórványos névadatok miatt sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudom a GÁCSER által elmondottakat.

5. Az általam említett, a *h* betűjellel kapcsolatos sokrétű helyzetek kiválóan mutatják azt, hogy egy-egy betűjel milyen változatos pozíciókban jelenhet meg az írnokok rögzítésének következtében. Láthattuk, hogy a szó eleji *h* hangértékének megállapításakor elsősorban az etimológiai háttér biztos meghatározása szolgálhat támpontként. A mássalhangzók után megjelenő *h*-k esetében a *h*-nak többnyire ortográfiai szerepet tulajdoníthatunk, hangértéke — néhány szórványos esettől eltekintve — nincs. Az oklevélben kivételesen sokszor feltűnő *-eh* betűkapcsolatról elmondható, hogy szó belsejében és feltehetőleg kettőshangzók után is csupán

írássajátosságról lehet szó, a *-h*-nak ezen esetekben sem valószínű, hogy hangértéke lett volna. Szóvégi helyzetben *-é* vagy *-ő* hangértéket is gyaníthatunk a betűkapcsolat mögött, de a *h* betű esetleg *γ*-t is jelölhetett még ebben a korban.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó. 300–327.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.

BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

DEME LÁSZLÓ 1957. A *-t(i) ~ -d(i)* képző történetéhez. *Magyar Nyelv 53:* 376–382.

ERDÉLYI LÁSZLÓ 1904. A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *Nyelvtudományi Közlemények 34:* 388–416.

GÁCSER IMRE 1941. *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátságai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58. Budapest.

KNIEZSA ISTVÁN 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv 24:* 188–197, 257–265, 318–327; *25:* 27–34.

KNIEZSA ISTVÁN 1933. A magyar *zs* hang eredete. *Magyar Nyelv 29:* 94–104, 142–157.

KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. Budapest, Tankönyvkiadó.

KOROMPAY KLÁRA 2010. Mit nyújthat a helyesírás-történet a szinkrón magyar családnévatlasz munkálataihoz? In: VÖRÖS FERENC szerk. *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társág Kiadványai 234. Budapest–Szombathely, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ. 57–66.

KOVÁCS ÉVA 2012. A Tihanyi összeírás filológiai kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8:* 37–47.

KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

MELICH JÁNOS 1935. Latinbetűs helyesírásunk eredete. *Nyelvtudományi Közlemények 49:* 98–140.

MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

PAIS DEZSŐ 1916. A *Sixtus* keresztnév magyarosításai. *Magyar Nyelv 12:* 365–370.

PAIS DEZSŐ 1933. *Hetevény. Magyar Nyelv 29:* 37–42.

PAIS DEZSŐ 1966. *Régi személyneveink jelentéstana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. Budapest.

PAIS DEZSŐ 1975. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1912–1916. *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Budapest, Stephaneum.

SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik.

SZEGFŰ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.

TERESTYÉNI CZ. FERENC 1941. *Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 59. Budapest.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

Reszegi Katalin

A névközösség fogalmához

Névközösségek napjainkban és a régiségben

1. A neveket és azok használati sajátosságait a bennünket körülvevő emberektől, közösségben tanuljuk meg a nyelvelsajátítás, illetve általában véve a világról való ismeretszerzés részeként. Ilyen keretek között a nevek elsajátítása — csakúgy, mint minden más nyelvi elemé — kommunikáció során történik. Az új elnevezések, illetve a nevek újabb változatainak a létrehozása természetszerűen szintén e közösségeken belül megy végbe.

A nevek mentális reprezentációja kapcsán a holista konnekcionista közelítésmód szerint az egyén (a gyermek) a világ megismerésének kezdeti szakaszában egészleges mintázatok formájában tárolja el a tapasztalt és feldolgozott információkat, s a kognitív rendszernek ez a működésmódja alapvetően a későbbiekben is megőrződik. A különböző típusú (vizuális, auditív, tapintási, verbális stb.) ismeretek tehát egymással kapcsolódva épülnek be a mentális rendszerbe. A tulajdonnevek reprezentációi az egyénnek e komplex tudásrendszerébe ágyazódnak, s a vonatkozási tárgy(ak)ról feldolgozott és tárolt információállomány, valamint a szóra vonatkozó (hangalaki, morfológiai, szintaktikai) sajátosságok hálózataként képzelhetők el, melyen belül nem különíthetők el élesen a nyelvi, szemantikai információelemek és a nem nyelvi ismeretelemek. S noha a különböző kognitív funkciók kiépülésének folyamatában a tanulás révén bizonyos fokú modularizációval, vagyis egyre specifikusabb működéssel számolhatunk, ez alapjaiban érintetlenül hagyja a kognitív rendszer alapvető szerveződését: a komplex tudásreprezentációk és a mentális lexikon tulajdonneveket leképező alhálózatai közötti kapcsolat tehát megőrződik (RESZEGI 2009: 10–11). Az ilyen módon felfogott mentális rendszerben a nyelv, s ezen belül a mentális lexikon részét képező helynévi reprezentációk és a téri leképződések is kapcsolatban állnak egymással. A téri információkat leképező hálózatok a tér bizonyos objektumaira, például a tájékozódási pontokra vonatkozó információk révén érintkeznek a helyneveket reprezentáló hálózatokkal, pontosabban ezek maguk is a téri reprezentációk részét képezik (RESZEGI 2012: 95–96).

Az egyén a számára új, először hallott nevek nyelvi megítélésében, névként való értelmezésében az általa már ismert nevekre támaszkodik. A névadási és névváltoztatási folyamatok során is tekintettel van rájuk, ezek mintájára, modell-

jére hoz létre új névformákat (újabban bizonyos névfajták esetében pedig esetleg éppen ezek ellenére, vö. posztmodern névadás, TOLCSVAI NAGY 1997). A n é v m o d e l l vagy névkompetencia tehát a beszélőknek a konkrét nevekre vonatkozó mentális reprezentációit, folyamatait, illetve az ebből, ezek analógiájára általánosítható ismereteket foglalja magába.

Noha a típus- és elemgyakoriság elkülönítése a pszicholingvisztikán belül is jellemző, a konkrét elemek (esetünkben névegyedek) és a sémák elkülönítése (vö. TÓTH V. 2014: 199) kapcsán utalni kell arra, hogy mentális szinten a konnekcionista felfogás szerint ez valójában nem is két különböző dolog (vö. NÁNAY 2000: 135–136). A sémák a konkrét névformákon alapulnak: azokból analógiásan általánosított ismeretek, mégpedig olyan módon, hogy a neveket leképező hálózatok között közös ismeretelemeik révén kapcsolatok jönnek létre, s ezek a kapcsolatok reprezentálják a sémákat. A *névmodell* kifejezés ugyanakkor használatos a névadási formák közösségi szintű tipizálásra is (vö. HOFFMANN 2014: 699, a modellalapú névelemzéshez lásd ŠRAMEK 1972–1973, HOFFMANN 1993). A névmodellek vizsgálata tehát alapvetően két szinten történhet: az egyén mentális tevékenységére vonatkozóan, illetve közösségek névadási szokásaira vonatkozóan. Ez utóbbi esetben is elkülöníthetünk ugyanakkor két szintet: első megközelítésben olyan kisebb csoportokat, amelyeknek közös tapasztalataikból fakadóan a névismerete is viszonylag nagyobb arányban közös, s ebből adódóan természetesen az általánosítási folyamataik is hasonló eredményre vezetnek. Ennél nagyobb léptékű közösségeket is vizsgálhatunk ugyanakkor, melyeken belül az egyének névismerete lényegesen kisebb arányban közös, a névadási, névhasználati szokásokról való tudásuk, általános névmodelljeik azonban hasonlóak. Ez a felvetés rokonítható TÓTH VALÉRIA azon elgondolásával — ugyanakkor némileg árnyalja is azt —, amely elkülöníti a konkrét névegyedek és az elvont sémák hatókörét: míg a konkrét személynévformákat kisebb névközösségek névadási-névhasználati síkjához köti, addig az elvont sémákat társadalmi-kulturális névmodelleknek tekinti (2014: 200).

2. A hazai névkutatás azt a környezetet, amely az egyén névtudásának szociokulturális és nyelvi alapját adja, többnyire névközösségként határozza meg (HOFFMANN 2014: 699). Ezen az általános körvonalazáson túl azonban a fogalomnak bizonyos vonatkozásokban különböző meghatározásaival találkozhatunk, ami részben összefügg azzal is, hogy a terminust mind a személynevek, mind a helynevek használatával összefüggésben alkalmazzák.

TÓTH VALÉRIA szerint a n é v k ö z ö s s é g némileg másként („más hangsúlyokkal”) értelmezhető a két nagy névfajta kapcsán. A helyneveket tekintve ugyanis a fogalom alapjában véve térbelileg határozható meg, minthogy a névfajta elemei által jelölt valóságelemek maguk területi kötöttségűek. Ezzel szemben a személynevek vonatkozásában inkább szociálisan (illetve genetikusan) szervező-

dő csoportokkal számolhatunk (2014: 189–190). TÓTH VALÉRIA ugyanakkor megjegyzi, hogy e különbségtételnek látszólag ellentmondanak az ún. mikroközösségek (család, baráti társaság stb.) helynévhasználati sajátosságaira irányuló névszociológiai elemzések. Megítélése szerint azonban az ilyen vizsgálatoknak csak azonos területen élő mikroközösségekre vonatkozóan lehet létjogosultságuk (i. m. 189).

Véleményem szerint — noha elméletileg indokoltnak tűnik ez a fajta különbségtétel — a kérdéssel összefüggésben további tényezőket is érdemes figyelembe venni. Egyrészt valóban jellemző, hogy a helynevek kapcsán területi egységeket szokás vizsgálni, míg a személynevek esetében ez kevésbé meghatározó szempont. Az is nyilvánvaló, hogy a helynevek körében a nevek által jelölt objektumok térbeli viszonyai meghatározhatják a névadást: elég csak a névbokrokra gondolni. Jól szemlélteti a nevek ilyetén szerveződéséről való tudásunkat GYŐRFFY ERZSÉBET Tépén (Hajdú-Bihar megye) folytatott gyűjtőmunkájának tapasztalata: a beszélők a *Bika-legelő, Bika-kút, Bika-erdő* nevek ismeretében, illetve a nevek által jelölt objektumok egymás melletti elhelyezkedéséről tudva a számukra ismeretlen, esetleg csak hallomásból ismert *Bika-zug* nevet is ezek mellé lokalizálták, noha a névvel jelölt hely nem ott fekszik (2015).

Mindezek fényében a területiség jelentőségét a helynevek esetében nem lebecsülve fontos szem előtt tartanunk azt is, hogy a helynevek és a személynevek használata valójában ugyanazon közösségekben történik. Az egyén élete során számos kisebb-nagyobb, más csoportoktól nem független, lazábban-szorosabban szerveződő csoportnak a tagja, melyek tagjaival kommunikációs kapcsolatban van, s a beszélgetések során időnként a kommunikációs szükségletből következően személy- és helynevek s természetszerűen más névfajták is előkerülnek, időnként teremtődnek, a mondanivalónak, a kommunikációs helyzet különböző aspektusainak megfelelően. Inkább arról van szó tehát, hogy bizonyos személynevek adása, ismerete és használata e csoportok egy részéhez köthető erősebben, s e csoportok esetenként a tagok területi hovatartozásától függetlenül szerveződnek, bár jobbára azért ez is közös, noha nem a legfontosabb vonásuk. Ezeknek a személynévadás és -használat szempontjából kitüntetett közösségeknek ugyanakkor nyilvánvalóan a helynévhasználata is mutat hasonlóságokat, sőt akár bizonyos helynevek létrehozása és használata is korlátozódhat egy adott csoportra. Mindenképpen utalnom kell azonban arra, hogy ilyen jellegű konkrét kutatások, noha jelentőségüket a szocioonomasztika szempontjából felismerték (vö. GYŐRFFY 2013: 120), tudtommal eddig nem folytak.

3. A helynevek vonatkozásában GYŐRFFY ERZSÉBET újabban névhasználó közösségként jelöli meg azokat a csoportokat, amelyek tagjai „tényleges kommunikációs kapcsolatban állnak egymással” (2015). Ezek tehát az egyént körülvevő, különböző szempontok szerint szerveződő kommunikációs cso-

portok, amelyekben más nyelvi elemekhez hasonlóan a különböző névfajták elemeit — köztük a helyneveket is — és a hozzájuk kötődő használati szokásokat elsajátítjuk, s megnyilatkozásainkban magunk is felhasználjuk. Meglévő ismereteinket újabb és újabb ilyen irányú tapasztalataink révén módosítjuk, pontosítjuk, újabb ismeretelemekkel gazdagítjuk. Ezek a közösségek tehát az egyén különböző — rokonsági, baráti, érdeklődési stb. — alapon szerveződő kommunikációs csoportjai, melyeket aktuálisan a névhasználat, esetünkben a helynévismeret és -használat szempontjait szem előtt tartva vizsgálunk. (A névhasználói közösség efféle meghatározása a tényleges csoportokat tekintve egybeesik a névközösség személynévadásra és -használatra vonatkozó, TÓTH VALÉRIA-féle meghatározásával.)[1]

Az e téren folyó hazai helynévvizsgálatok azonban jelenleg ennél nagyobb léptékű s valóban területi alapon szerveződő közösségek névismeretét igyekeznek feltérképezni. A névközösség fogalma is jobbára ilyen módon értelmeződik: HOFFMANN ISTVÁN nyomán, aki a helynévkutatás természetes egységének a települést tartja, a kérdéssel foglalkozó szakemberek jórészt szintén egy kisebb település lakosságát tekintik egy névközösség tagjainak (1993: 29). Ez a gondolat nyilvánvalóan azon a feltevésen alapszik, hogy az emberek jobbára egy település határain belül élik a mindennapjaikat, s ezért téri tapasztalataik — a szubjektív feldolgozási folyamatok ellenére is — viszonylagos hasonlóságot mutatnak. Emellett pedig beszélgetéseik során a településen lévő helyek, objektumok nevei jóval nagyobb valószínűséggel kerülhetnek elő, s így elsajátításukra is nagyobb esély van, mint más települések helyneveinek a megismerésére. Minthogy pedig a tényleges kommunikációs közösségek — szempontunkból névhasználó közösségek — nem zártak, s az egyén egyidejűleg több kisebb csoportnak is a tagja, egy kisebb település esetében feltehető, hogy átfedéseik révén e csoportok végül a település valamennyi lakóját lefedik, vagyis közvetett módon, ám csupán alig néhány (egy, legfeljebb két) beszélő beiktatásával a település egész lakossága kommunikációs kapcsolatba hozható egymással.[2]

HOFFMANN ISTVÁN rendszertani érvekkel támasztja alá felfogását. A helynevek a szókincs laza strukturáltságú és nagy elemszámú részrendszerét alkotják, melyen belül az egyes tagok között nem számolhatunk túl szoros kapcsolatokkal, azaz a rendszer egyes tagjainak a megváltozása hatással van ugyan a rendszer egészére, ám azon belül jobbára nem idéz elő jelentős átstrukturálódást. A rend-

[1] Jól használhatónak tűnnek e csoportok megragadásához az ún. kapcsolati gráfok, amint azt a romániai Gencs mentális tereinek feltárására irányuló vizsgálat mutatja. Ennek során a mentális térképezés módszerei mellett (rajzoltatás és interjúzás) a település lakóinak a rokoni, baráti, gazdasági és civil szervezeti kapcsolatait is vizsgálták, hogy minél megbízhatóbb képet kapjanak arról, miként szerveződnek (és miért éppen úgy) az egyes falurészek (LETENYEI 1999).

[2] Az ember társas hálózatának szerveződéséhez vö. DUNBAR 2002: 56–57.

szer szempontjából HOFFMANN ISTVÁN szerint csupán egy kisebb település névanyagában mutatkoznak némileg szorosabb összefüggések: ilyen keretek között, egy névközösségen belül az új nevek a kommunikációs szükséglettől vezérelve, a rendszer által is meghatározottan jönnek létre. Az új névformákat pedig csak egy olyan közösség fogadhatja el, amelynek tagjai között a helynévismeretüket tekintve elenyésző különbségek mutatkoznak (1993: 28–29).

Ilyen, alapvetően elméleti előzményekből kiindulva GYŐRFFY ERZSÉBET korábban úgy vélekedett, hogy a névközösség tagjainak névismerete többé-kevésbé azonos lehet, akárcsak a nevek mentális reprezentációja, illetve a kapcsolódó névhasználati sajátosságok (2009: 105). Ezt a felvetését az azóta elinduló, általa is végzett konkrét névismereti kutatások fényében árnyalta. Kiderült ugyanis, hogy az emberek helynévismerete egy településen belül is igen különböző lehet. S ezzel összefüggésben a mindenki által ismert helynevek aránya a teljes névállományhoz képest igen alacsony (Tépe esetében mindössze 1%, vö. GYŐRFFY 2015; a Hajdúböszörményhez tartozó Pródon 4%, Bakonszegen 12%, vö. E. NAGY 2015).[3] Noha ez az arány valóban nem túl nagy, a közösen ismert nevek bizonyos fokig mégis összekapcsolják a település lakóit. Ráadásul a közös névtudás a valóságban nyilván a településen kívüli, a szomszédos településekhez kötődő vagy akár távolabbi vidékeken létező névegyedekkel is jellemezhető. Erre azonban a fenti vizsgálatok nem derítenek fényt.

A névközösség ilyetén felfogásának létjogosultságát a már idézett névbokrok mellett (vö. az 1. pontban a névmodellek kapcsán írottakat) igazolja az is, hogy ilyen módon jól magyarázhatónak tűnik például a folyók különböző szakaszainak megnevezésében mutatkozó változatosság. A jelenség bőségesen adatolható a régi korokban (vö. GYŐRFFY 2009: 105–106, 108), de még napjainkban, a víznevek jó részét érintő egységesülés, egységesítés után sem példa nélküli (lásd HOFFMANN 2010: 223). E névhasználati sajátosság GYŐRFFY ERZSÉBET szerint a régiségben összefügg azzal, hogy a korban a népesség túlnyomó részének helyrajzi, illetőleg helynévi ismeretei alig mentek túl a saját településük határain, vagyis a települések esetében a mainál zártabb közösségekkel számolhatunk. Ebből adódóan pedig a névhasználóknak nem is igen lehettek ismereteik arról, hogy ugyanazt a folyóvizet máshol, akár csak néhány településsel arrébb is másként nevezik. E nevek tehát lényegében ugyanannak a denotátumnak a különböző névközösségektől származó megjelölései, melyeket az adott közösségeken belül feltehetően a folyó egészére is alkalmaztak (2009: 109). HOFFMANN ISTVÁN ugyanakkor a ma meglévő szakaszneveket a térismeret és térhasználat mai viszonyaiból kiindulva inkább úgy látja magyarázhatónak, hogy az adott közösségen belül a szakasznév identifikáló szerepe jóval erősebb, mint az egységes névnek volna, s ez gátolja

[3] Ezek a százalékos értékek a legfiatalabb (20 év alatti) korosztály névismeretét is tükrözik. Ha ettől a korosztálytól eltekintünk, akkor magasabb arányt kapunk (Tépe esetében például 8%-ot).

meg az egységesülést. Vagyis nem arról van szó, hogy a beszélők ne tartanák azonosnak ugyanazt a patakot, amely a különböző településeken különböző neveket visel (2010: 223). Megítélésem szerint ezzel a magyarázattal az esetek egy részében a régiségre vonatkozóan is számolhatunk.

Tisztán elméleti alapon közelítve a kérdéshez: amennyiben a települések nagyobb fokú elszigeteltségét feltételeznénk, akkor egyúttal jóval jelentősebb különbségeket kellene várnunk az egyes települések névanyagát, névadási szokásait illetően is. A helynévi eredetű megkülönböztető személyneveket számba véve, amelyeket a máshonnan beköltöző jobbágyoknak adtak, pedig konkrétan is igazolható, hogy a középkorban a jobbágyi migráció egyáltalán nem volt elhanyagolható mértékű. GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS a déli megyék dézsmajegyzékeit tanulmányozva kimutatta, hogy a beköltözött jobbágyok aránya akár a 20%-ot is elérte (2011: 182–184).[4] Ezek alapján a szakasznevek kapcsán sincs okunk kizárni egyik magyarázatot sem, ám hogy az egyes szakasznevek esetében melyik lehet a reálisabb megközelítés, arról azt követően nyilatkozhatunk csupán, ha az adott települések népességének korabeli életét, a terület földrajzi és birtokjogi viszonyait pontosabban megismertük. A korabeli viszonyok rekonstruálásához, az ennek során figyelembe veendő szempontokhoz (természeti, közigazgatási és útviszonyok, az egyházak filiális beosztása stb.) KENYHERCZ RÓBERT mutatott újabban követendő példát a felvidéki területekre vonatkozóan (2014).

A településnél nagyobb területi egységek, több település, egy járás vagy megye HOFFMANN ISTVÁN szerint névtanilag „mesterséges egységnek tekinthető" (1993: 29). PÁSZTOR ÉVA pedig már a nagyobb települések, városok kapcsán is több névközösséggel számol (2013: 136). Hajdúnánás helynévanyagának gyűjtése során ugyanis azt tapasztalta, hogy az ott lakók a határ kiterjedtségéből adódóan annak csupán egy részét ismerik, s helynévismeretük is erre a területre korlátozódik. GYŐRFFY ERZSÉBET ezért úgy véli, hogy minél kisebb egy település, annál valószínűbb, hogy lakosai intenzívebb kommunikációs kapcsolatban állnak egymással, s ezáltal névismeretük is közel hasonlóan alakul. Ugyanakkor minél nagyobb egy adott település, lakóinak arányaiban annál kevesebb személlyel van kapcsolatuk, s így egy átlagos lakos névismerete a szűkebb életterén kívül kisebb (2015).

Csak röviden utalok arra, hogy a névismeretre irányuló vizsgálatok elkülönítik az aktív és a passzív névismeretet. Az előbbivel jellemzett névtudásnak részét képezi az a körülmény, hogy az egyén lokalizálni is tudja az adott névvel jelölt he-

[4] Szintén a település határain túlterjedő névismeretre utalnak az ún. korrelatív településnévpárok, azaz a differenciáló jelzővel egyénített névformák. Ezekről ugyanis feltehető, hogy azért szerepel bennük a megkülönböztető szerepű névrész, mert a környező települések lakói számára egyaránt ismertek lehettek, „beleestek egy-egy névhasználó közösség látókörébe" (BÖLCSKEI 2010: 239).

lyet, míg a passzív névismeret esetében csupán a névforma ismerős a névhasználó számára anélkül azonban, hogy más információk is kapcsolódnának hozzá. Az elkülönítésnek a névmodellek szempontjából valóban nem elhanyagolható a jelentősége: a mentális rendszerbe kevésbé erős szálakkal kapcsolódó helynevek modellhatása ugyanis nyilvánvalóan kevésbé erőteljes. Megjegyzendő továbbá, hogy a hasonlónak, akár közel azonosnak talált névismeret sem feltétlenül jelenti azt, hogy az egyének mentális névmodelljei is azonos fokú hasonlóságot mutatnak. A nevek ugyanis nem listaszerűen tárolódnak a fejünkben, hanem hálózatba szerveződve: egyesek közülük fontosabbak — ami a nevet reprezentáló ismeretelemek kapcsolatainak számában, illetve kapcsolaterősségükben mutatkozik meg —, ezáltal pedig modellhatásuk erősebb.

Az itt idézett vizsgálatok célja elsődlegesen a névismeret, az azt befolyásoló tényezők hatásának a megvilágítása, de ezen túlmenően a kutatók egyúttal törekednek magának a névközösség fogalmának s általában a szocioonomasztika fogalomkészletének a minél adekvátabb kidolgozására is. Nem meglepő ugyanakkor, hogy a névközösség fogalmát — vizsgálataik elsődleges célkitűzésének megfelelően — a névismeretből kiindulva határozzák meg, s a névhasználat egyéb vonatkozásai kevésbé érvényesülnek.

A kisebb települések lakossága e vizsgálatok fényében a névismeret alapján elméletileg mind napjainkban, mind a régebbi korokban tekinthető egy — több kisebb névhasználói csoportot magába foglaló — névközösségnek. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a régebbi korokra vonatkozóan eleve kisebb településméretekkel, illetve népességgel számolhatunk. Jelenleg azonban nem ismerjük, hogy meddig tekinthetünk valamely települést egyetlen névközösségnek, illetőleg, hogy a település méretén túl — ami egyfelől a lakosság számára, másfelől a terület nagyságára is vonatkozhat akár — milyen további jellegzetességek befolyásolják a névközösségek kialakulását és meglétét. Emellett pedig vizsgálni kell azt is, hogy miként adaptálhatók ezek a szempontok a régebbi korokra.

További problémát jelentenek a többnyelvű települések. A mindkét nyelvet beszélők jórészt (vagy legalábbis részben) a helyek különböző nyelvű tulajdonnévi megjelöléseit is egyaránt ismer(het)ik és használ(hat)ják, mivel mindkét nyelvi közösség tagjaival interakcióban állnak, s a beszéd közvetítése révén mindkét nyelvbeli helynévi formákkal találkoz(hat)nak — mindezt szociokulturális körülményeik befolyásolják. S a szoros együttélés során kialakuló kétnyelvű közösségekben a beszélők egy-egy beszélgetés során szabadon használhatják a helynevek különböző változatait, nem feltétlenül ragaszkodva egyetlen nyelvi rendszerhez. Ilyen közösségekben nem is feltétlenül különíthető el a nyelvek alapján két névközösség (erre konkrét példaként idézhető Barkaszó és Izsnyéte lakosságának névhasználata, vö. TÓTH T. 2014, a problémakör elméleti áttekintéséhez lásd RESZEGI 2013: 130–131). Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a kódváltá-

sokra irányuló vizsgálatok szerint egynyelvűekkel beszélve a kétnyelvű beszélők maguk is igyekeznek egyetlen nyelvi kód mellett maradni (vö. GROSJEAN 2001).

4. A *névközösség* terminus az elsődleges, településszintű felfogása mellett lényegesen tágabban értelmezve is feltűnik a névszociológiai kérdéseket is érintő szakmunkákban: HOFFMANN ISTVÁN szerint egy nyelv, nyelvterület kapcsán is beszélhetünk róla. A magyar nyelvű névközösség eszerint a kisebb-nagyobb névközösségek lazább-szorosabb kapcsolatokkal jellemezhető hálózata (2012: 15).

Ennek a felfogásnak alapja lehet egyrészt nyilvánvalóan az, hogy a helynevek nyelvi elemek, s a névadás lexikális-morfológiai modelljei nyelvfüggőek, s a névállomány az egész nyelvterületen mutat olyan jellemzőket, amelyek alapján a nyelvterület különböző részén lakók is, valamennyi beszélő képes bizonyos új formák névszerűségét érzékelni. Ezen túl pedig számos helynév (nagyobb folyók, jelentősebb városok stb. neve) országos ismertségű, ezek az adott nyelvet beszélő majd minden egyén mentális lexikonának, illetőleg ezzel összefüggésben mentális térképének részei. Napjainkban az oktatás, a média, a mobilitás lehetőségei stb. mind-mind hozzájárulnak az egyén névismeretének a bővüléséhez. E helyek mentális képe ugyanakkor nem feltétlenül közvetlen tapasztalatokon alapul, hanem gyakran a beszéd (részben éppen a helynevek) révén kezd kiépülni a reprezentációjuk, így aztán az egyének nem is feltétlenül rendelkeznek olyan jellegű kiterjedt ismeretekkel az adott helyről, mint saját lakóhelyükről.

A régiségben a fent említett lehetőségek még nem vagy jóval kisebb mértékben, esetleg csak a népesség jóval szűkebb rétegei számára voltak adottak. Ennek ellenére szintén számolhatunk azzal, hogy a szomszédos települések nevein túl bizonyos országos fontosságú helyek megnevezései szélesebb körben is ismertek lehettek. Ezt igazolják azok a helynévadási szokások, amelyek kezdetben csupán egy-két hely megnevezésében jelentkeztek, ám később mégis további nevek mintájául szolgáltak. A *kő* földrajzi köznévként eleinte sziklák megnevezésében volt használatos, a várépítések indulását követően pedig ezek a sziklák gyakorta jól védhető váraknak adtak helyet, melyek megjelölésére több esetben is a hegyek nevét használták fel. Ezek a várnevek azután számos további vár megnevezéséhez mintaként szolgáltak, olyan esetekben is, amikor a kiemelkedés neveként az adott forma nem adatolható, vagy annak más, nem *kő* utótagú neve volt (vö. KOVÁCS H. 2015).[5]

[5] Hasonló folyamattal számolhatunk a *-fő* végű településneveink egy részénél is: a folyónév + *-fő* szerkezetű településnevek kezdetben forrásvidéknél létesült helységek neveként voltak használatban, később azonban ezek analógiájára a településnév-adásban az adott névszerkezet a folyó melletti települések megnevezésének modelljévé vált, attól függetlenül, hogy a kérdéses település valóban a folyó forrásvidékénél fekszik, vagy távolabb esik attól (vö. TÓTH V. 2008: 116).

Az új helyre költöző jobbágyok helynévi eredetű személyneveinek a vizsgálatával pedig az is feltárható, hogy melyek is voltak az adott korban az országosan ismert helyek, illetve hogy a betelepülőket befogadó települések lakói számára a szűkebb régión belül mely részek voltak ismerősek, térben meddig terjedtek az ismereteik. Távolabbi vagy jelentéktelen s így a letelepedés helyén pontosan nem ismert származási hely esetén a nagyobb tájegység vagy megye nevéből képzett névvel nevezték meg az illetőt, míg a közelebbi származási helyről vagy országosan ismert helyről bevándorlóknak a település nevéből képzett megkülönböztető nevet adtak (GULYÁS 2011: 176, 190). A 16. század első felében e nevek tanúsága alapján a nagyobb kereskedő városok, illetve az egyházi központok (Buda, Pest, Szeged, Kassa, Várad, Ungvár, Vác) tartoztak az országos ismertségű helyek közé (i. m. 191).[6]

Érdemes megemlíteni, hogy a földrajztudományon belül szintén megjelenik egy, a szocioonomasztika célkitűzéseivel bizonyos vonatkozásaiban érintkező kutatási terület: a mentális térképezés, amely képet kíván alkotni az emberek téri reprezentációjáról, térlátásáról, téri tájékozódásáról. Az ilyen jellegű vizsgálatok kezdetben szintén településekre (főképpen városokra) koncentráltak (vö. LYNCH 1960), s a mentális térképek megismeréséhez természetszerűen a helynevek ismeretéből is vontak le következtetéseket. Különösen tanulságosak az egész országnyi területek kognitív térképének megismerésére irányuló kísérletek, melyekben különösen fontos szerepe van a helyneveknek, illetve a helynevekkel történő szójátékok vizsgálatának (vö. DOWNS–STEA 2005: 600–601, a szubjektív térképekhez magyarított névanyaggal lásd CSÉFALVAY 1990: 10, 12–13).

Ilyen léptékű vizsgálatok a névkutatáson belül a jelen korra vonatkozóan eddig nem folytak, az egyelőre még gyermekcipőben járó szocioonomasztikai kutatások során jobbára még a környező települések névanyagának ismeretére sem kérdeznek rá a szakemberek. Az ismert névállománynak pedig ezek is fontos részét alkotják, s ugyanúgy mintaként szolgálnak az újabb nevek felismerésére, alkotására. Különösen szembetűnő ez a hiányosság a makrotoponimák esetében. Az egyének mentális térképe nem korlátozódik csupán az adott településre, más helyek, illetve az ezekhez kapcsolódó nevek is szerepelnek rajta, talán kevésbé kidolgozottan, kevésbé koherens módon, mint a „saját” névállomány egyedei. Ezek a nevek használati gyakoriságuknak, a hozzájuk kapcsolódó egyéb információknak köszönhetően hasonló súllyal, hasonló kapcsolati erősséggel lehetnek reprezentálva az egyének elméjében, mint saját lakóhelyük nevei. Modellhatásuk miatt ismertségük meghatározó, s egy adott település lakóinak névismerete ebben is mutathat a kérdéses településre jellemző közös vonásokat.

[6] E névelemek kapcsán persze a befogadó közösség névadása mellett magának a betelepedőnek a névadásával is számolhatunk: olyan helynévi elemmel utal a származási helyére, amiről feltételezi, hogy az adott közösség számára ismert lehet.

A névkutatáson belül ilyen nagyobb léptékű vizsgálatokat az eddigiekben csupán a névrendszerre koncentrálva végeztek. DITRÓI ESZTER azt a névkutatókat hosszabb ideje foglalkoztató kérdést igyekszik konkrét névállományok, névrendszerek analízisével megválaszolni, hogy a névadás alapjául szolgáló modellek terén mutatkoznak-e területi eltérések. Feltehető ugyanis, hogy a nyelvileg, kulturálisan, történetileg, illetve földrajzilag különböző területek helyneveiben is regisztrálhatók különbségek. Három régió településeinek névanyagát szerkezeti, lexikális-morfológiai szempontból elemezve sikerült is bizonyos névstruktúrák kapcsán jelentősebb aránybeli különbségeket kimutatnia, s ezáltal a névjárások feltételezésének indokoltságát igazolni (2010). DITRÓI ESZTER egy-egy régió névállományának vizsgálatakor a történelmi események, migrációs folyamatok és az idegen nyelvi környezet hatásaira is tekintettel van (2012). Ezek az elemzések azonban — minthogy eleve nem ilyen célzattal indultak — nincsenek figyelemmel a tényleges névismeretre és névhasználatra, hanem egy-egy nagyobb régió (több település) teljes névkincsével operálnak.

5. A névközösség különböző szintű megközelítései jól megragadhatók a — fogalom definíciója kapcsán metaforikusan többek által is használt — hálózatmodellel, s ez a modell egyúttal a névközösség alapjául szolgáló, a névközösséget összekapcsoló névmodellek, névkompetencia működését is képes tükrözni. A hálózat egyik szintje maguknak a különböző léptékű csoportoknak (a tényleges névhasználói közösségeknek, a településszintű névközösségeknek, illetve a nagyobb területeknek, végül az adott nyelvterületnek) a szerveződését tükrözi, a másik pedig az egyének mentális névrendszerét s a közöttük lévő átfedéseket mutatja. Azon túl ugyanakkor, hogy magában foglalja a különböző léptékű közösségfelfogásokat, a hálózatmodell további előnye az is, hogy a névközösségek dinamikáját is modellálni tudja. Ezek a közösségek ugyanis nem statikus, nem zárt és nem homogén rendszerek, s ugyanez elmondható a névmodellekről is.

A fent mondottak fényében pedig talán az az álláspont is kirajzolódik, hogy megítélésem szerint hogyan is tekinthetünk a névközösségre: valamiféle elvont keretként, virtuális közösségként (vö. GYŐRFFY 2009: 105), avagy eleven organizmusként, „amely bármely időszakban a névadás és névhasználat elsődleges, legalapvetőbb közegeként szolgál” (TÓTH V. 2014: 200). Úgy gondolom, hogy a névközösségek ténylegesen meglévő, különböző alapokon szerveződő, dinamikus csoportok, amelyek névismereti, névhasználati sajátosságaik alapján is jellemezhetők. Amikor tehát névközösségként beszélünk róluk, akkor csupán arról van szó, hogy névismereti, névhasználati szempontokat érvényesítve közelítünk hozzájuk.

Irodalom

BÖLCSKEI ANDREA 2010. *A magyar településnevek korrelációs rendszerének alakulása a természetes névadás korszakában.* A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 2. Budapest.

CSÉFALVAY ZOLTÁN 1990. *Térképek a fejünkben.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

DITRÓI ESZTER 2010. Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5:* 155–169.

DITRÓI ESZTER 2012. Helynévrendszerek területi differenciáltsága. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7:* 29–38.

DOWNS, ROGER M.–STEA, DAVID 2005. Térképek az elmében — gondolatok a kognitív térképezésről. In: LETENYEI LÁSZLÓ szerk. *Településkutatás 2. Szöveggyűjtemény.* Budapest, L'Harmattan Kiadó. 593–614.

DUNBAR, ROBIN I. M. 2002. Vannak-e kognitív korlátai az e-világnak? In: NYÍRI KRISTÓF szerk. *Mobilközösség — mobilmegismerés. Tanulmányok.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Kutatóintézete. 55–66.

GROSJEAN, FRANÇOIS 2001. The Bilingual's Language Modes. In: NICOL, JANET szerk. *One Mind, Two Languages.* Oxford, Blackwell. 1–23.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2011. Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6:* 175–195.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2009. A többnevűség és a szakasznevek folyóvízneveink körében. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4:* 105–113.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2013. A helynév-szociológia kutatási területei, feladatai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9:* 115–125.

GYŐRFFY ERZSÉBET 2015. A névismeret és a kognitív térkép. *Magyar Nyelvjárások 53.* Megjelenés alatt.

HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése.* A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. In: BARTHA ELEK–KEMÉNYFI RÓBERT–LAJOS VERONIKA szerk. *A víz kultúrája.* Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 209–220.

HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások 50:* 9–26.

HOFFMANN ISTVÁN 2014. Megjegyzések a személynevekkel azonos alakú helynevekről. In: BÁRÁNY ATTILA–DRESKA GÁBOR–SZOVÁK KORNÉL szerk. *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére.* Budapest–Debrecen, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem–Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara–Pázmány Péter Katolikus Egyetem. I, 693–704.

KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről. Az *-óc* végű helynevek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények 110:* 205–226.

KOVÁCS HELGA 2015. A *kő* utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 85–101.

LETENYEI LÁSZLÓ 1999. A falusi társadalom rejtett kapcsolatai. In: BORSOS ENDRE–CSITE ANDRÁS–LETENYEI LÁSZLÓ szerk. *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében.* Budapest, MTA PTI–Számalk Kiadó. 113–150.

LYNCH, KEVIN 1960. *The imagine of the city*. Cambridge, The MIT Press.

E. NAGY KATALIN 2015. Helynév-szociológiai vizsgálatok két Hajdú-Bihar megyei településen. *Magyar Nyelvjárások 53.* Megjelenés alatt.

NÁNAY BENCE 2000. *Elme és evolúció. Az elmefilozófia és a kognitív tudomány evolúciós megközelítése.* Budapest, Kávé Kiadó.

PÁSZTOR ÉVA 2013. Az élőnyelvi helynévgyűjtések módszertani problémái. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9:* 127–138.

REZEGI KATALIN 2009. A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő 31:* 7–16.

REZEGI KATALIN 2012. A mentális térkép és a helynevek. In: NAVRACSICS JUDIT–SZABÓ DÁNIEL szerk. *Mentális folyamatok a nyelvi feldolgozásban. Pszicholingvisztikai tanulmányok 3.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 140. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 95–100.

REZEGI KATALIN 2013. Különböző nyelvű helynévpárok reprezentációja. *Magyar Nyelvjárások 51:* 129–140.

ŠRAMEK, RUDOLF 1972–1973. Zum Begriff „Modell" und „System" in der Toponomastik. *Onoma 17:* 55–75.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1997. Posztmodern névadás. A névjelleg változása. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk. *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Budapest–Miskolc, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete. 600–606.

TÓTH TEODÓRA 2014. A helynevek változékonysága kétnyelvű településeken. Előadásként elhangzott a 10. Helynévtörténeti szemináriumon.

TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

TÓTH VALÉRIA 2014. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10:* 179–204.

Ditrói Eszter

Statisztikai módszerek felhasználási lehetőségei az összehasonlító névtudományban*

1. Egy-egy jelenség tudományos vizsgálata régtől kötődik valamilyen módon a statisztikai megközelítésekhez, s nincs ez másképp a nyelvészeti tárgyú kutatások esetében sem. Statisztikai módszerekkel élünk bizonyos jelenségek százalékos előfordulásának a kimutatásánál, de maga a puszta csoportosítás, kategorizáció vagy éppen a mintavétel is statisztikai módszernek minősül. Írásomban a statisztika kínálta lehetőségekkel oly módon élek, hogy a vizsgált nyelvészeti problémát a matematikai statisztika módszereivel igyekszem megragadni. A matematikai megközelítés segítségével ugyanis megítélésem szerint adekvátabb és árnyaltabb képet kaphatunk egy-egy nyelvi jelenségről.

Egy helynévtípus megterheltsége, a nevek gyakoriságának a problémája az 1970-es évektől kezdődően foglalkoztatja komolyabban a kutatókat. Ez a kutatói megközelítés elsősorban arra az igényre reagált, hogy egy terület forrásanyagának a vizsgálatában a nevekből levont következtetések mentesek legyenek a nem túl informatív általánosításoktól. KÁZMÉR MIKLÓS például a *falu* lexémát és variánsait tartalmazó helynevekről írott monográfiájában tesz említést a nyelvstatisztikán belül speciálisan a névstatisztikáról, mely a matematika adta lehetőségeket használja ki (1970: 15).

Az első, névtani témájú statisztikai megközelítés azonban az 1970-es éveknél jóval korábbra datálható: feltűnik például CSAPLOVICS JÁNOS 1829-ben megjelent „Gemälde von Ungarn" című munkájában is. Igaz viszont, hogy e statisztikai megközelítés jobbára csak annyiból állt, hogy a szerző konkrét számadatokkal dolgozott az egyes települések helyneveinek a számbavétele során. Munkáját mégis azért gondolom e tekintetben jelentősnek, mert itt jelentkezik először a pontos, számszerűsített adatközlés igénye, s ezzel is összefüggésben kiszorulnak az olyan általános megállapítások, mint „ritka név", „gyakori név" stb. (vö. ehhez még KÁZMÉR 1970: 15). A magyarországi víznevekről szóló, 1882-ben közreadott munkájában ORTVAY TIVADAR pedig már százalékos gyakoriságokat ad meg a vármegyékben adatolható víznevek mennyiségéről szólva (1882: I, 64). A

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

20. század közepe táján maga KÁZMÉR MIKLÓS vizsgálta meg az Alsó-Szigetköz teljes névanyagának mennyiségi vonatkozásait, s a névanyagon belül a helynévtípusok abszolút és relatív gyakoriságával egyaránt dolgozott. Munkájában az összefoglaló részek az adott helynévtípus élő névanyagbeli megterheltségét tartalmazzák (ezt nevezi abszolút gyakoriságnak), de emellett utalások történnek a típuson belüli nevek arányára (a relatív gyakoriságra) is, bemutatva azok gyarapodását, illetve csökkenését, valamint rávilágítva egyéb kideríthető tulajdonságaikra is (1957: 10).[1] Az 1970-es évektől aztán a névtani témájú szakmunkáknak lényegében természetes velejárója lett bizonyos névtani jelenségek vizsgálatakor a statisztikai mutatók alkalmazása: ezek által ugyanis az adott tanulmányokban, monográfiákban feltett kérdések nagyobb pontossággal voltak megválaszolhatók, s az így kapott eredmények megnyugtatóbb kiértékelése is lehetővé vált.

A névtudományban az új ismeretek feltárására a legalkalmasabb módszer az indukció (vö. PAPP L. 1970: 29–30). E módszerrel az egyedi esetektől kiindulva haladhatunk az általános törvényszerűségek megfogalmazása felé. Kiindulópontnak az induktív kutatói magatartáson belül mindenképpen a mennyiségi és minőségi analízist kell tekintenünk. Mennyiségi analízisen ugyanakkor nem a matematikai nyelvészetet[2] értjük, hanem azt a fajta statisztikát, amit a névtudomány már régtől fogva alkalmaz (i. m. 30). E módszer elnevezéseként a kvantitatív nyelvészet terminust használják a kutatók (vö. pl. KISS J. 2001: 135).[3] „A statisztikától persze nem szabad csodát várni. Nem csodaszer ez, sokkal inkább szerény segítőtárs, amely a számok segítségével olyan összefüggésekre is felhívja a figyelmünket, amelyek egyébként rejtve maradnának előttünk.” (PAPP L. 1970: 30). A

[1] Az abszolút és relatív gyakorisági mutatók a helynevek rendszerszerűségét különbözőképpen láttatják. Míg az abszolút gyakorisági szám tulajdonképpen a teljes helynévrendszerhez, annak minden funkcionális-szemantikai, illetve lexikális-morfológiai kategóriájához viszonyítja a vizsgált kategóriát, a relatív gyakorisági adatoknál az adott helynévtípust (például a növénynévi elnevezéseket vagy a birtoklás kifejezését) tekintjük teljes rendszernek. A relatív gyakoriság tehát nincs tekintettel a teljes rendszerre, csak egyetlen kategóriára összpontosít, azt tekintve az egésznek.

[2] A matematikai nyelvészet az egyes nyelvi jelenségeket matematikai formába öltözteti, modellálja (vö. PAPP L. 1970: 28, ALBERTI 2006: 7).

[3] A statisztikai nyelvészet a nyelvi jelenségek mennyiségi viszonyaival és az azokból levonható következtetésekkel foglalkozik. Ezzel szemben a kvantitatív nyelvészet, noha szintén a nyelvi jelenségek mennyiségi analízisét tűzi ki célként, és az abból levonható törvényszerűségek feltárására fókuszál, az utóbbi évtizedekben kibontakozott matematikai tudományok (halmazelmélet, gráfelmélet, információelmélet) módszereit is alkalmazza, s ezáltal kvalitatív értékeket is képes a mennyiségi adatokhoz hozzárendelni (KISS J. 2001: 135). Ez a fajta megközelítés pedig összhangban áll a PAPP LÁSZLÓ által megfogalmazott mennyiségi és minőségi kritériumok egyidejű alkalmazásával (1970: 30). Azt is meg kell ugyanakkor jegyeznem, hogy a kvantitatív nyelvészet terminus kifejezetten megtévesztő, hiszen a fogalom éppenséggel a minőségi kritériumok mellőzését sugallja.

mennyiségi analízis megállapításait ugyanis több ponton felülírhatja a minőségi analízis: „ide tartozik mindaz, ami a számokkal nem fogható meg, nem fejezhető ki. Ezen a téren a legnagyobb a kutató szabadsága és felelőssége.” (i. h.). Az effajta elemzési módszer azonban feltétlenül jó segítség lehet számunkra a feltárt tények elrendezésében, kiértékelésében.[4]

Azt a megállapítást, miszerint a helynévrendszerek nyelvi meghatározottságúak, azaz viselkedésük a nyelvi rendszer tényezőivel magyarázható, több nyelvészeti szakmunka is hangsúlyozta (pl. HOFFMANN 1993a: 29, 1993b: 266, TÓTH V. 2002: 127). Erre építve pedig nem alaptalan az a feltevésünk sem, hogy ahogyan a nyelvi rendszerekre általában, a helynévrendszerekre is jellemző lehet a területi differenciálódás.

Tanulmányomban ennek a problémának a megválaszolására — de legalábbis a módszertani alapok kidolgozására — teszek kísérletet. Noha nem az egész magyar nyelvterület helynévkincsét tekintem át, hiszen erre egyetlen kutató egyetlen munkában aligha vállalkozhat, mégis úgy gondolom, hogy az általam kialakított helynévi adatbázis(ok), valamint az abból levont nyelvi-névrendszertani következtetések nemcsak alátámasztják a helynévrendszerek területi differenciáltságának létét, hanem ennek vizsgálatához módszertani fogódzót is nyújthatnak. A jelen írásomban kifejtendő statisztikai-módszertani eljárás segítségével a helynévrendszerekben jelentkező különbségek számszerűen megragadható módon is igazolhatónak látszanak.

2. Az egyes települések helynévadási mintáit a HOFFMANN ISTVÁN által kialakított helynévelemzési modell (1993a) alapján határozhatjuk meg olyan módon, hogy az adott települések helyneveit elemezzük a modell kategóriarendszerével.[5] Az elemzésünk eredményei lesznek a statisztikában ismérvértékeknek nevezett számok (vö. KORPÁS 1996: 36), melyek egy-egy jelenség gyakoriságát adják meg. A kapott eredményeket aztán úgynevezett gyakorisági táblázatba foglaljuk. A táblázat mezőit a HOFFMANN-féle elemzési modellhez igazítottam, azaz a helynevek szerkezetében fellelhető lexikális-morfológiai jellegzetességeket szemantikai szerepek (funkcionális-szemantikai kategóriák) szerint csoportosítva vizsgáltam. Az így kapott gyakorisági számokkal, mutatókkal dolgoztam a ké-

[4] A minőségi elemzés kritériumai a statisztikában az úgynevezett súlyozás módszerével ragadhatók meg. A súlyozás jelenségének fontosságát egy gyakorlati példán keresztül világíthatjuk meg. Ha két névrendszer statisztikailag kimutathatóan nagy mértékben hasonlít, ugyanakkor egymástól földrajzilag nagyon távol helyezkedik el, és egyéb kapcsolatra utaló körülményt (például migrációs hatásokat) sem tudunk feltárni köztük, a két névrendszer nagy valószínűséggel pusztán a véletlen következményeként mutat hasonlóságot. Éppen ezért az olyan jellegű minőségi kritériumokat, mint amilyen például a földrajzi környezet, a migrációs faktor, illetőleg az idegen nyelvi hatás, súlyozó tényezőnek kell tekintenünk.

[5] Én magam az elemzéseimet a külterületi nevekre vonatkozóan végeztem el.

sőbbi összehasonlító elemzések során.[6] Írásom két itt következő nagyobb egységében (a 3. és a 4. pontban) a helynévszerkezetek területi eloszlása alapján kirajzolódó jelenséghatárokra térek ki egy konkrét területre vonatkozóan, majd egy mátrix alapú összevető módszer segítségével e jelenséghatárokat mintegy összegezve megpróbálom megragadni az adott térségben megrajzolható lehetséges névjárási határokat. Ez a két módszer alapjaiban szorosan összefügg, hiszen mindkettő a vizsgált helynévstruktúrák településenként mérhető gyakorisági adataival dolgozik, és közvetlenül egymásra is épül, emiatt láttam célszerűnek őket együtt tárgyalni.

3. Egy-egy nyelvi jelenség, jelen esetben helynévi szerkezet bizonyos funkciókban való jelentkezése s ezek településenként történő összehasonlítása rendkívül informatív lehet. A helynévrendszerek összehasonlítása kapcsán fontos részeredményekre juthatunk az effajta vizsgálati módszert használva, s nem utolsósorban egy ilyen jellegű analízis az egyes jelenségek elterjedtségét, illetőleg az e mögött húzódó nyelvi és nyelven kívüli okokat is segíthet feltárni. Az ilyen irányú vizsgálatokkal az a célunk, hogy egy adott funkcióban jelentkező helynévi szerkezet gyakorisági mutatóit térképre vetítsük. Ez az eljárás számos ponton hasonlóságot mutat a BÁRTH M. JÁNOS által bemutatott, VARGHA FRUZSINA és VÉKÁS DOMOKOS által kialakított számítógépes nyelvészeti technológia módszerével, a helynevek területi elterjedtségét ábrázoló térképes megjelenítéssel (BÁRTH 2006). Az Olló névre keresztelt szoftver névfajták szerint végzi el a mikrotoponimák térképi ábrázolását, a névfajták rendszerét pedig HOFFMANN ISTVÁN munkája nyomán állították össze, s így a csoportosítás alapját a víznevek, tájnevek, domborzati nevek, határnevek stb. alkotják (BÁRTH 2006: 211). Emellett a szoftver alkalmas névszerkezetek elterjedtségének a bemutatására is (i. m. 215).

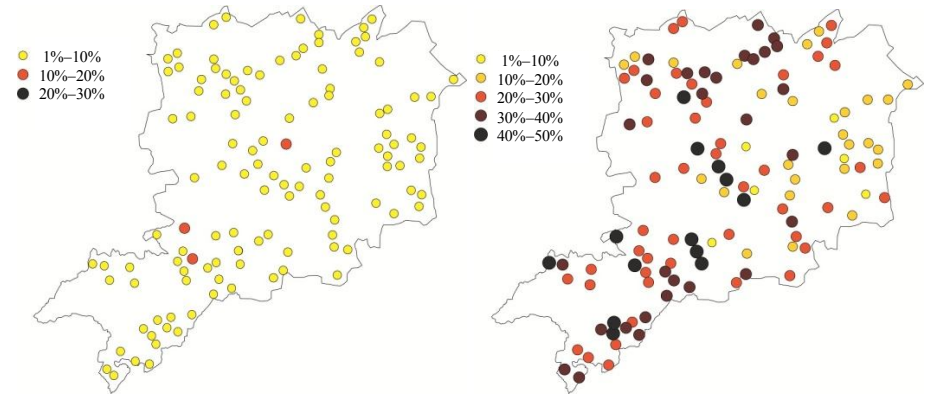
Az általam alkalmazott módszer az itt említettől több tekintetben is eltér. Én ugyanis nem a névfajták szerinti csoportosítást, hanem a helynevekben fellelhető szerkezeti jellegzetességeket vettem alapul a gyakorisági eredmények térképre vetítése során. Emellett az adott helynévi szerkezet gyakoriságára, megterheltségére is tekintettel voltam: tehát a konkrét névszerkezetnek nem csupán a földrajzi előfordulását, hanem egyszersmind a megterheltségi fokát is jeleztem a térképen. Ez utóbbi megoldás szintén hasonlóságot mutat a VARGHA FRUZSINA által kialakított, nyelvjárási adatokat megjelenítő térképes módszerrel (vö. 2008, 2010: 225).

[6] A statisztikai mutatók kialakításában az az eljárás a szokványos, hogy a vizsgált korpusz adatai közül azoktól, amelyek kevéssé jellemzik a névrendszerünket, azaz alacsony gyakorisággal jelentkeznek, eltekintünk (vö. PÓCZOS 2010: 51). A munkám során én azonban egy olyan statisztikai összehasonlító analízist használok, amelyben nem jelent problémát az adott helynévi szerkezetek alacsony megterheltségi foka, ezáltal pedig azokkal a kategóriákkal is számolhatunk, amelyekhez alacsony gyakorisági számokat rendelünk.

Ez az eljárás véleményem szerint egyszerűségéből, átláthatóságából és adekvátságából fakadóan is megfelelő módszernek bizonyul egy-egy jelenség, helynévi struktúra terjedési vonalának meghúzására, minthogy az egyes helynévi szerkezeteket külön-külön szemléltetve, azok gyakoriságát színnel jelölve szemléletes és átlátható térképlapok megrajzolását teszi lehetővé.

A következőkben néhány helynévi szerkezet területi elterjedtségét mutatom be a fent vázolt módszerrel, mégpedig Vas megye helynévrendszerét alapul véve (a névanyag forrása a VMFN. volt). Kitérek egyrészt arra, hogy Vas megye helyneveiben mennyire jellemző a már létező helynevek felhasználása az újonnan alakult nevek szerkezetében, s mutatkoznak-e ebben a tekintetben a megyében területi sajátosságok. Második aspektusként pedig néhány nagyobb gyakoriságú sajátosságfunkció nyelvi (lexikális-morfológiai) megvalósulását mutatom be a vizsgált területen, szintén a területi különbségekre fókuszálva. Végezetül egy toldalékelemnek, a *-k* többesjelnek a helynévi utótagokon megfigyelhető szerepével foglalkozom, s e morfológiai eszköz területileg eltérő névalkotó funkcióját ábrázolom.

3.1. Helynévi lexémával egy- és kétrészes helynévstruktúrákban egyaránt találkozhatunk, s ezek a nyelvi elemek részint megnevező, részint sajátosságjelölő funkciót töltenek be a névszerkezetekben (erről részletesen lásd TÓTH V. 2000). A már létező helynevek felhasználását a Vas megyei települések névrendszereiben két térképen ábrázoltam: az elsőn a helynévi lexémát tartalmató egyrészes névstruktúrák (pl. *Citora, Csakota, Kerka, Rába, Pinka, Répce, Sinkó, Zablánc, Gecemán*) gyakorisági viszonyait mutatom be az egyes településeken, a másodikon pedig a helynévi lexémát tartalmazó kétrészes elnevezések (pl. *Kis-Métnek, Alsó-Bekeny, Hosszi-réti út, Nyáras alja, Alsó-Páskumi-kút*) településenkénti gyakorisági mutatói láthatók.

1. ábra. *Helynevek felhasználási gyakorisága az egyrészes (1. térkép), illetve a kétrészes helynévi struktúrákban (2. térkép) Vas megye településein*[7]

[7] A százalékos arányok abszolút gyakoriságot mutatnak.

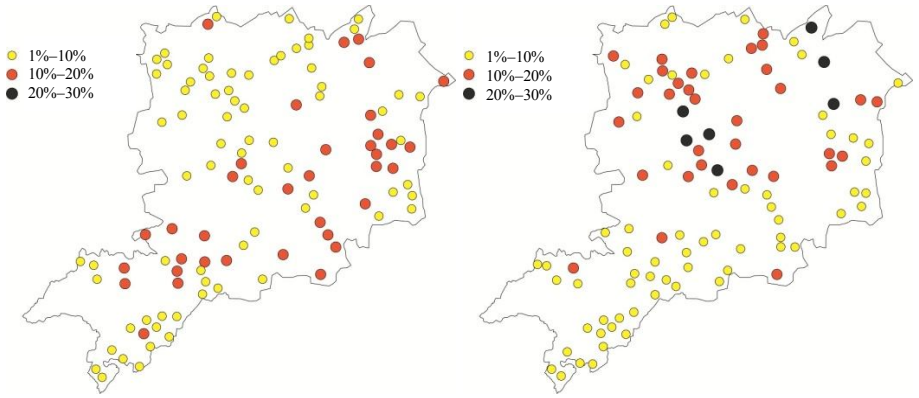
A helynévi lexémát tartalmazó egyrészes helynevek vizsgálatakor lényegében nem látunk területi eltérést: Vas megyében három falu kivételével egyöntetűen 10% alatti az ilyen típusú helynevek használati gyakorisága. A kétrészes nevek kapcsán azonban — noha nem markánsan, de — egyfajta differenciáltság körvonalazódik a keleti és nyugati területek között: a Marcal-medence táján (a keleti területen) lényegesen kevesebb helynevet használnak fel a kétrészes struktúrákban (10% alatt), mint a megye középső és nyugati részein (ahol átlagosan 20–30%-os arányt tapasztalunk, de bizonyos településeken ez akár 50% körüli százalékos értékeket is elérhet az adott helynévrendszerekben).

3.2. A helynevekben igen gyakran fejeződik ki a megjelölt hely valamely sajátossága, s ezek a sajátosságjegyek meglehetősen sokfélék lehetnek. Jelen írásomban a sajátosságfunkción belül e sokféleségből a birtoklás, valamint a más helyhez való viszonyítás nyelvi kifejezésére helyezem a hangsúlyt. Minthogy azonban e helynévi szerkezetek közül jó néhánynak az elterjedését már korábbi tanulmányaimban bemutattam (DITRÓI 2010, 2011, 2012), közülük itt csupán néhányat emelek ki.

3.2.1. A birtoklás funkciója a magyar helynévrendszerben szerkezetileg kifejeződhet egyrészes, valamint kétrészes nevekben; lexikális-morfológiai szinten pedig a struktúra létrehozható személynév *(Kálmán-rét),* illetőleg személyt jelölő köszó *(Koldus-telek)* által. Mindebből következően a magyar helynévkincsben négyféle szerkezet létezhet a birtoklás kifejezésére: személyt jelölő köszó *(Molnári),* személynév *(József),* személyt jelölő köszó + földrajzi köznév vagy helynév *(Pap-tag, Zsellérek Marcalja),* személynév + földrajzi köznév vagy helynév *(Laci-tag, Miklós-Bekeny)*. E szerkezetek pedig lehetnek jelöltek *(Tóthné földje, Urasági-föld),* illetve jelöletlenek *(József, Pap-tag)* egyaránt.

Minthogy Vas megyében a kétrészes helynévi struktúra a preferáltabb névszerkezet, a továbbiakban az ennek kapcsán feltárható különbségek és azonosságok feltérképezésére koncentrálok. A birtoklás lexikális szinten — a fentieknek megfelelően — két típusú összetett helynévi szerkezettel fejeződik ki Vasban: a birtokost jelölő köszói előtagból + földrajzi köznévi (vagy helynévi) utótagból álló (vagyis *Pap-tag*-féle), valamint személynévi előtagot + földrajzi köznévi (vagy helynévi) utótagot tartalmazó (azaz *Simon-tag* típusú) névformákkal. Ezek megoszlását mutatom be a 2. ábra térképein.

A Rába mentétől északra eső területeken az utóbbi, vagyis a személynévi előtagú struktúra mutatkozik a meghatározó szerkezetnek a birtoklás kifejezésére (pl. *Major-tag, Kovács-tag, Albert-tag*), a Rába mentétől délre eső területeken viszont ez a modell kevésbé jelentkezik. A személyt jelölő köszói előtaggal álló helynevek azonban éppen itt, a Rába mentén és az attól délre eső területeken mutatnak szembeötlően gyakori felhasználtságot (pl. *Kanász-parag, Király út, Pap-tag, Tanító-tag*), s a Rába mentétől északra ez a kategória alig jelentkezik.

2. ábra. *A birtokviszony kifejezése a személyt jelölő köszót (1. térkép), illetve a személynevet (2. térkép) tartalmazó kétrészes helynevekben*

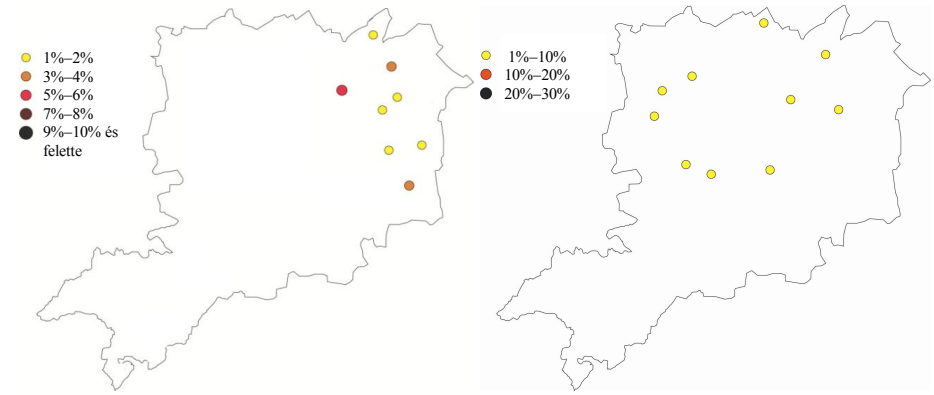
Mindebből tehát azt láthatjuk, hogy a vizsgált területen a birtoklás kifejezésére a névadók alapvetően a kétrészes struktúrát használják az egyrészesekkel szemben, ám a birtoklás szemantikai jegy nyelvi megjelenítésére alkalmazott két lehetséges szerkezettípus kapcsán területileg differenciált minták jelentkeznek. E mögött pedig talán a Rába mente akadály jellege mutatkozhat meg a névminták terjedésében. Feltevésünket a további vizsgálati eredmények ugyancsak alátámasztják.

3.2.2. A Vas megyei helynévrendszerek arra is jó példát szolgáltatnak, hogy a helynek valamely más helyhez való viszonyát kifejező névszerkezetek lexikális-morfológiai tekintetben ugyancsak eltéréseket mutatnak.

A HOFFMANN-modell megközelítése szerint a más helyhez való viszony többféle lokális kapcsolatot foglalhat magában: a hely pontos elhelyezkedését, az irány megjelölését, a hely viszonyított, relatív helyzetét, valamint a rész–egész viszonyt. E funkciók nyelvi kifejezésében kifejezetten változatos toldalékkincs vesz részt a helynevekben: egyes határozóragok (*-tól/-től, -ba/-be, -nál/-nél* stb.) mellett a birtokos személyjel is jelentkezhet részmeghatározó funkcióban, míg az *-i* képző az irányjelölés terén mutat magas felhasználtságot. De éppenséggel melléknévi igenévképzőket is találhatunk az *X-re járó* típusú helynevek szerkezetében.

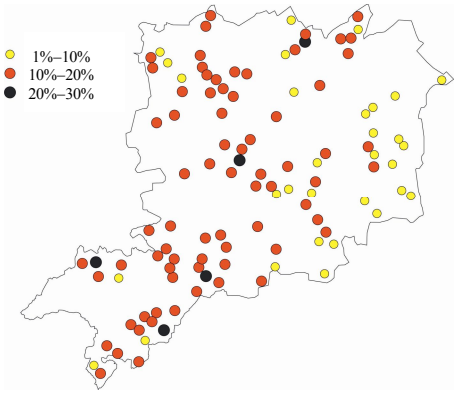
Az egyes határozóragok helynevekbeli felhasználtsága területileg meglehetősen szórt képet mutat. A *-ra/-re* határozórag kapcsán ugyanakkor egy fontos névszerkezeti összefüggésre mutathatunk rá: ez a toldalék ugyanis egyfajta vonzatstruktúrában, rendre igés, igeneves szerkezetekben jelentkezik (pl. *Gyepre dűlő, Kelédi határra dűlő, Völgyre járó, Berekre járó*).

Az előbbi struktúra kizárólag a Celldömölki járásban — földrajzi szempontból a Marcal-medencében — érhető tetten mint névalkotó eljárás, az utóbbi pedig Vas megyének csakis az északi részén jelentkezik, s ott is csupán szórványosan.

3. ábra. *Az* X-re dűlő *(1. térkép) és az* X-re járó/menő *(2. térkép) helynévszerkezetek előfordulása Vas megyében*

Az *-i* melléknévképző a lokális kapcsolat kifejezésében rendkívül jelentős szerepet játszik egész Vas megye névállományában. Lényeges területi eltérést csupán az útelnevezések kapcsán fedezhetünk fel, az *X-i út* helynévszerkezetek előfordulásában (pl. *Rába-földi út, Hosszi-réti út*).

4. ábra. *Az* X-i út *típusú szerkezetek előfordulása Vas megyében*

Az összevető analízis során azt figyelhetjük meg, hogy a Marcal-medence névállományában jóval kisebb (alig 5%-os) az *X-i út* típusú szerkezetek aránya, mint a megye nyugati részén. Ezenfelül a térképből az is kitűnik, hogy a kétrészes útelnevezések a Zalai-dombság, illetve a Felső-Kemeneshát alsó részén, azaz az Őrség területén jelentkeznek nagyobb, 10–20%-os arányban.

A fent közreadott térképlapok mindegyike egy-egy jelenséget, helynévi szerkezetet mutatott be. Látható volt általuk, hogy egyes jelenségek terjedésének a Rába, míg másoknak a Marcal-medence, illetve egyéb földrajzi objektumok szabnak határt. Ezek a „határok" persze nem feltétlenül az ember mozgásterét akadályozó fizikai tényezőként jelentkeznek, hanem az emberi tevékenység más jellegű tér-

szervező erőivel (pl. nagyobb települések piaci vonzó hatása, összefüggő uradalmi területek stb.) kölcsönhatásban mutatkozik meg a befolyásoló szerepük. Az itt említettek mellett persze még jó néhány további indokot is megfogalmazhatunk az egyes jelenségek terjedésének magyarázatakor (így például a migráció vagy az idegen nyelvi környezet hatását), s ennek tükrében, úgy vélem, indokoltan beszélhetünk a helynévrendszerek vonatkozásában is jelenséghatárokról. Arra is rá kell azonban mutatnunk, s ez eléggé szembeötlő probléma, hogy a térképlapokon megmutatkozó jelenségek határai nemigen esnek egybe, sőt egyes esetekben egymástól teljesen függetlenül mozognak. Ez a körülmény jellemző problémaként merül fel a nyelvjárási jelenséghatárok esetében is.

4. A különböző tudományágakban az 1950-es évektől kezdődően jelentkezik az igény egy olyan összevető módszerre, amelynek segítségével képet alkothatunk komplex jelenségekről. Nem véletlen talán, hogy a kérdés ilyen típusú megközelítésével elsőként a biológusok szembesültek különböző populációk összehasonlításakor. Jellemző problémaként merült fel ugyanis az egyes fajok klasszifikációja során, hogy bizonyos jelenségek terjedési vonala, intenzitása nem mutatott azonosságot. Pirie ezt a problémát már előre látva azt fogalmazta meg egy 1937-es tanulmányában, hogy magát az életet, az élőt nem lehet egy-egy jelenség varianciája által definiálni (idézi BRAY–CURTIS 1957: 328). Mivel az adott populációkban megfigyelhető jelenségek elterjedési vonala nem esett egybe, megnőtt az igény egy olyan összehasonlító módszer kidolgozására, amely több tulajdonság egyidejű összevetését teszi lehetővé több populációban vagy társulásban. Több összehasonlító elemzés született az ilyen jellegű probléma megválaszolására: itt említhető meg a SØRENSEN-féle hasonlósági analízis (1948), a MORISTA- (1959), a HORN-féle összehasonlító modell (1966), illetve a BRAY–CURTIS-féle modell (1957). Az említett összehasonlító módszereket eredményességüket illetően több tekintetben is összevetették: H. WOLDA (1981), illetve STEPHEN A. BLOOM (1981) tanulmányban világított rá ezeknek a modelleknek az előnyeire és a hátrányaira. BLOOM arra a következtetésre jutott, hogy a közösségek, illetve egyéb jelenségek összehasonlító analízisére leginkább a BRAY–CURTIS-féle modell alkalmas, noha ez a módszer is rejt magában potenciális hibalehetőségeket (1981: 127).

Az értékeléseket, a modellek előnyeit és hátrányait mérlegelve úgy döntöttem, hogy a helynévrendszerek összehasonlítására a BRAY–CURTIS-féle indexet alkalmazom. Ezt az összehasonlító módszert J. ROGER BRAY és JOHN T. CURTIS dolgozta ki 1957-ben. Módszerük lényege az, hogy az egyes jelenségek relatív gyakoriságával dolgoznak, létrehozva ezáltal úgynevezett összehasonlítandó relatív gyakorisági sorokat, majd a kapott értékeket egy általuk meghatározott hasonlósági indexszel összehasonlítva kialakítanak egy hasonlósági mátrixot, melyben a megállapított hasonlósági fok 0 és 1 közötti értékeket vehet fel. Minél kisebb a hasonlóság, a kapott számérték annál inkább közelít a nullához, s az egyes érték

felé közeledve a két jelenség egyre nagyobb mértékű hasonlóságokat mutat (BRAY–CURTIS 1957: 327–330). A hasonlósági értékeket felvonultató mátrixnak a kiértékelése többféleképpen történhet: felhasználható többek között a jelenségek térbeli megjelenítésére, ha az adatokat egy eljárás során X, Y és Z koordinátákká konvertáljuk (1957: 334–338). Emellett bizonyos fajok, jelenségek rokoni fokának a megállapítására is biztos eredményt nyújt: ebben az esetben úgynevezett fa modell is készíthető a kapott eredményekből. Harmadsorban pedig térképes megjelenítés is lehetővé válik általa.

A kérdés kapcsán nem hagyhatók figyelmen kívül a dialektometria eredményei sem. E kifejezést JEAN SÉGUY használta elsőként az olyan térképlapokra, amelyek adott nyelvjárási atlasz alapján számszerűsítve mutatják a szomszédos települések közti nyelvi távolságot (SÉGUY 1973, CHAMBERS–TRUDGILL 1998: 137–140). A legújabb, a nyelvi távolság mérésére alkalmas módszer Levenshtein algoritmusának a használatán alapszik, amelynek a segítségével térképlaponként haladva páronként vethetjük össze a kutatópontok adatait. Erről a módszerről részletesebben HEERINGA (2004), valamint GOEBL (2006) munkájában olvashatunk. Ezt az összehasonlító módszert a magyar nyelvjárási adattárakra VARGHA FRUZSINA és VÉKÁS DOMOKOS alkalmazta (2009). Ez a hasonlósági mátrix alapú összehasonlító módszer nagyban hasonlít a BRAY–CURTIS-féle összevető analízisre is. Mind a Levenshtein, mind a VARGHA–VÉKÁS-féle összehasonlító módszer azonban alapvetően dialektológiai irányultságú, emiatt a névrendszerek összehasonlítására kevésbé lehet alkalmas. Igaz persze, hogy a helynévkincs, valamint egyes helynévi lexémák elterjedtsége vizsgálható az előbb említett eljárással, mégis az e módszerrel a helynévkincsből levont következtetések csupán a nyelvjáráskutatás eredményeit gazdagíthatnák tekintve, hogy a háttéradatbázis az egyes helynévi lexémák előfordulási gyakoriságát tartalmazza, s a helynévi szerkezetekre csak közvetetten van tekintettel. Az is megnehezíti e módszernek a névrendszerek területi jellemzőit feltárni kívánó vizsgálatokban való alkalmazását, hogy nem a teljes névrendszert, azaz annak a létező összes kategóriáját veszi számításba. Mivel ez a program alapvetően és szándékai szerint a nyelvjáráskutatást szolgálja, a fenti megállapítások semmiképpen sem kritikaként merülhetnek fel a módszerrel szemben, csupán azt segítenek megvilágítani, hogy miért tartottam fontosnak egy olyan összehasonlító analízis kidolgozását, amely a névadás teljes spektrumát, a létező összes helynévi szerkezetet figyelembe veszi.

A névrendszerek összehasonlítása során a HOFFMANN ISTVÁN által kialakított helynévelemzési modell funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai kategóriáit alapul vevő gyakorisági mutatókat a BRAY–CURTIS-féle összehasonlító analízisnek vetettem alá, s az összehasonlításhoz az R nevű statisztikai programot használtam fel. Összehasonlítva az egyes településeket egy összehasonlító mátrixot kaptam, aminek a segítségével megállapíthattam az egyes települések hasonlósági fokát. A kapott adatok térképre vetítésével pedig elméletileg (és re-

ményeim szerint) az esetlegesen létező névjárások határai is kirajzolódhatnak. Természetesen a névjárásokra vonatkozó kijelentésnek az egész névrendszerre vonatkozóan majd csak akkor lesz létjogosultsága, ha az egész magyar helynévkincset feldolgozzuk. Munkámban most csupán egy módszertani lehetőséget mutatok be, ami megítélésem szerint egy ilyen nagyszabású vállalkozáshoz is jó alapot nyújthat.

4.1. A fenti eljárással a Vas megyei településeket névrendszertani szempontból összevetve egy összehasonlító mátrixot kaptam, amely alkalmas arra, hogy általa az egyes települések hasonlósági fokát megállapíthassuk. Az összehasonlító analízis eredményének egy részletét mutatja az 5. ábra.

A táblázatban szereplő számok az egyes települések teljes névrendszerének hasonlóságát, illetve különbségét szemléltetik. Hasonlóságnak tekintem a 0,5 feletti értékeket, míg az e szám alattiakat különbségnek veszem. Az eredmények leolvasását a mátrixok olvasási módszeréhez hasonlóan kell elvégezni. A táblázatból az derül ki, hogy egyrészt Nemescsó, Zanat és Meszlen, illetve másrészt Nemeskocs, Jánosháza és Keléd helynévrendszere hasonlóságot mutat, s ugyanez mondható el harmadrészt Ispánk, Szőce és Halastó névkincséről is, minthogy hasonlósági arányuk rendre 0,6 vagy afölötti értéket vesz fel. Fontos emellett hangsúlyozni, hogy e három-három település helynévkincse különbözik is a többi „hármas településcsoportok" névrendszerétől: jól szemlélteti ezt a táblázatban a fehér, illetve a világosszürke színnel jelzett mező.

	N.csó	Zanat	Meszlen	Ispánk	Szőce	Halastó	N.kocs	J.háza	Keléd
Nemescsó	NA	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,3
Zanat	NA	NA	0,6	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3	0,1
Meszlen	NA	NA	NA	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
Ispánk	NA	NA	NA	NA	0,6	0,6	0,4	0,4	0,2
Szőce	NA	NA	NA	NA	NA	0,6	0,4	0,4	0,2
Halastó	NA	NA	NA	NA	NA	NA	0,4	0,4	0,2
Nemeskocs	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	0,9	0,6
Jánosháza	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	0,6
Keléd	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA

5. ábra. *Vas megye néhány településének összehasonlító mátrixa*

Az összevető számadatokból azt a következtetést is levonhatjuk továbbá, hogy Ispánk, Szőce és Halastó helynévrendszere, noha különbözik Nemescsó, Zanat és Meszlen helynévrendszerétől, nem jelez olyan fokú eltérést, mint amilyet a Nemeskocs, Jánosháza és Keléd helyneveivel való összevetésben tapasztalunk. Nemescsó ugyanis mindhárom őrségi településsel (tehát Ispánk, Szőce és Halastó névrendszerével) egy gyengébbnek nevezhető (0,5-ös) hasonlóságot mutat, vala-

mint Ispánk névrendszere is ugyanilyen fokú hasonlóságról tanúskodik a Gyöngyös-síki településekkel (tehát Nemescsó, Zanat és Meszlen névrendszerével). Mindebből pedig kellő óvatosság mellett azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Nemescsó, Zanat és Meszlen helynevei bizonyos tekintetben maguk is rendszert alkotnak, s ez a rendszer kisebb hasonlóságot mutat az Ispánk, Szőce és Halastó helynevei által képviselt névrendszerrel. Nemeskocs, Jánosháza és Keléd névrendszere azonban az előbbi kettőtől teljesen eltér. Ezek az eredmények esetlegesen előrevetítik a statisztikailag is igazolt területi különbségek meglétét, s erről még inkább meggyőződhetünk, ha figyelembe vesszük e három település földrajzi elhelyezkedését, amit a 6. ábrán közreadott térképen szemléltetek.

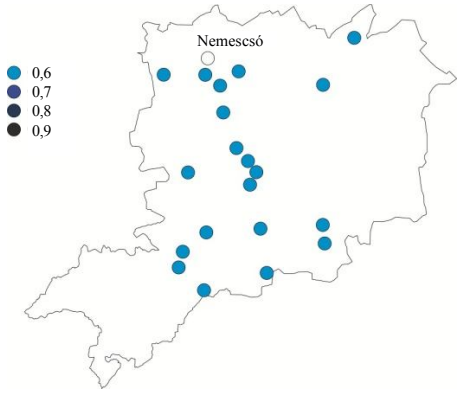
6. ábra. *A szemléltető mátrixban szereplő Vas megyei települések elhelyezkedése*

Az összevetéshez alapul szolgáló településeket tudatosan választottam ki. A célom az volt, hogy egy kisebb, megyényi területen három-három földrajzilag jól elkülönülő település névmintájának statisztikailag is igazolható különbségét, valamint magát az összehasonlító módszert e példán keresztül bemutassam. Ehhez előzetesen elvégeztem Vas megye 125 településének e módszerrel történő elemzését. A kapott eredményeket az 5. ábrán látható mátrixban jelenítettem meg. Ezt a táblázatos megjelenítését azonban az adatok nagy mennyisége miatt nem tartottam kellően informatívnak, ezért ezt (az 5. ábra illusztráló mátrixán túl) mellőztem, s a térképes megjelenítés mellett döntöttem.

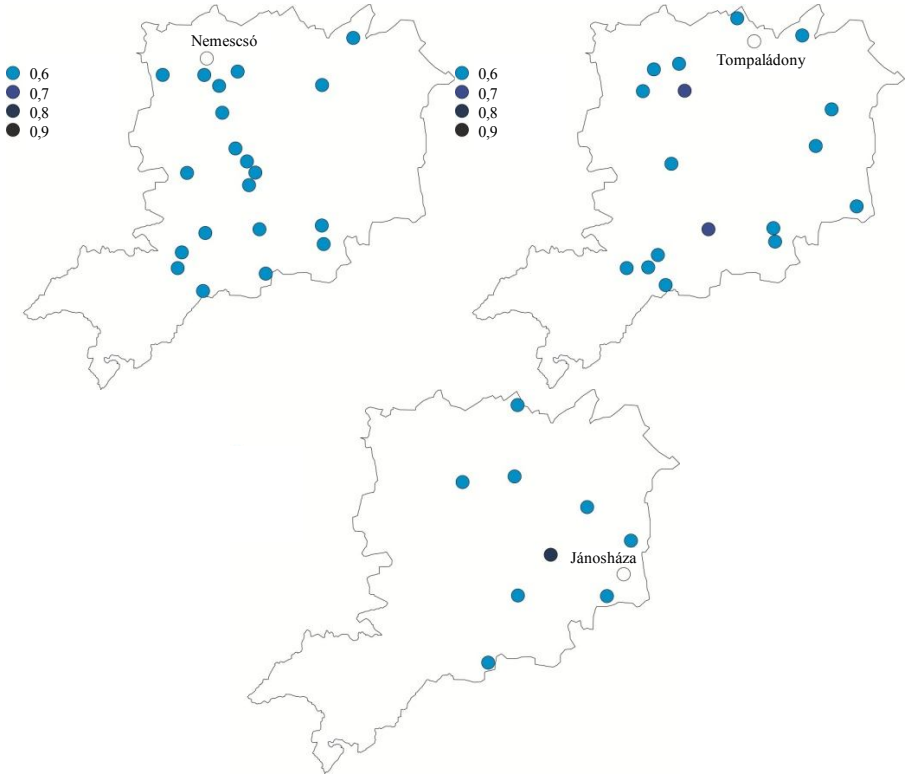
A kapott eredmények térképre vetítése révén arra mutathatunk rá, hogy egy-egy település névrendszere mely más településekkel mutat rendszertani hasonlóságot. Nemescsó (üres karikával jelölöm) hasonlósági térképlapja például a 7. ábrán látható megoszlást mutatja.

Nemescsó Vas megye északi részén helyezkedik el, névmintája pedig elsősorban a megye nyugati részével mutat hasonlóságot. Ha Vas megye összes településének hasonlósági adatait ilyen módon ábrázoljuk, akkor azt a megállapítást tehetjük, hogy minél keletebbre helyezkedik el a megyében egy település, a név-

mintája annál inkább kiterjed a megye keleti részeire is. Ezt az összefüggést több esetben észak–déli irányban is igazoltnak tekinthetjük. Ehhez szemléltetésként Nemescsó hasonlósági mintáját Tompaládonnyal, valamint Jánosházával, azaz egy keletebbre fekvő településsel vetettem össze (lásd a 8. ábrán).

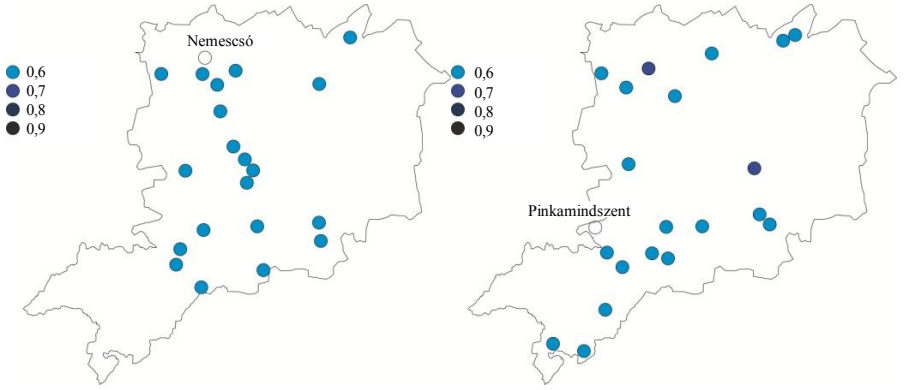

7. ábra. *Nemescsó hasonlósági térképlapja*

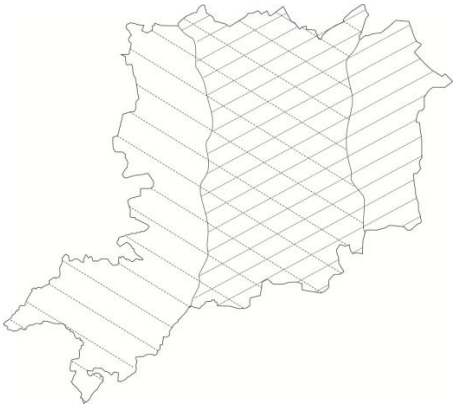
8. ábra. *Nemescsó, Tompaládony és Jánosháza hasonlósági térképe*

Tompaládony névmintájában — a keletibb fekvése következtében — felfedezhetők a Marcal-medencei települések névadási szokásai is. Jánosháza esetében pedig megállapíthatjuk, hogy névmintája a megye középső területéig mutat hasonlóságokat. A nyugat–keleti irányú névmintabeli megfeleléseknek mintegy az ellenpontjaként a névminták észak–déli irányú relációját láthatjuk akkor, ha Nemescsó térképlapját Pinkamindszent hasonlósági modelljével mérjük össze.

9. ábra. *Nemescsó és Pinkamindszent hasonlósági térképlapja*

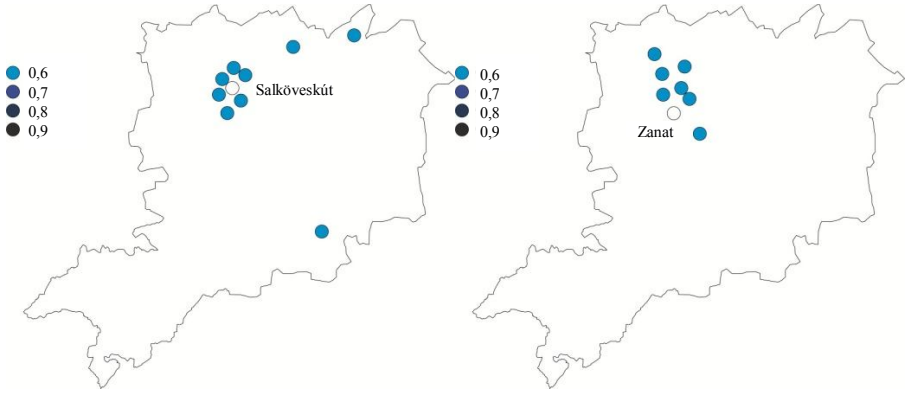
A térképen jól körvonalazódik, hogy Nemescsó névmintája (Pinkamindszenthez képest északibb fekvéséből következően) kevésbé mutat hasonlóságot a déli területek településeivel. Pinkamindszent esetében ez éppen fordítva igaz: noha az északi településekkel is valamelyest egyezéseket találunk, Nemescsóhoz viszonyítva ez a település több, a megye déli részén fekvő település névmintájával állítható hasonlósági rokonságba. A névminták észak–déli irányú különbsége azonban nem mutatkozik olyan határozottnak, mint a nyugat–keleti irányú eltérése. Ebből adódóan úgy vélem, a névminták terjedését Vas megye területén leginkább sávos, kelet-nyugati elrendezésben rajzolhatjuk meg. Ezt illusztrálja a 10. ábra.

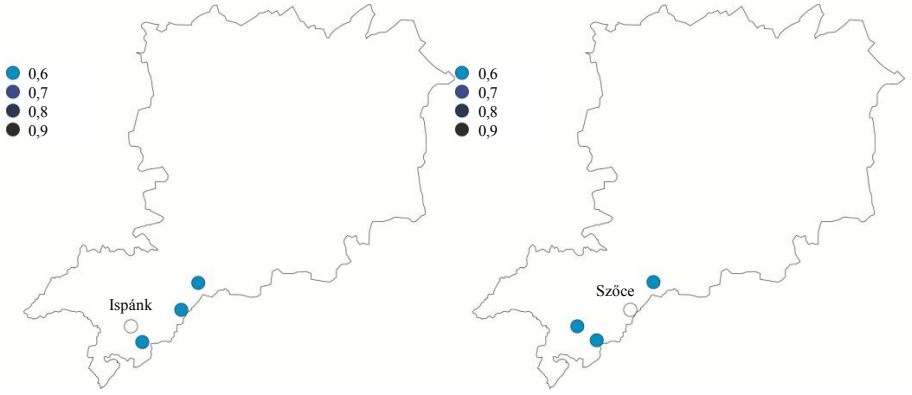
10. ábra. *A névadási minták sávos jelentkezése Vas megyében*

A 10. ábra térképlapja összefoglaló képet ad azon települések hasonlósági eloszlásáról, melyeket az adatbázisba emeltem. Vas megye esetében ennek alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy a térség nyugati felén elhelyezkedő városok, falvak névadási mintája általában a megye középső részéig mutat más településekkel hasonlóságot. A legkeletibb részek hasonlósági mintái ugyancsak a vizsgált terület középső vonaláig terjednek. A középső terület tehát átmeneti jellegű, hiszen az itt található települések névmintái leginkább a nyugati, de több esetben a keleti, főképpen a Marcal-medencében található településekkel mutatnak nagyfokú hasonlóságot.

4.2. Nem mehetünk el említés nélkül ugyanakkor a mellett az igencsak szembeötlő jelenség mellett sem, hogy bizonyos települések mintázata csupán néhány más, szomszédos település névmintáival áll hasonlósági kapcsolatban: ezt figyelhetjük meg például Salköveskút vagy Zanat esetében (lásd a 11. ábrán).

11. ábra. *Salköveskút és Zanat hasonlósági térképlapja*

12. ábra. *Ispánk és Szőce hasonlósági térképlapjai*

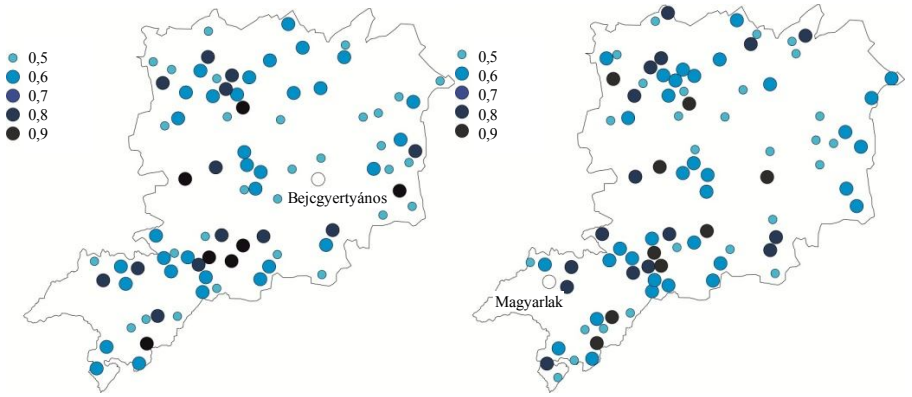
Míg a 11. térképlapon leginkább a Gyöngyös-sík területén figyelhető meg egy erősebben jelentkező hasonlósági mintázat a névminták tekintetében, délebbre, az

őrségi területeken is tapasztalhatunk néhány településen hasonló, elszigeteltnek mutatkozó rendszertani hasonlóságot (12. ábra).

Az őrségi területek kapcsán azonban azt is szükséges megjegyezni, hogy a legtöbb őrségi település inkább a nyugati régió névadási mintájába illeszkedik bele, tehát az északi–nyugati helynévadási szokások figyelhetők meg bennük. Ennek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az Őrség helynévadási szempontból kevésbé egységes.

A fent látottakhoz hasonló gócpontokat a Marcal-medence néhány települése, valamint a Felső-Kemeneshát egyes települései kapcsán is felfedezhetünk.

Az összevető mátrixból leolvasható eredmények kiértékelése, térképre vetítése által további fontos megfigyeléseket tehetünk: vannak ugyanis olyan települések, amelyeknél nem beszélhetünk a névminták keleti vagy nyugati elkülönüléséről. Hasonlósági térképeik tulajdonképpen az egész megyét lefedik, tehát jelentős hasonlóságot mutatnak mind a Marcal-medencével, mind a Kemenesháttal, a Gyöngyös-síkkal vagy az őrségi területekkel. Ezek a települések — amelyek tehát egyfajta „kapu”-ként viselkednek a névminták terjedését illetően — többnyire Vas megye délnyugati területén találhatók. Mivel ezek — a vasi névmodelleket általában véve tükröztető — települések nem segítik a mintavonalak megrajzolását, velük e vizsgálatok során nem célszerű számolnunk. A „kapu”-ként viselkedő települések sajátosságainak a szemléltetésére mindazonáltal két példát felvillantok: Bejcgyertyános és Magyarlak névrendszerének hasonlósági mintázatát és kapcsolatait a 13. ábra térképlapjain ábrázoltam.

13. ábra. *Bejcgyertyános és Magyarlak hasonlósági térképlapjai*

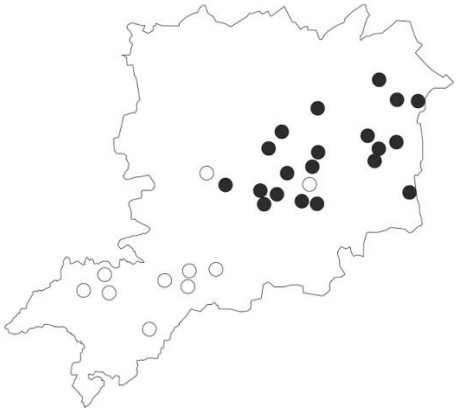
E települések névrendszerének az egész Vas megyére kiterjedő hasonlóságát az mutatja, hogy a kérdéses települések névmintája a megye átlagos névszerkezeti gyakorisági számaival korrelál. E kijelentést igazolhatja az alábbi táblázat, amely a gyakrabban előforduló helynévi szerkezetek gyakorisági viszonyait szemlélteti az egyes régiókban.

helynévi szerkezetek[8]	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Gyöngyös-sík	8,0%	76,9%	5,8%	19,1%	1,0%	5,1%	0,0%
Répce-Rába-sík	6,4%	73,7%	6,0%	7,6%	2,8%	10,5%	2,3%
Kemeneshát	5,9%	78,1%	7,8%	8,3%	4,7%	4,2%	0,7%
Őrség	8,5%	67,3%	6,3%	2,6%	5,0%	7,8%	4,2%
Marcal-medence	7,6%	65,1%	6,1%	1,8%	6,9%	1,6%	0,8%
megyei átlag[9]	**7,3%**	**72,2%**	**6,4%**	**7,9%**	**4,1%**	**5,8%**	**1,6%**
kapuként definiált települések	7,0%	71,1%	8,5%	7,8%	5,1%	5,4%	1,4%

14. ábra. *A „kapu”-ként definiált települések névmintáját szemléltető táblázat*

A táblázatból kitűnik, hogy a kapuként értelmezett települések átlagos névmintája a névrendszerek magvát alkotó helynévi struktúrák átlagos értékéhez igen közel esik. A megyei átlagtól jelentősebb eltérést csupán a személyt jelölő közszó + földrajzi köznév szerkezetben (3.) tapasztalhatunk, a többi helynévi struktúrában ezeknek a településeknek a névmintái a megyei átlagot követik. A „kapu”-ként definiált települések hasonlósági viszonyai tehát az egész megyét lefedik, mivel e települések jellegzetes helynévstruktúráinak (tehát tulajdonképpen az egyes helynévmodelljeinek) a gyakorisága a megyei átlaghoz nagy mértékben közelít, azzal csaknem azonos.

Ennek a jelenségnek mintegy az inverzét tapasztalhatjuk viszont azoknál a településeknél, amelyek névmintája nem mutat másokéval jelentős hasonlóságot.

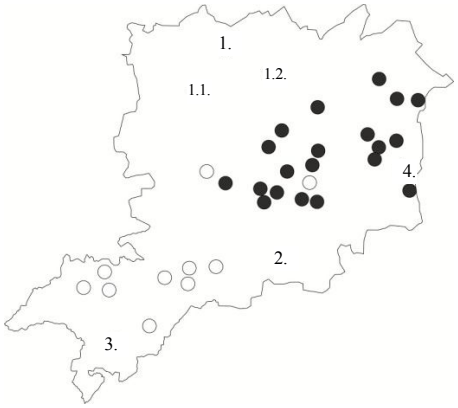
15. ábra. *A „kapu” és a „zár” szerepű települések elhelyezkedése Vas megyében*

[8] A vizsgált névstruktúrák a következők: 1. puszta földrajzi köznévi egyrészes helynevek, 2. földrajzi köznévi utótagú kétrészes helynevek, 3. személyt jelölő közszó + földrajzi köznév szerkezet, 4. személynév + földrajzi köznév szerkezet, 5. helynév + *alja, eleje* szerkezet, 6. *alsó, felső* melléknév + helynév szerkezet, 7. névutós, határozószós szerkezet.

[9] Az ebben a sorban szereplő számok nem tekinthetők ténylegesen megyei átlagnak, hiszen a táblázatban szereplő földrajzi tájaknak csupán néhány települését (összesen 34 települést) emeltem be a vizsgálatba. Úgy vélem ugyanakkor, hogy e szűkebb adatállomány is kellően jó támpontot adhat a kapuként definiált települések névmintájának az értelmezéséhez.

E települések leginkább Vas megye középső régiójában fekszenek, s egyfajta „zár”-ként viselkednek a névminták terjedésekor. A 15. ábrán tele körrel jelöltem azokat a településeket, amelyek névmintái nem mutatnak szigorú értelemben vett egyezést egyik Vas megyei településsel sem (tehát „zár”-ként határozhatók meg), üres körrel pedig azoknak a településeknek az elhelyezkedését szemléltettem, amelyek a korábban jelzett nagyfokú hasonlóságot képviselik (tehát „kapu”-ként viselkednek).

4.3. Ahhoz, hogy az összehasonlítási eredményeinket még pontosabban értelmezhessük, szükségünk van a matematikai statisztikában súlyozásnak nevezett módszerre. Korábbi munkáimban reményeim szerint igazoltam, hogy a földrajzi környezet, a migráció, valamint az idegen nyelvi környezet hatással lehet a helynévminták terjedésére (DITRÓI 2010, 2011, 2012, 2013). Az összehasonlító analízis eredményeinek a kiértékelésekor e három súlypontra figyelve, valamint a fentebb említett, egyfajta zárként viselkedő települések mintáját tekintetbe véve rajzoltam meg az egyes települések térképlapjait. Ennek az eljárásnak az eredményét, azaz a lehetséges névjárások gócpontjait Vas megye területén a 16. ábra szemlélteti.

16. ábra. *Feltehető névjárási gócpontok Vas megyében*

A fentiek alapján helynévrendszertani szempontból Vas megyében alapvetően négy nagyobb területi egységet különíthetünk el: egy a Gyöngyös-sík (1.1.), valamint Rábai- és Répce-sík területein (1.2.),[10] egy másik a Felső-Kemenesháton (2.) található, s ezek mellett névtanilag kevésbé egységes gócként az őrségi települések jelölhetők meg (3.), míg végül a negyedik névjárási terület leginkább a

[10] E két terület névtani összetartozása még további vizsgálatokat igényel. Az a körülmény egyrészről, hogy e két térség több névtani szerkezet tekintetében feltűnő hasonlóságokat mutat, az egyazon régióként történő kezelésük felé mutat. Másrészről bizonyos helynévszerkezeti különbségek viszont azt jelzik, hogy mégsem kapcsolódnak szervesen egymáshoz. Ezért döntöttem végső soron az analízisnek ezen a szintjén az 1.1., valamint az 1.2. formában való elkülönítésük mellett.

Marcal-medence és a tőle nyugatabbra eső területek településeit öleli fel (4.). A vizsgálatok azt is sugallják továbbá, hogy az Alpokalján, azaz a megye nyugati szélén is jelentkezik egy elkülönülő névjárási terület, ezzel kapcsolatban azonban azért kell bizonytalanul fogalmaznom, mert ezeknek a településeknek a névanyaga a mintavétel során kiesett az elemzési körből. Ezt a területet ezért a 16. ábra térképén sem jelöltem.

5. A fenti vizsgálatok eredményeire támaszkodva általánosabb névelméleti síkon azt az álláspontot vallom, hogy a helynévrendszerek területi sajátosságaival összefüggésben jogosan számolhatunk a névjárások létezésével. Ezek megrajzolására azonban még nagyobb vonalakban is majd csupán akkor lesz reális esélyünk, ha a magyar nyelvterület teljes helynévkincse a rendelkezésünkre áll, és annak a fenti módszerrel történő elemzését elvégeztük. Minthogy a matematikai statisztikai megközelítés alkalmasnak tűnik a névrendszerek ilyen szempontú összehasonlítására, a későbbiekben fontosnak tartom egy olyan összehasonlító statisztikai módszer kidolgozását, amely — bár nyilván számos hasonlóságot mutat az itt felvázolt, mátrix alapú módszerrel — kizárólagosan a névrendszerekre koncentráló, arra megalkotott komparatív modellként születhetne meg. E modell segítségével aztán még pontosabb képet alkothatunk a névjárások térbeli sajátosságairól is.

Irodalom

ALBERTI GÁBOR 2006. *Matematika a természetes nyelvek leírásában.* Budapest, Tinta Kiadó.

BÁRTH M. JÁNOS 2006. Háromszéki helynevek nyelvészeti elemzése informatikai módszerekkel. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2:* 207–217.

BLOOM, STEPHEN A. 1981. Similarity Indices in Community Studies: Potential Pitfalls. *Marine Ecology 5:* 125–128.

BRAY, J.ROGER–CURTIS JOHN. T. 1957. An Ordination of Communities. *Ecological Monographs 27:* 325–349.

CHAMBERS, JACK–PETER TRUDGILL 1998. *Dialectology*. Cambridge, University Press.

CSAPLOVICS JÁNOS 1829. *Gemalde von Ungarn*. Pest, Hartleben.

DITRÓI ESZTER 2010. Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5:* 155–169.

DITRÓI ESZTER 2011. Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek igazolására. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6:* 151–161.

DITRÓI ESZTER 2012. Helynévrendszerek területi differenciáltsága. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7:* 29–38.

DITRÓI ESZTER 2013. Nyelvi érintkezések hatása a helynévmintákra — vendvidéki esettanulmány. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9:* 89–101.

FALUS IVÁN–OLLÉ JÁNOS 2008. *Az empirikus kutatás gyakorlata. Adatfeldolgozás és statisztikai elemzés.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

GOEBL, HANNS 2006. Recent Advances in Salzburg Dialectometry. *Literary and Linguistic Computing 21:* 411–435.

HEERINGA, WILBERT 2004. *Measuring Dialect Pronunciation Differences using Levenshtein Distance*. Groningen Dissertations in Linguistics 46. Groningen, University of Groningen.

HOFFMANN ISTVÁN 1993a. *Helynevek nyelvi elemzése.* A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN 1993b. A helynevek szerkezeti változása. *Hungarológia 3:* 266–278.

HORN, HENRY STAINKEN 1966. Measurment of „overlap" in comparative ecological studies. *American Naturalist 100:* 419–424.

KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzinevei.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KISS JENŐ 2001. *Magyar dialektológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KORPÁS ATTILÁNÉ 1996. *Általános statisztika I.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

MORISITA, MASAAKI 1959. Measuring of interspecific assosiation and similarity between communities. *Memoirs of the Faculty of Science, Kyushu University Series E 3:* 65–80.

ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig I–II.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.

PAPP LÁSZLÓ 1970. Névtudomány és nyelvtudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 26–32.

PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

SÉGUY, JEAN 1973. La dialectométrie dans l'atlas linguistique de la Gascogne. *Revue de Linguistique Romane 37:* 1–24.

SØRENSEN, THORWALD JULIUS 1948. A method of estabilishing groups of equal amplitude in plant sociology based on similarity of species content, and its application to analyses of the vegetation of Danish commons. *Biologiske Skrifter 5:* 1–34.

TÓTH VALÉRIA 2000. Helynevek a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások 37:* 435–442.

TÓTH VALÉRIA 2002. A helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS szerk. *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 127–138.

VARGHA FRUZSINA SÁRA 2008. Nyelvjárási és helynévtörténeti adatok számítógépes feldolgozása. In: FRANTIŠEK ALABÁN szerk. *Kontextus — Filológia — Kultúra II.*

Banská Bystrica–Eger, Universita Mateja Bela–Eszterházy Károly Főiskola. 77–84.

VARGHA FRUZSINA SÁRA 2010. A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvföldrajzi vizsgálata a Székelyföldön. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5:* 223–233.

VARGHA FRUZSINA SÁRA–VÉKÁS DOMOKOS 2009. *Magyar nyelvjárási adattárak vizsgálata interaktív dialektometriai térképekkel.* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén. (http://bihalbocs.hu/eloadas/dialektometria_20090324.pdf)

VMFN. = BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF szerk. 1982. *Vas megye földrajzi nevei.* Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.

WOLDA, HENK 1981. Similarity Indices, Sample Size and Diversity. *Oecologia 50:* 296–302.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye)*. Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYŐRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)*. Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZŐKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.